

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

ABDUSHUKUROV BAXTIYOR BO‘RONOVICH

ESKI TURKIY ADABIY TIL LEKSIKASI

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta vaxsus ta‘lim vazirligi
tomonidan 5220100 - filologiya (O‘zbek filologiyasi) ta‘lim
yo‘nalishi bo‘yicha tahsil olayotgan talabalar uchun
o‘quv qo‘llanma sifatida nashrga tavsiya etilgan*

Toshkent – 2015

UO·K: 811.512.1(075)

81.2-3

A20

Abdushukurov B.

Eski turkiy adabiy til leksikasi [Matn] : o'quv qo'llanma /
Abdushukurov B. – Toshkent: Tafakkur Bo'stoni, 2015. -192 b.

KBK-81.2-3

ISBN - 978-9943-4546-2-0

Mazkur o'quv qo'llanma XIV asr obidasi hisoblangan “Qisasi Rabg'uziy” leksikasi tadqiqiga bag'ishlangan. Unda qissa so'z boyligi statistikasi, mavzuiy guruhlari, leksik-semantik xususiyatlari haqida so'z yuritilgan. Yodnoma lug'at tarkibidagi o'z va o'zlashma qatlam, polisemiya, ma'no torayishi va ma'no kengayishi hodisalari, yangi ma'no kasb etgan leksemalar tahlil qilingan. Shuningdek, ilk nasriy asarning o'zbek adabiy tili leksikasi shakllanishi va taraqqiyotidagi ahamiyati yoritib berilgan.

O'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlarining filologiya fakultetlari talabalari, magistrantlari, katta ilmiy xodim-izlanuvchi va mustaqil tadqiqotchilarga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir: H. Dadaboev - filologiya fanlari doktori,
professor

Taqrizchilar: Z. Xolmanova - filologiya fanlari doktori
Q. Omonov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

ISBN - 978-9943-4546-2-0

© “Tafakkur Bo'stoni”, 2015

© B.B.Abdushukurov, 2015

© “Ilm Ziyo nashriyot uyi”

KIRISH

Biz bugun kecha eslashimiz mumkin bo'lmagan ma'naviy qadriyatlarimizni xotirlashgina emas, kerak bo'lsa, qayta tiklash imkoniyatiga egamiz. Istiqloq sharofati tufayli xalqimizning ulkan ma'naviy merosi, boy tarixini xolisona o'rganish uchun keng yo'l ochildi. Zero, Prezident Islom Karimov ta'kidlaganidek: «Ajdodlarimiz tafakkuri va dahosi bilan yaratilgan eng qadimgi toshyozuv va bitiklar, xalq og'zaki ijodi namunalaridan tortib, bugungi kunda kutubxonalarimiz xazinasida saqlanayotgan ming-minglab qo'lyozmalar, ularda mujassamlashgan tarix, adabiyot, san'at, siyosat, axloq, falsafa, tibbiyot, matematika, mineralogiya, kimyo, astronomiya, me'morlik, dehqonchilik va boshqa sohalarga oid qimmatbaho asarlar bizning buyuk ma'naviy boyligimizdir»¹. Shu ma'noda, ma'naviy merosimizning nodir durdonalaridan sanalgan Nosiruddin Burhonuddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" asari lug'at tarkibini har tomonlama chuqur va ilmiy jihatdan tadqiq etish hozirgi kunda amalga oshirilishi zarur bo'lgan vazifalardan sanaladi.

O'zbek mumtoz adabiyotining ilk nasriy asarlaridan hisoblangan "Qisasi Rabg'uziy"da xalq turmush tarzining turli jabhalari ijtimoiy-siyosiy, sotsial-iqtisodiy, harbiy, madaniy, diniy, maishiy, kasb-hunar, jug'rofiy sohalarga oid leksik birliklar qo'llanilgan. Bular, o'z navbatida, xalqimizning hayoti, tili, madaniyati, urf-odati, an'analari haqida ma'lumot beradi. Demak, jamiyat va til tarixi hamda uning qadimiy holatidan boxabar bo'lishda yozma yodgorliklar katta rol o'ynaydi. Chunki til ijtimoiy hodisa sifatida hayot talablariga muvofiq takomillashib boradi va har bir davrda kishilarning o'zaro aloqa vositasi bo'lib xizmat qiladi. Shunday ekan, "Qisasi Rabg'uziy" asari so'z boyligini tadqiq etish nafaqat o'zbek xalqining uzoq o'tmishini ilmiy asosda yoritish, shuningdek, o'zbek adabiy tili tarixini o'rganishda g'oyat muhimdir.

¹Каримов И. А. Юксак маънавият — енгилмас куч. —Т.: Маънавият, 2008. —Б. 30-31.

Yodnomaning turli davrlarda ko'chirilgan bir nechta qo'lyozma nusxalari mavjud bo'lib, ular dunyoning qator kutubxona va qo'lyozma fondlarida saqlanmoqda. Mavjud qo'lyozmalarning dastlabkisi XV asrda kitobat qilingan bo'lib, hozir Britaniya muzeyida saqlanadi. Jami 248 varaq, har bir betida 21 qator yozuvdan iborat bu nusxa adibning tirikligi chog'ida 1340- (hijriy 740) yilda ko'chirilgan degan fikr ham mavjud². Matn tilida XII – XIII asrlarning til xususiyatlari yaxshi saqlangani, yozuvi dastxat XIV asr boshlarida ko'chirilgan deyishga asos bo'ladi³. Mo'tabar qo'lyozmalardan biri Rossiya FA Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo'limida S-245 raqami ostida saqlanayotgan nusxa bo'lib, u XV – XVI asrlarga mansub deya taxmin qilinadi⁴. Asarning boshqa qo'lyozmalari keyingi yuzyilliklarga oid bo'lib, turli saviyadagi kotiblar tomonidan ko'chirilgan, o'z davri adabiy tiliga muvofiqlashtirilgan. Ya'ni qo'lyozmalar kitobat qilingan paytdagi tilning ta'siri katta. Oxir-oqibatda matn tili va uslubi o'zgarishlarga uchragan. Asarning Shvetsiya,⁵ Parij,⁶ Boku,⁷ Toshkent nusxalari shular jumlasidandir. T. G'ofurjonovanning yozishicha, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida qissaning yettita qo'lyozma va o'n uchta toshbosma nusxasi saqlanmoqda⁸. E. Fozilovning ta'kidicha, O'zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti xazinasida obidaning 13 ta, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy

² Останакулов И. Кисас-ар-Рабузуий – адабий асар. Филол. фан ном. ...дис. автореф. –Т., 1993. –Б. 3.

³ Фазылов Э. И. Turkologiya. II. –Т.:Фан, 2008. –Б. 383.

⁴ Boeshoten H.E. The Leningrad Manuscripts of Rabghuz is Aisas//Turk Dillari Arastirmalari. Ankara, 1991. –S. 47-49.

⁵ Jarring G. Studien zu einer osttürkische Lautehre. Lund. 1933. –S. 20.

⁶ Blochet E. Catalogie des manuscrits turs. Bd. II. Paris, 1933. –S. 138.

⁷ Хажиева Н. Рабузуийни «Кисасул-анбийа» асарининг Баку ёзмаси. –ЭЖИМ, 1994. –Б. 292-296.

⁸ Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. 1-том. –Т.: ФАН, 1977. –Б. 179.

nomidagi Davlat muzeyi fondida esa 2 ta qo‘lyozma nusxasi bor⁹. A. Xaliullina ilm olamida asarning 35 ta qo‘lyozmasi mavjudligi, shundan 19 tasi (1859-1911 yillarda nashr qilingan) Qozon kitob fondida saqlanishini qayd etadi¹⁰.

Turkologiyada XIII–XIV asr turkiy obidalar til xususiyatlarini ilmiy nuqtayi nazardan tadqiq qilish borasida qator jiddiy ishlar amalga oshirilganligi ilm ahliga, ayniqsa, til tarixi mutaxassislariga yaxshii ayon. Eski turkiy tilning so‘z boyligini atroflicha tahlil qilishda A. Borovkov, S. Mutallibov, G‘. Abdurahmonov, A. Najib, E. Fozilov, Q. Mahmudov, Q. Karimov, H. Ne‘matov, H. Dadaboev, Q. Sodiqov kabi turkolog-olimlarning roli katta bo‘lganligi e‘tirof etilgan. Bevosita “Qisasi Rabg‘uziy” obidasi tilini o‘rganish borasida fikr yuritganda shuni aytish kerakki, Y. Shinkevich¹¹ asarning sintaksisi bo‘yicha, A. Abrajev¹² yodgorlikdagi qo‘shma so‘zlar to‘g‘risida ilmiy izlanishlarni amalga oshirgan. 1969- yilda O‘. Mirzakarimova Sankt-Peterburg nusxasi asosida asarning morfologik xususiyatlari bo‘yicha nomzodlik dissertatsiyasini yoqladi¹³. A. Xaliullina obidaning Ilminskiy nashri, London va ikkita Qozon nusxalarini qiyoslagan holda uning yozuv, fonetik hamda morfologik xususiyatlarini o‘rgangan¹⁴. Bundan tashqari, X. Boeshoten (Germaniya) va M. Vandamme (Belgiya)larning “Qisasi

⁹ Фазылов Э. И. Turkologica. II. –Т.:Фан, 2008. –Б. 383-384.

¹⁰ Халиуллина А. Графо-фонетические и морфологические особенности тюркоязычного письменного памятника XIV в. “Кысас ал-анбиа” Насредина Рабгузи. Автор. дис. ... канд. филол. наук. –Казань, 2002. –С.6

¹¹ Schinkewitsch Y. Rabguzis Syntax. MSOS II. 1926. -S. 130-172.

¹² Абражеев А. Сложные предложение(гипотаксис) в прозе «Кисасул-анбиа» Рабгузи – писателя XIV века. Труды Узбекского государственного университета. –Самарканд, 1957. Вып. 73. –С 125-140.

¹³ Мирзакаримова У. Морфологические особенности «Кисаси Рабгузи». Автореф. дис. ...канд. филол. наук... –Т., 1969.

¹⁴ Халиуллина А. Графо-фонетические и морфологические особенности тюркоязычного письменного памятника XIV в. “Кысас ал-анбиа” Насредина Рабгузи . Автореф. дис. ... канд. филол. наук. –Казань, 2002.

Rabg‘uziy” bo‘yicha bir nechta maqolalari mavjud¹⁵.

Ma‘lumki, sho‘rolar davrida payg‘ambarlar qissalaridan iborat ushbu obidani chop etish va uni o‘rganish yuzasidan durustroq tadqiqotlar amalga oshirilmadi. Istiqloq yillarida bu boradagi ishlar birmuncha jonlandi. Jumladan, H. Dadaboev tomonidan qissadagi ijtimoiy-siyosiy hamda ijtimoiy-iqtisodiy terminlar, astroponimlar tadqiq etildi¹⁶, yodnoma leksikasi bo‘yicha bir qator maqolalar e‘lon qilindi¹⁷. N. Husanov qissa tilida istifoda etilgan farishtalar, payg‘ambarlar va ularning qarindoshlari, oila a‘zolari, xalifalar, avliyolar nomini anglatuvchi antroponimlar xususida ilmiy izlanish olib bordi¹⁸. P. Zahidovning¹⁹ “Qisasi Rabg‘uziy” asari yoziishi tarixi, tili va uning muallifi nasl-nasabi, tug‘ilib o‘sgan

¹⁵ Boeshoten H. Iskandar-Dhylkarnain un den Qisa s-I Rabguzi//De Turcicis Aliisque Rebus, Utrecht Turcological series. №3. Utrecht, 1992; Vokalquantiat in rabguzis Poesie. CAI, V.34. №3-4. Wiesbaden, 1990; Boeshoten H.; Bandamme M. The Different Copyists in the London Ms of the Qisas-Rabghuzi. Utrecht Papers on Central Asia, 1985; The Poetry in Rabghuzis Qusas. Paper Presented at the 3rd European Cemihap Central Asian Studies. Paris, 1989.

¹⁶ Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. –Т.: Ёзувчи, 1991. 168 с.; Астрономические наименования в старотюркских письменных памятниках // Историко-лингвистический анализ лексики старописменных памятников. –Т.: Фан, 1994. –С. 32-43.

¹⁷ Дадабоев Х. “Кисаси Рабғузий”нинг лексик хусусиятлари хақида// Марказий Осиё олимларининг ўрта аср илмларига қўшган хиссаси. –Т., 1999. –Б. 17-23; “Кисаси Рабғузий”даги аёл семали лексемалар хусусида//Филология фани: янги аср муаммолари. –Т., 2003. –Б. 125-128; “Кисаси Рабғузий” тилидаги туркий лексемалар семантикаси//Второй международный тюркологический конгресс. Современная тюркология: теория, практика и перспективы. I. Болим. Туркестан, 2006. –Б. 90-93; “Кисаси Рабғузий”да қўлланган сал= феълининг семалари хусусида // Ўзбек тилшунослиги масалалари. –Т.: 2006. –Б. 22-25.

¹⁸ Хусанов Н. XV аср ўзбек адабий ёдгорликларидagi антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. Филол. фан. д-ри ... дисс. –Т., 2000. 243 б.

¹⁹ Зоҳидов П. Кун туғардин кун ботарга сўзи етган зот // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 22 февраль 2002 йил. –Б. 2; Рабғузий саодати // Тафаккур.- №1. 2008. –Б. 74-81.

joyi bilan bog'liq ma'lumotlar aks etgan maqolalari o'quvchilarga taqdim etildi. Shunga qaramasdan, hanuzgacha "Qisasi Rabg'uziy" obidasi leksikasi maxsus tadqiqot obyekti bo'lgani yo'q. Shu bois, mazkur mavzuning ilk bor monografik jihatdan tadqiq etilishini mamlakatimizda boy ma'naviy merosni o'rganishga davlat siyosati darajasida ahamiyat berilayotganligining mahsuli sifatida baholash lozim bo'ladi.

O'quv qo'llanmada daniyalik olim K. Gronbek tomonidan 1948- yilda Kopengagenda nashr ettirgan yodnomaning eng qadimiy qo'lyozmasi sanalgan London nusxasi faksimilesi, mazkur nusxa asosida 1990-1991- yillarda O'zR FA Hamid Sulaymonov nomidagi Qo'lyozmalar instituti olimlari tomonidan kirill alifbosida e'lon qilingan, ikki kitobdan iborat ommaviy nashri, 1997- yil Anqarada doktor Aysu Ata nashrga tayyorlagan ikki jildli turkcha bosmasi yordamida «Qisasi Rabg'uziy» asarida qo'llanilgan leksik birliklarni statistik, mavzuiy, tarixiy-etimologik, leksik-semantik jihatdan tadqiq etishga, uning qardosh turkiy tillar, jumladan, o'zbek adabiy tilining rivojlanishida tutgan o'rnini belgilashga harakat qilindi.

«QISASI RABG‘UZIY» LEKSIKASINING STATISTIK TAHLILI

Tayanch so‘zlar: til, leksika, turkologiya, turkiy til, Raboto‘g‘uz, To‘qqal‘a, Sharqiy Turkiston, qarluq tili, o‘g‘uz tili, statistik usul, mustaqil so‘zlar, ot, sifat, son, olmosh, fe‘l, ravish, yordamchi so‘zlar, bog‘lovchi, ko‘makchi, yuklama, modal so‘zalar, undov so‘zlar.

Mustaqillik yillarida vatanimiz qiyofasi tubdan o‘zgardi. Ulug‘ ajdodlarimizning tarixiy, ma‘naviy merosi chuqur o‘rganilmoqda. Islom dini e‘tiqodimiz ramzi sifatida qayta tiklandi, o‘zbek tili davlat tili maqomini oldi. “Ayniqsa, davlat tilining xalqaro miqyosda ham faol muloqot vositasiga aylanib borayotgani e‘tiborlidir. Xususan, xorijiy mamlakatlar rahbarlari bilan bo‘ladigan uchrashuv va suhbatlar, muzokaralar, tegishli hujjatlarni imzolash marosimlarida, nufuzli sammitlarda, rasmiy matbuot anjumanlarida o‘zbek tilining o‘rni va ahamiyati ortib borayotgani hammamizga g‘urur-iftixor bag‘ishlaydi”²⁰.

O‘z navbatida, milliy g‘urur, vatanparvarlik tuyg‘usi Vatan taraqqiyoti, yurt tinchligi va xalq farovonligi uchun kurash tuyg‘usi bilan uyg‘unlashib, ma‘naviyatimiz asosini belgilamoqda. Ana shunday ma‘naviy merosimizning ajoyib namunasi va qimmatli manbalardan biri, azaldan sevib o‘qilib, qissaxonlardan eshitib kelingan “Qisasi Rabg‘uziy” asari hisoblanadi. Mazkur obida raboto‘g‘uzlik qozi Nosiruddin Burhonuddin Rabg‘uziy tomonidan Raboti o‘g‘uzning hukmdori, islom dinini qabul qilgan, mo‘g‘ul beklaridan bo‘lgan Nosiruddin To‘qbug‘abekning iltimosiga binoan hijriy 709- (milodiy 1309-1310) yillarda bitilgan. Muallif bu haqda asar xotimasida shunday yozadi:

Osh bitidim bu kitābnī ey erānlār er bozi.

Bir yil ičrā kečti anūy yayi qış yaz-u küzi.

...Yetti yüz on erdi yilğa-kim bitildi bu kitāb,

Tuğmiş erdi ul oğurda hut saādat yulduzi (249v1:14).

E. Fozilovning ta‘kidlashicha: Nosiruddin Rabg‘uziy o‘z asarini yaratish jarayonida nihoyatda katta tayyorgarlik ishini olib borgan, ushbu mavzuga oid o‘nlab arab, fors, turkiy tillardagi

²⁰ Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008. –Б. 86.

anbiyolar qissalarini chuqur o'rgangan. Qur'on, hadislarini mukammal bilgan, aruz qonuniyatining bilimdoni bo'lgan. Dastavval asarning ilk variantini hozirlagan. uning ustida tinimsiz mehnat qilgan, har bir jumla, har bir kalimaning ma'nodagi nozik farqlarini chuqur his qilgan. Eng so'nggi variantini bir yilda nihoyasiga yetkazib, ko'chirib chiqqan²¹.

O'zbek halqi uchun muqaddas zamin Raboto'g'uz xarobalari qadimgi Xorazmning son-sanoqsiz arxeologik yodgorliklari orasidan topilganiga bir necha yil bo'ldi. Lekin dastlabki taxmin tarix haqiqatiga aylanishi uchun vohadagi juda ko'p qal'a, qo'rg'on qoldiqlarini ko'rib chiqish, ulardan topilgan ashyoviy dalillarni tekshirishga to'g'ri keldi. Endi qat'iy ishonch bilan aytish mumkinki, To'qbug'a beklik qilgan qal'a – Raboto'g'uz hozirgi davr yodgorliklari ro'yxatida To'qqal'a nomi bilan qayd etilgan²². Bundan ko'rinadiki, Nosiruddin Burhonuddin o'g'li Xorazm (hozirgi Qoraqalpog'iston Respublikasi Nukus tumani)ning o'g'uzlar maskan tutgan Raboto'g'uz – To'qqal'a degan joyidan bo'lib, XIII asr oxiri – XIV asr birinchi yarmida yashagan. Shuningdek, uning Rabg'uziy taxallusini olishi ham tug'ilib o'sgan joyi nomi bilan bog'liq. Biroq allomaning hayoti hamda ijodiy faoliyati haqida juda kam ma'lumot saqlanib qolgan. Uning bizgacha "Qisasi Rabg'uziy" asarigina yetib kelgan. Turkiy xalqlar o'rtasida «Qisasul-anbiyo» nomi bilan mashhur bo'lgan mazkur yodnomada qayd etilgan payg'ambarlar haqidagi qissalar, hikoyatlar va rivoyatlarning aksariyati Qur'oni Karim, Hadisi sharif va boshqa diniy manbalar asosida yaratilgan. Bir so'z bilan aytganda, bu asar chingiziylar hukmronligi davom etayotgan bo'lsa ham Volga bo'ylaridan to' Xitoy chegaralarigacha cho'zilgan ulkan hududda mo'g'ullar qanday turkiylashayotganini va islom ta'limotini turkiy tilda «o'qimoqqa keraklik, o'rganmakka yarog'liq» kitoblar orqali qabul qilib musulmon bo'layotganini ko'rsatadigan ajoyib tarixiy dalildir²³.

²¹ Фазылов Э. И. Turkologica. II. –Т.:Фан, 2008. –Б. 381.

²² Зоҳидов П. Кун туғардин кун ботарға сўзи етган зот // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 22 февраль 2002 йил. –Б. 2.

²³ Қодиров П. Тил ва эл. –Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2005. –Б. 40-41.

Til va jamiyat tarixini o'rganishda, uning shakllanishi va taraqqiyot bosqichlarini aniqlashda yozma obidalarning ahamiyati benihoya kattadir. Chunki til jamiyat va xalq tarixi bilan bog'liq ravishda rivojlanib boradi. Shu bois ham til har bir davrda jamiyat a'zolarining aloqa vositasi sifatida xizmat qilgan. Demak, qadimda til va jamiyatda yuzaga kelgan o'ziga xos o'zgarishlar, yangiliklar o'sha davr yozma manbalarida aks etgan. Shu nuqtayi nazardan, til leksikasi tarixini o'rganish, bir tomondan, har bir so'zning tadrijiy taraqqiyot yo'llarini ochib bersa, ikkinchidan, u tilning ayrim davrlardagi so'z boyligini va muayyan fonetik, morfologik, sintaktik xususiyatlarini yoritishga yordam beradi. Binobarin, leksika tarixini o'rganish, umuman, til tarixini tadqiq etish uchun ham muhimdir²⁴.

Ma'lumki, XIII – XIV asrlar turkiy xalqlar hamda turkiy tillar tarixida murakkab davrni tashkil etadi. Bu paytda O'rta Osiyo va Oltin O'rda muzofotida til xususiyatlari jihatidan bir-biridan farq qiluvchi nodir asarlar yaratildiki, ularning barchasida turkiy tillarning o'g'uz-qipchoq, qarluq-uyg'ur guruhlariga xos bo'lgan fonetik, leksik va morfologik xususiyatlar aks etgan. Mazkur yodnomalarning ko'pchiligi eski o'zbek adabiy tilining shakllanishida zamin vazifasini o'tagan²⁵. Ushbu manbalar sirasiga O'rta Osiyoda yashovchi barcha turkiy xalqlar uchun birdek qimmatli bo'lgan Nosiruddin Burhonuddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" obidasini ham kiritish mumkin. Bu yodgorlik insoniyat jamiyati taraqqiyoti tarixini ilk bora turkiy tilda bayon etib bergan, turkiy xalqlarni jahon diniy-ma'rifiy qadriyatlaridan bahramand etishga bundan yetti asr avvalroq xizmat qila olgan ma'naviy boyliklardan biri sanaladi²⁶. XIV asrga kelib, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy, diniy hayotda ancha barqarorlikka erishgan Jo'ji ulusida yashab, ijod etgan ko'pgina

²⁴ Муталлибов С.М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. –Т.: ФАН, 1959. –Б. 134.

²⁵ Рабғузий Носируддин Бурхонуддин. "Қисаси Рабғузий" (масъул муҳаррир Н.А.Асилова; сўз боши Э.Фозиловники). К. I. –Т.: Ёзувчи, 1990. –240 б.

²⁶ Останакүлов И. Қисас ар-Рабғузий – адабий асар. Филол. фан. номзоди диссер. автореф. –Т., 1993. –Б. 19.

xorazmlik shoirlar, yozuvchilar, olimlar, fozillar Oltin O‘rdada Xorazm adabiyoti va fanining chuqur ildiz otishiga munosib ulush qo‘shdilar. XIII–XIV asrlarda Markaziy Osiyo, Dashti Qipchoq, Volgabo‘yi, Qrim va Misr mamluklari davrida turkiy tilda rang-barang janrdagi dunyoviy va diniy adabiyot namunalari yaratildi. Til xarakteriga ko‘ra bu asarlarning ba‘zilari nisbatan yangi adabiy til hisoblangan o‘g‘uz-qipchoq tillar guruhiga mansub bo‘lsa, ayrimlari esa qarluq-uyg‘ur adabiy tiliga daxldor, ya‘ni nisbatan arxaik til bo‘lgan *d-δ-z* guruhiga taalluqli edi²⁷. Abdurauf Fitrat asar tili xususida quyidagilarni yozadi: chig‘atoy adabiyotining eng birinchi asari sanalgan Rabg‘uziy “Qisas ul-anbiyo” sining shevasi “Qutadg‘u bilig‘”, “Hibat ul-haqoyiq” kabi xoqoniy turkchasi yozilg‘on kitoblarning shevasini eslatadir. Zotan, chig‘atoy turkchasi o‘zidan yuzlab yil burun hukum surgan bir adabiy shevani oz vaqtda yo‘qotib, uning joyini o‘zi ololmas edi²⁸. Bir so‘z bilan aytganda, *d-δ-z* adabiy tilining so‘nggi namunalaridan sanalgan qissa qadimgi turkiy til bilan eski o‘zbek tili o‘rtasidagi o‘tish davrini aks ettirish barobarida, bir tomondan, Sharqiy Turkiston tili xarakterini ko‘rsatib bersa, ikkinchidan, unda XIV asrdan so‘ng yaratilgan asarlarning til xususiyatlari o‘z ifodasini topgan. Obidaning o‘zi esa qarluq tillari zaminida yuzaga kelgan bo‘lib, unda o‘g‘uz tili unsurlari ham mavjud.²⁹

Keyingi yillarda kompyuter texnologiyalari rivojlanishi va ularning imkoniyatlari ortishi munosabati bilan tilshunoslar statistik usul – lingvostatistikaga tobora ko‘proq murojaat qilmoqdalar. Filologiyada statistik usulni qo‘llashdan maqsad biron-bir matn yoki asarda qancha fe‘l va uning shakllari, ravish, sifat, olmosh va boshqa so‘z turkumlariga oid so‘zlarning necha marta uchraganini shunchaki

²⁷ Дадабоев Х., Хамидов З., Холмонова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. –Т.: Фан, 2008. –Б.11-12; каранг: Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века: на материале «Хосрау и Ширин» Кутба. Кн. I. –М., 1972. – С. 6.

²⁸ Фитрат, Абдурауф. Тилимизнинг тарихий оқими / Танланган асарлар: Ж. IV. –Т.: Маънавият, 2006. –Б. 174.

²⁹ Мирзакаримова Ў. “Қисаси Рабғузий” тилининг морфологик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1969. №1. –Б. 67-70.

qayd etish emas, ularni tahlil etish, boshqa muallifdagi natijalar bilan qiyoslash va shu orqali o'sha matnga xos xususiyatlarni, muallifning obyektiv borliqni anglashi bilan bog'liq qonuniyatlarni aniqlash kabilardan iboratdir³⁰.

Til birliklariga statistik qarashga quyidagi holatlar sabab bo'lishi mumkin: til bayonining ommaviy xarakterdaligi; bayon qilish jarayonida til birliklarining takrorlanish xususiyatiga ega ekanligi va nihoyat, shu jarayonda o'sha til birliklarining qo'llanilishi (takrorlanishi) yoki tushib qolishining tasodifiy yo'nalishda bo'lishidir³¹. Turkologiya va rus tilshunosligida yozma manbalar, yozuvchi, shoirlar asarlari leksikasini statistik usulda o'rganish bo'yicha ma'lum tajribalar to'plangan. Jumladan. Abay asarlarida 6000 ta³², Nasimiy ijodida 3338 ta³³, Abdulla To'qay asarlarida 14000 ta³⁴, "Xusrav va Shirin"da³⁵ Navoiyning «Lison ut-tayr» asarida 5004 ta³⁶, Navoiy asarlari tilida 26035 ta³⁷, "Devoni Munis"da 5500 atrofida³⁸, Boburning «Mubayyin» asarida 2616 ta, «Aruz» asarida 2230 ta, «Devon»ida 3304 ta³⁹ so'z qo'llanilganligi, shuningdek,

³⁰ Иброҳимов А. Бобур "Девон"и тилидаги ўзлашма лексика. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти. 2006. –Б. 6-7.

³¹ Ризаев С.А. Ўзбек тилшунослигида лингвостатистика муаммолари. –Т.: ФАН, 2005. –Б. 7; каранг: Фрумкина Р. Применение статистических методов в языкознании // Вопросы языкознания. –М.: Наука, 1960. -№4. –С. 129-133.

³² Исаков А. Абай тили сўздиғи. – Алматы, 1968.

³³ Гаҳриманов Ж. Насим диванынинг лексикасы. – Бақы, 1970.

³⁴ Амиров Г.С. Словарь языка Тукая. – Веб: Тюркская лексикология и лексикография. –М., 1971. –С. 189-190.

³⁵ Наджиг Э. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века: на материале «Хосрау и Ширин» Кутба. – М: Наука, 1979. –С. 48.

³⁶ Ҳамидов З. Лексико-семантическое и лингвопоэтическое исследование языка «Лисан ат-тайр» Алишера Навои. . Автореф. дис. ...канд. филол. наук. –Т., 1982. –С. 3.

³⁷ Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. –Т.:ФАН, 1983. –Б. 19.

³⁸ Абдулхайров М. "Девони Мунис" тилининг лексик катламлари. ҚД. –Т., 1996. –Б. 23.

³⁹ Иброҳимов А. Бобур асарлари лексикасининг лингвостатистик,

“Boburnoma” lugʻat tarkibini 27970 ta leksik birlik tashkil etishi⁴⁰. Navoiy asarlarida 1400 ga yaqin qadimgi turkiy va eski turkiy tilga oid suzlar mavjudligi⁴¹ olimlar tomonidan hisoblab chiqilgan. Mazkur anʻanalarga sodiq qolgan holda “Qisasi Rabgʻuziy” asari leksikasini statistik jihatdan tahlil qilishni lozim topdik. Yodnoma tilida jami 5511 ta leksema ishlatilgan boʻlib, shundan 2950 tasini turkiy, 2151 tasini arabcha, 329 tasini forscha-tojikcha, 55 tasini arab tili orqali kirib oʻzlashgan qadimiy yahudiycha, 14 tasini yunoncha, 3 tasini xitoycha, 4 tasini sanskritcha, 5 tasini sugʻdcha soʻzlar tashkil etadi.

Har bir tildagi soʻzlar oʻzining grammatik belgilari va semantik xususiyatlariga qarab turli guruhlariga boʻlinadi. Shu xilda ajratilgan guruhlar soʻz turkumlari sanaladi. Turkiy tillarda, jumladan, oʻzbek tilida ham soʻzlarni turkumlarga ajratishda morfologik belgi, ayniqsa, soʻzning leksik maʼnosi va sintaktik xususiyatlari asos qilib olinadi⁴². Ilm ahliga, ayniqsa, til tarixi mutaxassislariga yaxshi ayonki, oʻzbek tilidagi soʻz turkumlari asrlar mobaynida shakllanib, takomillashib keldi.

Darhaqiqat, umumxalq tilining ajoyib namunalari asosida yozilgan «Qisasi Rabgʻuziy»da mustaqil soʻzlar (ot, sifat, son, olmosh, feʼl, ravish), yordamchi (bogʻlovchi, koʻmakchi, yuklama), modal, undov soʻzlar keltirilgan.

Mustaqil soʻzlar borliqdagi turli hodisalarni bildiradi (predmet, belgi, harakat v.b.), demak, har bir mustaqil soʻzning oʻz maʼnosi bor; gapning biror boʻlagi vazifasida qoʻllaniladi; ayrim hollarda bir mustaqil soʻzning oʻzi bir gapni hosil qiladi; yasalish, turlanish, tuslanish kabi xususiyatlarga ega⁴³. Binobarin, mustaqil soʻzlar leksik va grammatik maʼnolarga ega boʻlib, matnda ishlatilish oʻrniga qarab oʻzgarib turadi.

семантик ва генетик тадқиқи (“Девон”, “Мубаййин”, “Аруз”). Филол. фан. д-ри ...дис. автореф. –Т., 2008. –Б. 16.

⁴⁰ Холмонова З. “Бобурнома” лексикаси. –Т.: ФАН, 2007. –Б. 20-21.

⁴¹ Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи. –Т.:Фан, 2008. –Б. 25.

⁴² Азизов О. Тилшуносликка кириш. –Т.: Ўқитувчи, 1996. –Б. 108-110.

⁴³ Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.: Ўқитувчи, 1980. –Б. 212.

Soʻz turkumlari orasida **ot kategoriyasi** oʻzining semantik, morfologik va sintaktik xususiyatlari bilan til qurilishida katta oʻrin tutadi. Hozirgi oʻzbek adabiy tilidagi ot turkumiga oid soʻzlar uzoq tarixga ega. Ular jamiyat taraqqiyoti va turmushdagi oʻzgarishlarga mos ravishda tilning ichki imkoniyatlari yordamida rivojlangan. Buni koʻhna obidalar til xususiyatlarini kuzatish chogʻida ham koʻrish mumkin⁴⁴. «Qisasi Rabgʻuziy» lugʻat tarkibida jami 3067 ta ot turkumiga oid leksema qoʻllanilgan boʻlib, uning 2517 tasi turdosh ot, 550 tasi atoqli ot hisoblanadi. 2517 ta turdosh otdan 2252 tasini tub soʻzlar, 265 tasini yasama leksemalar, 550 ta onomastik termindan 402 tasini antraponimlar, 83 tasini toponimlar, 33 tasini astraponimlar, 19 tasini zoonimlar, 13 tasini but-sanam nomlari tashkil etadi. Shuningdek, yodgorlikda 29 ta izofali birikma ishlatilgan. Asarda qayd etilgan otlar ifodalagan maʼnolariga koʻra quyidagicha:

Turdosh otlar: barmaq (121v1) «barmoq», baš (6r8) «bosh, kalla». arslan (4r9) «sher», inäk (46v18) «sigir», bitik (63v1) «yozuv», el (40r1) «el, mamlakat», yığaç (8r18) «daraxt», yurt (49r2) «yurt».

Onomastika. Qissadagi atoqli otlar, oʻz navbatida, quyidagi guruhlariga ajratiladi:

1. Antroponimlar: Ādam (16v1) – “Odam ota”, Ātika (184v1) – “paygʻam- barimizning xolasi”, Ayāz (54r14) – “Isʻhoq paygʻambarning oʻgʻli”, Asmaha (179v15) – “Yaman hukmdori”. Āzar (38r5) – “Ibrohim paygʻambarning otasi”.

2. Toponimlar: Bağdād (176r2), Basra (13r2), Xitāy (68v2), Īskandariya (112v6), Kaʻba (3r13), Kufa (246r1), Īraq (18v18), Hijāz (36v6), Hindustān (13r1), Īsfahān (13r3), Xurāsān (228r2). Sabā (149v2), Makka (6r5), Madina (71r3).

3. Astroponimlar: Ārzu (66v7) – “Utorud yulduzi”, Körtüd (66v7) – «МАРС», Sewit (21v16) – «Zuhra yulduzi», Sākāndir (66v7) – «Saturn», Oṅay (66v7) – «Mushtariy»(Yupiter), Yašiq (66v7) – «Quyosh», Yalčiq (66v7) – «Oy».

4. Zoonimlar: Burāq (5v10) – Muhammad(s.a.v.) koʻkka minib

⁴⁴ Муталлибов С.М. Морфология ва лексика тарихидан кискача очерк. –Т.: ФАН, 1959. –Б. 17.

chiqqan uchar ot, Duldul (230r17) – Misr podshosi payg‘ambarimizga hadya qilgan ot, Arham (144v10) – Sulaymon payg‘ambar uzugini yutgan baliq, Hazun (221v15) – ot nomi.

Turkiy tillarda, xususan, o‘zbek tilida **sifat** tarixan maxsus morfologik ko‘rsatkichga ega bo‘lmagan. Mutaxassislarining fikricha, sifat dastavval mustaqil so‘z turkumi sifatida mavjud bo‘lmagan, u keyinroq ot turkumidan o‘sib chiqqan va rivojlangan. E. V. Sevortyaning ta’kidlashicha, sifatning otdan differentsiatsiyalanishi ancha ilgari davrlarda boshlangan. V – VIII asrlarga kelib, bu jarayon ancha keng tus olgan. Sifatning jamlanishi asta-sekinlik bilan turli davrlarda paydo bo‘lgan xilma-xil shakllar hisobiga yuz bergan. Ushbu leksemalarning ba’zilari qadimdayoq kammahsul bo‘lgan, ayrimlari esa o‘z sermahsulligini hozirgi kungacha saqlab qolgan va hatto kengaytirgan. Muayyan shakllar ot va sifat uchun mushtarak hisoblangan, yana boshqa birlari faqat sifatgagina tegishli bo‘lib, keyingi davrlarda taraqqiy etmagan.⁴⁵

Turkiy tillar taraqqiyot bosqichining qadim davrlaridan boshlangan sifatning otdan ajralib chiqishi uzluksiz hodisa bo‘lib, bu jarayon davom etmoqda. Bundan hamma sifat otdan ajralib chiqqan, degan fikrga kelmaslik kerak. Chunki sifat mustaqil kategoriya sifatida shakllanganidan so‘ng bu turkum tarkibiga yangidan qo‘shilgan belgi ifodalovchi bir qator tub va yasama so‘zlar, yasovchi affikslar mavjudki, ularning etimologiyasi hozircha aniqlangan emas.⁴⁶

Sifatlar narsaning belgi-xususiyatini turli nuqtayi nazardan anglatadi. Ushbu belgilar bevosita insonga yoki borliqdagi jonli va jonsiz narsalarga tegishli bo‘lishi mumkin⁴⁷. Mazkur xususiyatlariga ko‘ra, yodgorlikda qo‘llangan sifatlarni quyidagi guruhlariga ajratish maqsadga muvofiq:

a) narsaning rangi, tusini bildiruvchi sifatlar: aq (49v1) – «oq», al (83r15) – «qizil», kök (3v10) – «ko‘k», qizil (5r1) – «qizil», sarig‘

⁴⁵ Севортян Э.В. Из истории прилагательных в тюркских языках// Тюркологические исследования. –М.-Л.: 1963. –С. 58.

⁴⁶ XV – XIX asrlar morfologiyasi. –Т.: ФАН, 1990. –Б. 55.

⁴⁷ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.: Ўзбекистон, 1992. –Б. 280.

(6r1) – «sariq», yašil (3v10) – «yashil», ũrũj (6r3) – «oq», qara (6r1) – «qora»;

b) narsaning xususiyatini anglatuvchi sifatlar: yaxšī (90v10) – «yaxshi», yawuz (35v5) – «yovuz», yaman (89r21) – «yomon», baxil (13r3) – «baxil», judiy (19v18) – «saxiy», ađin (39r8) – «yomon», bađirsaq (70r5) – «mehribon»;

d) narsaning shakl koʻrinishi, hajm-oʻlchovini ifodalovchi sifatlar: ādiđ (5r21) – «ulugʻ», kičik (18r21) – «kichik», buzurg (112v17) – «buyuk», keŋ (62v4) – «keng», tar (43r10) – «tor», aruq (89v1) – «ozgʻin», kabira (145r11) – «katta», ađir (73v2) – «ogʻir», uzun (9w5) – «uzun», yassī (18v12) – «yassi»;

e) narsaning holatini bildiruvchi sifatlar: īsīg (68v8) – «issiq», hōl (198v21) – «hoʻl», quruđ (30v15) – «quruq», sawuq (82v12) – «sovuq», yaŋī (66v21) – «yangi», eski (228v9) – «eski», kōrklũg (13r5) – «chiroyli, goʻzal», xušnud (27v20) – «xursand»;

f) narsaning taʼmini, mazasini ifodalovchi sifatlar: ačīg (6r4) – «achchiq», sũčũg (88r21) – «chuchuk», tatliđ (26r3) – «totli»;

g) narsaning hidini bildiruvchi sifatlar: sassīq (27r6) – «sassiq», anbar (12v14) – «xushboʻy».

Tadqiq etilayotgan manbada keltirilgan 521 ta sifatdan 258 tasi tub, 253 tasi esa yasama soʻzlardan iborat.

Til sistemasida maʼlum bir guruh soʻzlar borki, ular mavhum sonni, miqdorni, sanoqni, toʻgʻrirogʻi, predmetning sanash, joylashish, bajarilish tartibini bildiradi. Shuni qayd qilish joizki, turkiy tillarda **son** sistemasi, har qaysi xalq tilida boʻlgani kabi birdaniga emas, asta-sekin shakllanib, oʻzgarib kelgan⁴⁸. Bunga koʻhna manbalar tilini tadqiq etish jarayonida amin boʻlish mumkin. Zero, yozma obidalarda sonlarning bir necha turlari qoʻllanilgan. Bu esa, birinchidan, sonlarni imlo va talaffuz meʼyorlarini aniqlashga, ikkinchidan, ularning etimologiyasini yoritishga koʻmaklashadi.

«Qisasi Rabgʻuziy» asarining lugʻat tarkibida ishlatilgan 169 ta son turkumiga oid soʻzning 143 tasi yasama, 26 tasi tub hisoblanadi. Asarda sonlarning maʼno xususiyati va grammatik belgilariga koʻra quyidagi turlari qoʻllanilgan:

⁴⁸ Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. –Т.: ФАН, 1965. –Б. 68.

1. Sanoq sonlar: bir (10v2) – «bir», iki//ikki (9r12) – «ikki», on (7v14) – «o'n», säkiz//säkkiz (13v10) – «sakkiz», otuz (18v14) – «o'ttiz», tört (10v1) – «to'rt», üç (23r8) – «uch», ellik (31r12) – «ellik», qırq (5v20) – «qırq», altı yüz (24r14) – «olti yuz».

2. Dona sonlar sanoq songa egalik affiksi qo'shish hamda ayrim sanoq sonlarning takrorlanib kelishi orqali ifodalangan: altisi (118r5) – «oltitasi», birisi (8r20) – «bittasi», ekki-ekki (110v2), biri-biri (6r2) – «bitta-bitta».

3. Jamlovchi sonlar sanoq sonlarga -ağu/ägü, -la/lä, -ala/älä, -äsi/ası affixlari qo'shilishi orqali ifodalangan: altağu (86v18) – «oltovlon», ona-ğu (63r4) – «o'ntasi birgalikda», beşägü (130v12) – «beshavlon», ikägü (13v10) – «ikkovlon», törtägü (24v14) – «to'rtovlon», yetägü (22v15) – «ettovlon», üçälä (154v18) – «uchov», onula (64r8) – «o'ntasi», ikkäläsi (27v14) – «ikkalasi».

4. Numerativlar. Asar tilida hisob so'zlar quyidagi ko'rinishda uchraydi:

a) pul birligini ifodalagan numerativlar: diram (128r18) – «dirham», altun (7r9) – «oltun», kümüş (75r7) – «kumush», yarmaq (73r11) – «pul»;

b) hajm-o'lchov tushunchasini anglatuvchi numerativlar: yığac (8r18) – 6 km. li masofa, kesäk (19r7) – «parcha», qarı (5v20) – qo'l uchidan tirsakkacha bo'lgan o'lchov birligi, arşun (62v13) – 0, 71 metrga teng o'lchov birligi;

d) miqdorni bildiruvchi numerativlar: baş (89v3) – «bosh», böläk (19r8) – «bo'lak, qism», yarım (9r13) – «yarim», sürük (20r13) – «suruv», qap (94r16) – «qop»;

e) vaqt tushunchasi bilan bog'liq numerativlar: ay (25r15) – «oy», yil (5v2) – «yil»;

f) arabcha istilohlardan shakllangan numerativlar: misqäl (80v6) – 4,35-4,86 gramm oralig'idagi og'irlik o'lchovi, bätmän (23r4) – 898, 5 grammga teng og'irlik o'lchovi, asr (52v5) – «yuz yil», säat (7v17) – «soat, vaqt»;

g) forsha-tojikcha leksemalardan shakllangan numerativlar: dāna (88r13) – «dona», pāra (109r11) – «parcha, bo'lak».

5. Tartib sonlar -nč, -nči/-nči, -ndi, -ndu, -ndük qo'shimchalari

asosida hosil qilingan: üçünč//üçünči (13v1) – «uchinchi», törtünč//törtünči (13v3) – «toʻrtinchi», on yetinč (241v19) – «oʻn yettinchi», on üçünči (198r17) – «oʻn uchinchi», bešinč//bešinči (13v4) – «beshinchi», onunč//onunči (73v1) – «oʻninchi».

6. Chama sonlar sanoq sonlarning juft holda kelishi yordamida yasalgan: bir-ikki (196v2).

7. Taqsim sonlar sanoq sonlarga -ar/-är, -rar/-rär, - šar/- šär affiksini (baʼzan takrorlanib ham keladi) qoʻshish orqali ifodalangan: birär (32r2), onar-onar (50r15), altirar (85r10), ikkišär (78v4), ikkišär-ikkišär (78v4).

8. Kasr sonlar: üç ülüşdin biri (19v2) – «uchdan biri», bešdän biri (125v2) – «beshdan biri», ondan biri (49r4) – «oʻndan biri», qırqđın biri (166r5) – «qırqdan biri», üç yarım (142r3) – «uch yarim», törtđä üçi (20v21) – «toʻrt dan uchi».

Olmoshlar semantik va grammatik xususiyatlari bilan boshqa soʻz turkumlaridan farq qiladi. Olmosh ot, sifat, son va baʼzan boshqa soʻz turkumlari oʻrnida qoʻllanib, predmet va unga xos boʻlgan belgining mavjudligini koʻrsatadi. Olmosh predmetlikni yoki uning belgisini doimiy emas, balki muayyan oʻrinlarda ifoda qiladi. Shu jihatdan olmosh mustaqil soʻz turkumi hisoblangan-da, konkret maʼnoga ega boʻlmaydi⁴⁹. Olmoshning asosiy maʼnosi va qaysi soʻz turkumlari oʻrnida ishlatilishi matn ichida oʻyinlashadi.

Tekshirilayotgan manba tilida 65 ta olmosh mavjud boʻlib, ular anglatgan maʼnolariga qarab quyidagi turlarga boʻlinadi:

a) kishilik olmoshlari: men (5r4), sen (8r21), ul (6r1), biz (8v1), siz (3v8), ular (4v14), nahnu (5r18) – «biz»;

b) oʻzlik olmoshlari: kendü (31r20) – «oʻz», öz (6v11) – «oʻz», xud (84v21) – «oʻz»;

d) koʻrsatish olmoshlari: bu (4r17), munı (6v1), ul (5v5), ušbu (58v9), anı (5r21), mu (6v17), munda (2v21), andağ (4r8), anda (4v1), muğar (6r11);

e) soʻroq olmoshlari: kim (4r4), ne (9v1), neni (50v2), nedin

⁴⁹ Аширбоев С., Азимов И. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси (Ўқув-услубий қўлланма). –Т.: Тошкент давлат педагогика университети, 2002. –Б. 47.

(5r10), netäk (6v8), nälük (8r8), nečä (11r10), qayda (8v21), munča (33r3), qaydın (15r15), nečün (10v4), qayu (9r21), qačan (10r20);

f) belgilash olmoshlari: har (5v19), tekma (4v2)—«har qaysi», barča (3r20), barı (78r1), qamuğ (6r2), bütün (72r2), jumla (9r2), jami (3v2);

g) gumon olmoshlari: kimersä (7v4), nemärsä (89v3), neersä (235r4), birägü (22v21), biräw (2v16), falän (73v6), nersä (6r19);

h) bo'lishsizlik olmoshlari: heč (11r21), heč nimä (173v13), heč kimersä (199r10).

Fe'l boshqa barcha so'z turkumlariga nisbatan eng amaliy, eng murakkab va ayni vaqtda semantik jihatdan rang-barang grammatik kategoriyadir. Fe'l sintaktik konstruksiyalarda markaziy o'rinni egallaydi, gap strukturasi belgilaydi, uning qanday ma'noli so'zlardan tarkib topishini bildirish imkoniga ham ega bo'ladi⁵⁰. Demak, fe'l morfologiyada muhim o'rin tutadi. So'z turkumlari ichida asosiy o'rinni otlar va fe'llar tashkil qilishi e'tiborga olinsa, uning keng soha ekanligi anglashiladi.

«Qisasi Rabg'uziy»da 991 ta fe'l-leksemalar qo'llangan bo'lib, shundan 976 tasini sof turkiy, 4 tasini arabcha, 11 tasini esa forscha-tojikcha o'zlashmalardan yasalgan fe'l-leksemalar tashkil etadi. Ularni semantik va grammatik belgilariga ko'ra, quyidagi mavzuiy guruhlariga ajratish maqsadga muvofiq:

I. Nutq fe'llari. Mazkur fe'llar o'z navbatida kichik guruhlariga taqsimlanadi:

1) de-/te- (103r5) – «demoq, aytmoq» fe'li;

2) so'zlov fe'llari: sözlä- (11r8) – «so'zlamok»; tedür- (84r6) – «so'zlat- moq», APCiq- (243r21) – «aldanmoq», alda- (126r5) – «aldamoq», yalğa- (68v10) – «yolg'on gapirmok». sana- (45r13) – «sanamoq»;

3) talaffuz fe'llari: yig- (48v16) – «yig'lamoq», qičqir- (164r19) – «qichqirmok», qığir- (76v17) – «baqirmok». čaqir- (79v12) – «chaqirmok»;

4) xabar fe'llari: ayt- (58v8) – «aytmok», bildür- (79v10) –

⁵⁰ Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. –Т.: ФАН, 1989. –Б. 3.

«bildirmoq», yetkür- (90v2) – «yetkazmoq»;

5) simmetrik nutq fe'llari: sözlâş- (120r11) – «so'zlashmoq», aytîş- (112 r20) – bahslashmoq», tartîş- (21v4) – «tortishmoq», kenjâş- (42v15) – kengash- moq», teyiş- (43v8) – «so'zlashmoq, gaplashmoq»;

6) nutqiy aloqa fe'llari: sora- (133r18) – «so'ramoq», qol- (42v4) – «iltimos qilmoq, so'ramoq», köndür- (236w18) – «ko'ndirmoq», tan- (26r10) – «tonmoq, inkor qilmoq», una- (192r4) – unamoq, rozi bo'lmoq»;

7) nutqiy baho fe'llari: ög- (85v18) – «maqtamoq»: qarğa- (18r14) – «qarg'amoq», sök- (23v8) – «so'kmoq», yei- (150r9) – «ayblamoq», yamanla- (90v 16) – «yomonlamoq», yawuzla- (84r8) – «yomonlamoq»;

8) nutqiy da'vat fe'llari: buyur- (126v3) – «buyurmoq», ötün- (218v21) – «o'tinmoq», yalbar- (100v20) – «yolvormoq», çarla- (141v5) – «chorlamoq», ögit- (228v7) – «nasihat qilmoq», farmânla- (51r13) – «buyruq bermoq».

II. Holat fe'llari. Ushbu mavzuiy guruhlar ham ayni paytda bir qancha kichik guruhlariga bo'linadi:

a) davomli holat fe'llari: yat- (33r4) – «yotmoq», yaša- (28r5) – «yashamoq», tur- (34r14) – «turmoq», qal- (83r6) – «qolmoq», tünâ- (86r6) – «tunamoq», oltur- (89r18) – «o'tirmoq», orna- (37v5) – «o'rnashmoq»;

b) harakat natijasi bo'lgan holat fe'llari: tün- (31r4) – «tinmoq», toqta- (3r18) – «to'xtamoq», tol- (77r19) – «to'lmoq», tutaş- (173v19) – «tutashmoq», sawu- (82v12) – «sovimoq», eskir- (118v17) – «eskirmoq»;

d) ijro holati fe'llari: asra- (33v7) – «asramoq», qorî- (143v11) – «qo'rimoq», saqla- (46v1) – «saqlamoq», yaşur- (36r6) – «yashirmoq», tüzât- (130v7) – «tuzatmoq», kiðlä- (76v8) – «yashirmoq», oñalt- (46v5) – «tuzatmoq»;

e) harakat holati fe'llari: az- (5v11) – «adashmoq», bolal- (25v2) – «ko'paymoq», arit- (91v6) – «tozalamoq», köpâl- (134r17) – «ko'paymoq», yiğ- (11 v1) – «yengillashmoq»;

f) malaka holati fe'llari: ögrân-//örgân- (22v1) – «o'rganmoq», inan- (33v4) – «ishonmoq», tapun- (46r21) – «sig'inmoq»;

g) obrazli hayot fe'llari: yalna- (2r12) – «olovlanmoq, alanganmoq», yan- (42v9) – «yonmoq», yašna- (68v6) – «yashnamoq, yaltiramoq», balqi- (180r7) – «porlamoq», sol- (61v11) – «so'lmoq», bezä- (91r1) – «bezamoq»;

h) biologik holat fe'llari: qari- (8r14) – «qarimoq», yiqil- (44v3) – «yiqilmoq», açiq- (93r7) – «qorni ochmoq», çeçäklän- (67r15) – «ochilmoq, gullamoq», çuri- (171r21) – «chirimoq», yazil- (56r7) – «ochilmoq»;

i) fiziologik holat fe'llari: ar- (69v8) – «charchamoq», ađri- (14r12) – «kasal bo'lmoq», egil- (75v16) – «egilmoq», öl- (14v4) – «vafot etmoq», emgän- (18r10) – «mashaqqat tortmoq», semür- (249r7) – «semirmoq»;

j) ruhiy holat fe'llari: uwtan- (83r2) – «uyalmoq», açiđlan- (63r8) – «achchig'lanmoq», bušiq- (63v8) – «asabiylashmoq», xušlan- (120v4) – «xursand bo'lmoq», kül- (51v4) – «kulmoq», öwkälä- (43v15) – «xafa bo'lmoq».

III. Harakat fe'llari. Qissa tilida istifoda etilgan ushbu leksemalarni quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

1) yo'nalma harakat fe'llari: izala- (5v17) – «yubormoq», yoru- (88v5) – «yurmoq», çap- (35v14) – «cho'pmoq», kir- (33v20) – «kirmoq», çiq- (7r3) – «chiqmoq», aq- (16v6) – «oqmoq», qaç- (12v1) – «qochmoq», kel- (6r21) – «kelmoq»;

2) tik harakat fe'llari: tüş- (89v16) – «tushmoq», in- (89v12) – «tushmoq», sal- (38r1) – «solmoq», yađ- (22v14) – «yog'moq», qaz- (16r10) – «qazmoq», batur- (46v2) – «botirmoq», tam- (40v20) – «tomchilamoq»;

3) aylanma harakat fe'llari: egir- (13v11) – «aylantirmoq», ewrül- (197r4) – «burilmoq, aylanmoq», ađna- (69r13) – «ađ'anamoq», kez- (5v10) – «kezmoq», yumalan- (165v1) – «yumalanmoq»;

4) tebranma harakat fe'llari: irđa- (135r8) – «tebratmoq, irg'amoq», qumrul- (206r6) – «qimillamoq», silkin- (113r12) – «silkinmoq», tebrän- (42v7) – «tebranmoq», yelpi- (143v14) – «yelpimoq»;

5) faoliyat natijasi bo'lgan harakat fe'llari: bađla- (19r17) – «bog'lamoq», ula- (193r10) – «ulamoq», anuqla- (92v9) –

«tayyorlamoq», anut- (81v5) – «hozirlamoq», qundaqla- (33r19) – «yoʻrgaklamoq», yap- (82v21) – «yopmoq»;

6) jismoniy taʼsir harakati feʼllari: tep- (47v15) – «tepmoq»; tel- (28 v13) – «teshmoq»; emlä- (87v1) – «davolamoq»; sanč- (44r13) – «sanchmoq»; bas- (77v4) – «bosmoq»; ez- (192r5) – «ezmoq»; yamur- (31v2) – «yiqitmoq»;

7) ogʻiz boʻshligʻida amalga oshiriluvchi harakatlarni ifodalovchi feʼllar: tüwkür- (23v8) – «tuflamoq»; sor- (115r5) – «soʻrmoq»; ür- (178r19) – «puf- lamoq»; tišlä- (25v3) – «tishlamoq»; oqī- (84r3) – «oʻqimoq»; čayna- (11v6) – «chaynamoq»; em- (37v10) – «emmoq»; ič- (17r1) – «ichmoq»;

8) adressiv harakat feʼllari: ber- (10v19) – «bermoq»; at- (41v20) – «otmoq»; sat- (73r5) – «sotmoq»; uzat- (84v21) – «uzatmoq»; ulaš- (31r20) – «ulashmoq»; sač- (60v20) – «sochmoq»; böl- (178v14) – «boʻlmoq»;

IV. Yumush feʼllari sirasiga kiruvchi leksik birliklar: ter- (142v4) – «termoq»; tök- (86v14) – «toʻkmoq», tik- (78v10) – «tikmoq», sağ- (157 v20) – «sogʻmoq»; suwa- (115r17) – «suvamoq»; süpür- (166v8) – «supurmoq»;

V. Sezgi feʼllari guruhiga tegishli feʼllar: ačit- (100v3) – «achitmoq», bur- (77v2) – «hidlanmoq»; islan- (160v20) – «islanmoq, hidlanmoq»; iriklän- (67v13) – «boʻrtmoq, pishmoq»; qanat- (86r13) – «qonatmoq»; sez- (82v20) – «sezmoq»; šiš- (74r7) – «shishmoq».

VI. Koʻruv feʼllari: baq- (27r1) – «qaramoq»; telmür- (74r3) – «tel- murmoq»; qara- (81v15) – «qaramoq»; kör- (29v2) – «koʻrmoq»; körsät- (104v4) – «koʻrsatmoq»; körün- (44r10) – «koʻrinmoq»; tikil- (78v8) – «tikilmoq».

VII. Taqlid asosida vujudga kelgan feʼllar: iğran- (16v4) – «ingramoq», muğla- (166r19) – «siqilmoq, qaygʻurmoq», muğlan- (57v13) – «qaygʻuga botmoq», čirlä- (32v19) – «chirillamoq», urla- (103v20) – «ulimoq».

VIII. Eshitish feʼllari: ešit-//išit- (32v7) – «eshitmoq»; ešitdür- (53v5) – «eshitdirmoq»; ešitill- (17v13) – «eshitilmoq»; tağla- (19v19) – «hayron qolmoq»; tağlan- (130r11) – «ajablanmoq»; tiğlä- (19v17) – «tinglamoq».

Ravishlar sifatlar kabi turlovchi va tuslovchi affikslarni qabul qilmaydi, ya'ni bu turkumdagi so'zlar o'zgarmaydi, o'zlari bog'langan leksemalar bilan moslashmaydi, ularni boshqarmaydi; ravishlar bu so'zlarga bitishuv yo'li bilan bog'lanadi⁵¹.

Turkiy tillardagi. shu jumladan, o'zbek tilidagi ravishlarning bir guruhini boshqa so'z turkumlaridan ajrab chiqqan so'zlar tashkil etadi. Bunday ravishlarning ko'pchiligi ismlar, ayrimlari fe'llar asosida shaklangan. Ravishlarning boshqa so'z turkumlaridan ajrab chiqishi ma'lum tarixiy davrlarda har xil yo'llar bilan yuzaga kelgan⁵². Shuningdek, ravish turkumiga oid leksemalar tarkibi boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar hisobiga boyib, kengayib borgan. Shuning uchun ham ravish tuzilishi va tarkibiga ko'ra rang-barangdir. Shu o'rinda qayd etish joizki, «Qisasi Rabg'uziy» tilida o'z qatlamga doir ravishlar bilan bir qatorda, arab va forscha-tojikcha tillarga oid ravishlar ham ifodalangan. Jumladan, asarda qo'llanishda bo'lgan 52 ta ravish turkumiga doir leksemaning 33 tasi turkiy, 11 tasi forscha-tojikcha, 8 tasi arabcha leksik birlikdan iborat. Yodnomada ravishlar ish-harakatning bajarilishidagi turli holatlarni, holat va belgining belgisini bildirishda qo'llangan bo'lib, ularning ma'no nuqtayi nazaridan bir necha turlari mavjud:

1. Holat ravishlari: aqru (231v6) – «sekin», tez (85v4) – «tez», darhāl (46v10) – «darrov», bat (70v2) – «tez», tärk (27r2) – «tez», āsān (112r8) – «qulay», ravān (190r18) – «tez».

2. Payt ravishlari: keđin (52v4) – «keyin», soŋra (93r8) – «so'ngra», ertā (86v5) – «barvaqt», keč (68v6) – «kerak vaqtdan keyin», ašnu (8v5) – «avval», nāgāh (74r6) – «kutilmaganda», hargiz (5v7) – «butunlay».

3. Miqdor-daraja ravishlari: üküš (13r6) – «ko'p», köp (15v8) – «ko'p», telim (16v9) – «ko'p», kam (152v9) – «oz», az (12r5) – «oz», bisyār (219v9) – «ko'p», eŋ (20r1) – «juda», ötä (80v16) – «o'ta».

⁵¹ Хозирги ўзбек адабий тили. К.И. Фонетика, лексикология, морфология. –Т.: ФАН, 1966. –Б. 198.

⁵² Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. –Т.: Ўқитувчи, 1973. –Б. 189; Qarang: Фузаилов С. Ўзбек тилида равишлар. –Т.: ФАН, 1953. 109 б.

ğāyat (8v1) – «g'oyat, juda».

Yordamchi soʻzlar lugʻaviy maʼno anglatmaydi. leksemaning grammatik maʼnosini bildiradi, morfologik oʻzgarish tizimi, yasalish xususiyati ham yoʻq, gap boʻlagi boʻlib ham kelmaydi. Ular soʻz va gaplarni oʻzaro bogʻlash, ularga qoʻshimcha maʼno yuklash, soʻzlarni bir-biriga tobelash kabi turli munosabatlarni anglatadi⁵³. Tadqiqot obyekti qilib olingan manbada quyidagi yordamchi soʻzlar qoʻllanilgan.

Koʻmakchilar gapda ot yoki otlashgan soʻzlardan keyin kelib, vosita, maqsad, sabab, vaqt, makon sintaktik munosabatlarni ifodalash uchun qoʻllanadi⁵⁴. Turkiy tillarda koʻmakchilar mustaqil soʻz turkumlaridan rivojlangan. Lekin bu jarayon uzoq davrlar davomida kechgan. Bunday soʻzlar dastlab oʻz maʼnosida qoʻllanish bilan birga, koʻmakchi vazifasini ham bajargan. Davrlar osha ular oʻzining mustaqil leksik maʼnosini yoʻqotib, koʻmakchilar turkumiga oʻta boshlagan.

Hozirgi turkiy tillarda mavjud boʻlgan koʻmakchilarning mustaqil soʻz turkumlaridan ajrab chiqishi nisbatan keyingi davrlarga toʻgʻri keladi. Bu hol yozma yodgorliklar tilida ham muayyan darajada aks etgan. Yozma manbalardan maʼlum boʻlishicha. XII–XIII asrlardan boshlab turkiy tillarda, shu jumladan, oʻzbek tilida ham koʻmakchilar soni koʻpayib borgan⁵⁵. Asarda ishlatilgan 38 ta koʻmakchidan 14 tasi sof koʻmakchi, 12 tasi ot-koʻmakchi, 8 tasi ravish-koʻmakchi, 4 tasi sifat-koʻmakchi hisoblanib, ular ikki guruhga boʻlinadi:

1) sof koʻmakchilar: ücün (7v5), birlä//birlän//bilä (223r18; 11r7; 44r1), ičrä (5r21), sarı (220v5), taba (6r9) – «tomonga», tegi (9v5) – «qadar», tegrü (91r7) – «qadar», sayın (119r20), üzrä (110v6), yaqlı//yaqlıg (181v21; 13r5);

2) vazifadosh koʻmakchilar, oʻz navbatida, quyidagi guruhlarga ajraladi:

⁵³ Хозирги ўзбек адабий тили. –Т.: Илми зйу, 2004. –Б. 90.

⁵⁴ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-жилд. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси., 2003. –Б. 180.

⁵⁵ Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. –Т.: Ўкитувчи, 1973. –Б. 199.

a) ot-ko`makchilar: bašida//bašinda (186r15; 69r2), ičidä//ičindä (130v21; 6v19), qatida//qatinda (17r18; 28r21), qašigä (120r4), qašidän (83v2), arasiğä (95r16). arasiinda (7v6), öjida//öjindä (132r9; 11r5), ortasiğä (118r8):

b) ravish-ko`makchilar: burun (90r4) – “ilgari”, ašnu (8v5)- «avval», kešin (74r1) – “keyin”, soñ (15v1), berü (9r14), ilgärü//ilgäri (58v4; 83v5), ötrü (16v3) – “ro`para”, tašqari//tašqaru (109r19; 16v6);

d) sifat-ko`makchilar: özgä (8v14), bašqa (122v13), azin (10v14) – “boshqa”.

Bog`lovchilar ham boshqa yordamchi so`zlar kabi tarixan mustaqil so`z turkumlari asosida shakllangan bo`lib, so`z va gaplarni bir-biriga bog`lashga xizmat qiladi. Lekin bunday bog`lovchilar turkiy tillarda kam sonlidir. Yozma yodgorliklarning guvohlik berishicha, hozirgi turkiy tillarda iste`molda bo`lgan bog`lovchilarning aksariyati taraqqiyotning ma`lum davrlarida eron tillaridan yoki arab tilidan o`zlashgan bo`lib, ular XIII–XIV asrlardan faol qo`llanila boshlagan⁵⁶. Shu bois, obida tilida turkiy hamda o`zlashgan qatlamga doir bog`lovchilar ko`zga tashlanadi va ularni ikki guruhga ajratish mumkin:

1) teng bog`lovchilar. Mazkur bog`lovchilar vazifasi va ma`nosiga ko`ra, navbatdagi guruhlarga bo`linadi:

a) biriktiruv bog`lovchilari: va (6r2), ham (12v19), -u (-yu, -wu) (96r1), taqi//daği (10r12; 59r11), ma//mä (11v5; 10v5), yemä (9r12), yana (6v2);

b) ayiruv bog`lovchilari: yä (7v2), yähud (52v14), gäh (77r19), ba`zi (31v 18);

d) zidlov bog`lovchilari: ammä (7v4), valekin (36r22), vale (81r10);

e) inkor bog`lovchisi: ne (9v1).

2) ergashtiruvchi bog`lovchilar: kim (6v7), agar (6v2), ki (15v14), čün (29v5), agarči (2v19), tā (12v12), teb (12r18), gar (110v6), teyü (22r19).

Shu tariqa, obida leksikasida 27 ta bog`lovchi ishlatilgan bo`lib, uning 18 tasi teng bog`lovchilar, 8 tasi ergashtiruvchi bog`lovchilardir.

⁵⁶ Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Кўрсатилган асар. –Б. 215-216.

XIII – XIV asrlarga oid yodnomalar tilida iste`molda bo`lgan **yuklamalar** shakliy ifodasi, qo`llanishi, ma`no xususiyati jihatidan bir qator o`ziga xos xususiyatlarga ega.⁵⁷ Shu nuqtayi nazardan, asarda jami 5 ta yuklama qo`llanilgan bo`lib, ular jumlagi yoki uning ma`lum qismiga qo`shimcha ma`no yuklash vazifasini bajargan. Qissa tilidagi yuklamalar sirasiga quyidagilar kiradi: -mu/mü// -mī// -mi (98v18; 153v13), -la// -lä (61v9; 22r18), -qīna/-kinä// - ġīna/-ginä (151v1; 19r18), -oq/-ök (6v6; 5v11), -ma//mä (5v16).

Ma`lumki, **modal so`zlar** so`zlovchining aytilayotgan fikrga munosabatini anglatib, uning aniqligi, rostligi, gumonli yoki shartlilikini ifodalash uchun xizmat qilib, asosan, kirish so`z vazifasida keladi. Ular butun fikrga yoki uning biror qismiga taalluqli bo`lib, shaklan o`zgarmasligi, gap bo`lagi vazifasida kelmasligi, gapning boshqa bo`laklari bilan sintaktik aloqaga kirishmasligi bilan xarakterlanadi. Yodnomada 9 ta modal so`z kuzatiladi: magar (27r14), balki (191v20), bar (11v9), yoq (7v5), keräk (8v21), kãški (23r2), šāyat (128v3), illā (37v2), nest (207r4).

Undov so`zlar fonetik shakllanishi, morfologik butunligi, ekspressivligi va maxsus ohangi, kelishik, egalik, shaxs, zamon kabi grammatik ma`nolarni anglatmasligi bilan boshqa so`z turkumlaridan farq qiladi⁵⁸. Undovlar gap bo`lagi vazifasida qo`llanmaydi, ular bilan grammatik jihatdan bog`lanmaydi. Ular matnda yakka va takror holda kelishi mumkin. Yodgorlikda qo`llanilgan undovlar juda kam sonni tashkil etib, ular hayajon, his-tuyg`u, kishining turli kechinmalarini anglatish uchun xizmat qilgan. Qissada qayd etilgan 6 ta undovning ayrimlari so`zlovchining tinglovchiga murojaati, xitob qilish, fikrni jalb etish kabi ma`nolarni ifodalaydi: ey (5v20), yā (19r9), hay (81v5).

Asarda yana bir guruh undovlar uchraydiki, ular so`zlovchining his-hayajoni, taajjublanishi singari ma`nolarni bildiradi: āh (70r4), vāy (124v9), yā (245r1).

⁵⁷ XIII-XIV asrlar turkij adabij edgorliklar tili. –T.: FAN, 1986. –B. 264.

⁵⁸ Turcuov U., Muxtorov J., Raħmatullaev III. Xozirgi ųzbek adabij tili. –T.: ųzbekiston, 1992. –B. 391. Karang: Usmonov S. ųzbek tilida undovlar. –T.: FAN, 1953.

“Qisasi Rabg‘uziy” so‘z boyligini statistik jihatdan tadqiq etish yodgorlik tilidagi leksik birliklarning soni yuzasidan aniq ma’lumotga ega bo‘lish, turkiy va o‘zlashgan qatlamlarning miqdori bo‘yicha nisbati to‘g‘risida fikr-mulohaza yuritish, muallifning so‘z qo‘llash mahorati hamda o‘ziga xos jihatlari haqida tasavvur hosil qilishga yordamlashadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Nosiruddin Burhonuddin o‘g‘li nechanchi asrlarda yashab ijod etgan?
2. Raboto‘g‘uz xarobalari hozirda yurtimizning qaysi hududida joylashgan?
3. “Qisasi Rabg‘uziy” obidasi qachon va kimning iltimosiga ko‘ra yozilgan?
4. Asarning yaratilishida qaysi manbalar zamin vazifasini o‘tagan?
5. Qissada asosan qaysi lahjalarga oid til xususiyatlari uchraydi?
6. Filologiyada lingvostatistik usulni qo‘llashdan maqsad nima?
7. “Qisasi Rabg‘uziy” asari lug‘at tarkibida qancha so‘z ishlatilgan?
8. Turkiy tillar, jumladan, o‘zbek adabiy tilida so‘zlarni turkumlarga ajratishda nimalar asos qilib olinadi?
9. Yodnomada qayd etilgan mustaqil so‘z turkumlariga doir so‘zlar to‘g‘risida misollar yordamida fikr bildiring.
10. “Qisasi Rabg‘uziy”da qo‘llanilgan yordamchi so‘z turkumlari statistikasi haqida ma’lumot bering hamda misollar keltiring.

ASAR LUG‘AT TARKIBINING MAVZUIY GURUHLARI

Tayanch so‘zlar: davlat tili, diaxron, yozma manbalar tili, leksikologiya, mavzuiy guruhlar, atroponimlar, kasb-hunar nomlari, etnonimlar, mavhum tushunchalar, ijtimoiy-siyosiy leksika, kitobatchilik terminlari, toponimlar, fitonimlar, harbiy leksika, zoonimlar, teonimlar, astroponimlar, diplomatik leksika, adabiy terminlar.

Tilning lug‘at tarkibi kishilarning turli faoliyati bilan bevosita aloqador bo‘lganligi uchun uzluksiz o‘zgarib turadi, jamiyat, fan-texnika taraqqiyoti bilan boyib boradi. Chunki til yangi so‘zlar bilan boyib turmasa, jamiyatdagi o‘zgarishlar va yangilanishlarni aks ettirmay qoladi. Shunday ekan, har bir tilning leksik tarkibi shunday bebaho xazinadirki, unda shu xalq tarixiga oid qimmatbaho ma‘lumotlar saqlanadi. Xalqning kelib chiqishi, hayoti va madaniyati, moddiy-ma‘naviy boyliklari, umuminsoniy madaniyatni takomillashtirishdagi roli leksikada o‘z ifodasini topadi⁵⁹. «Albatta, har qaysi xalq yoki millatning ma‘naviyatini uning tarixi, o‘ziga xos urf-odat va an‘analari, hayotiy qadriyatlaridan ayri holda tasavvur etib bo‘lmaydi. Bu borada, tabiiyki, ma‘naviy meros, madaniy boyliklar, ko‘hna tarixiy yodgorliklar eng muhim omillardan biri bo‘lib xizmat qiladi»⁶⁰.

1989-yil 19-oktyabrda, qariyb bir asrlik qaramlikdan so‘ng mamlakatda o‘zbek tili Davlat tili deb e‘lon qilindi, xalqimizning muqaddas qadriyatlaridan biri bo‘lmish ona tilimiz o‘zining qonuniy maqomi va himoyasiga ega bo‘ldi. Davlatimiz rahbari bu haqda shunday deydi: “Birinchi navbatda shuni aytmoqchimanki, o‘zbek tiliga davlat maqomining berilishi hech kimda hech qanday shubha tug‘dirmasa kerak. Bu allaqachon yuz berishi lozim bo‘lgan hodisa

⁵⁹ Турсунова Т. Ўзбек тили амалий санъат лексикаси. –Т.: ФАН, 1978. –Б. 3. Қаранг: Мусаев К. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (Западно-кыпчакская группа). -М.: Наука, 1975; шу муаллиф. Лексикология тюркских языков. -М.: Наука.-1984.

⁶⁰ Каримов И. А. Юксак маънавият – энгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008. –Б. 29-30.

ediki, aholimiz ko'pchiligining qonuniy talabi ham shunday edi. Binobarin, o'z ona tilini bilmagan odam o'zining shajarasini, o'zining ildizini bilmaydigan, kelajagi yo'q odam, kishi tilini bilmaydigan uning dilini ham bilmaydi, deb juda to'g'ri aytishadi⁶¹.

Istiqlol yillarida o'zbek adabiy tilining hayotdagi o'rni va ahamiyatini oshirish, uni tom ma'nodagi milliy qadriyatga aylantirish yo'lida qator ishlar olib borilayotgani ko'pchilikka yaxshi ayon. Xususan, «1992- yil 7- dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida davlat tilining maqomi huquqiy jihatdan aniq belgilanib, mustahkamlab qo'yildi. Shu tariqa o'zbek tili mustaqil davlatimizning bayrog'i, gerbi, madhiyasi, Konstitutsiyasi qatorida turadigan, qonun yo'li bilan himoya qilinadigan muqaddas timsollaridan biriga aylandi. O'zbek tilining qo'llanish doirasi amalda nihoyatda kengaygani, uni ilmiy asosda rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar, tilimizning o'ziga xos xususiyatlariga bag'ishlangan ilmiy va ommabop kitoblar, o'quv qo'llanmalari, yangi-yangi lug'atlar ko'plab chop etilayotgani jamiyat tafakkurini yuksaltirishga o'z hissasini qo'shmoqda»⁶².

Til tufayli jamiyat uzvlarining har birida hosil bo'lgan bilim ommalashib, uning ko'pchilik tomonidan rivojlantirilishiga imkon tug'iladi. Undan tashqari til orqali bilim ajdoddan avlodga og'zaki va yozma tarzda qoldiriladi, natijada yangi avlod o'tgan ajdodning ishini davom ettiradi. Bu bilan yana taraqqiyot ta'minlanadi⁶³. Shu nuqtayi nazardan aytish mumkinki, o'zbek tilining lug'at tarkibi o'ziga xos tarixiy bosqichlarni bosib o'tgan. Hozirgi tilda qo'llanayotgan har bir so'z paydo bo'lish vaqti turli vazifalarni bajarishi, xilma-xil o'zgarish va yangiliklarni qabul qilish xususiyatiga ko'ra muayyan tarixga ega. Ushbu so'zlarning bir qismi qadimda turmush talablariga muvofiq, yangi so'zlar yasashga zamin bo'lgan. Ma'lum qismi esa, ancha keyin

⁶¹ Каримов И. А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. –Т.: Ўзбекистон, 2011. –Б. 69.

⁶² Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008. –Б. 85-86.

⁶³ Рустамов А. Сўз хусусида сўз. –Т.: EXTREMUM PRESS, 2010. –Б. 6.

yuzaga kelgan va tilda muqim o'rin tutgan⁶⁴. Bu esa, o'z navbatida, leksikani tarixiy aspektda o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Zero, har bir adabiy tilning hozirgi holatini to'g'ri belgilash va uning taraqqiyot yo'llarini aniqlashda til tarixini atroflicha tadqiq etish katta ahamiyat kasb etadi.

Yozma manbalar tilini o'rganish leksikologiyaning nazariy qoidalarini asoslashga yordam beradi, mazkur tilda so'zlashuvchi xalqning boshqa xalqlar bilan o'zaro aloqa, munosabatlarini belgilash va baholashda muhim vositalardan biri sanaladi. Leksika tilning boshqa sohalariga nisbatan turli ichki va tashqi ta'sirlarni o'zida mujassam etgani bois, xalqning madaniy, siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi o'zgarish va o'sishni aniqlashga ko'maklashadi⁶⁵. Shu ma'noda, tilning tarixiy rivojlanish jarayoni va lug'at boyligini o'rganishning keng tarqalgan usullaridan biri tildagi so'zlarni mavzuiy guruhlarini ajratib tahlil qilishdir. Manbalarda istifoda etilgan so'zlarning qaysi soha tarmoqlariga oidligini aniqlash tilshunoslik uchungina emas, boshqa fanlar uchun ham qimmatli ma'lumot beradi. Shuningdek, yozma yodnomalar tilidagi leksemalarni mavzuiy jihatdan guruhlashtirish asar yaratilgan davr xalqlarining ma'naviyati, huquqiy saviyasi, qo'shni va qardosh xalqlar bilan olib borgan hamkorlik munosabatlari haqida to'liq tasavvurga ega bo'lish imkoniyatini beradi⁶⁶.

So'zlarni mavzuiy guruhlariga jamlash tilning ichki qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda emas, ko'proq tashqi belgilari orqali amalga oshiriladi. Bunda so'zning ma'nosi qaysi turkumga aloqadorligi yetakchi o'rin tutadi. Bu jihatdan so'zlarni mavzuiy guruhlariga ajratish leksemalarni leksik-semantik guruhlariga bo'lib o'rganish usulidan farq qiladi va u o'zida tilning spetsifik munosabatlarini gavdalantirmaydi.⁶⁷

⁶⁴ Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан кискача очерк. –Т.: ФАН, 1959. –Б. 133-134.

⁶⁵ Бафоев Б. Навоний асарлари лексикаси. –Т.: ФАН, 1983. –Б. 3.

⁶⁶ Абдулхайров М. “Девони Мунис” тилининг лексик катламлари. Филол. фан. ном. ...дис. автореф. –Т.: 1996. –Б. 16.

⁶⁷ Гольдин В.Е. Об одном аспекте изучения тематических групп слов // Язык и общество. Вып. 2. –М.: 1970. –С. 163.

Soʻzlarni mavzuiy guruhlarga ajratish muayyan xalq tilida qaysi sohalarga oid leksikaning boy yoki kambagʻalligini belgilashda katta oʻrin tutadi. Oʻz va oʻzlashgan qatlam leksikasini mavzuiy guruhlarga boʻlish va ularni qiyosiy oʻrganish oʻz qatlamda qanday sohalarga oid soʻzlar saqlanib turgani, qaysi sohalarga doir leksemalar tarixan isteʼmoldan chiqib ketgani va ular oʻrnini oʻzlashgan soʻzlar egallaganini aniqlashga yoʻl ochadi. Ayni paytda aytish joizki, xalqning ijtimoiy-siyosiy hayoti, madaniy turmushi, diniy qarashlariga oid maʼlumotlar soʻzning mavzuiy guruhlari oʻzining yaqqol ifodasini topadi. Demak, leksemalarni mavzuiy guruhlarga ajratib tadqiq etish tilning xalq hayoti bilan bogʻliq tomonlarini yoritish uchun xizmat qiladi.⁶⁸

Kuzatishlarimiz «Qisasi Rabgʻuziy» asari tilida quyidagi mavzuiy guruhlar qayd etilganligini koʻrsatdi.

I. Antroponimlar. Yodnomada mazkur guruhga kiruvchi antraponimlar. oʻz navbatida, leksik-semantik xususiyatlariga koʻra quyidagi guruhlarga taqsimlanadi:

1. Diniy antroponimlar:

a) Tangri va uning sifatlarini ifodalovchi soʻzlar: Allāh (33v21), Tān-ri (11v1), Xudā (87r8), Uḡan (15r18), Iṣi (15r18), Mavlā (4r1), Rab (19r9), Īlāh (170r2);

b) Allohning ismlari: Xāliq (74v9) – «yaratuvchi», Jabbār (63v1) – «isloh etuvchi», Samad (83r2) – «hojatbaror», Aliym (8v21) – «biluvchi». Ahad (195v11) – «yagona», Jalāl (112v10) – «ulugʻ», Rahmān (17v12) – «rahimli»;

d) ilohiy kitoblarning nomi: Kalāmullāh (187v19), Qurʻān (66r1), Furqān (62r2), Mushaf (240v11), Injil (183v8), Tavrāt (57v7), Zabur (135r1).

e) paygʻambarlarning ismlari: Šis (17v17), Nuh (13v7), Ibrāhim (37v10), Isā (20v21), Musā (28v10), Zulkifl (165r14), Yunus (55r15), Yusuf (65v5), Zaka-riyya (166r18);

f) paygʻambarlarning ajdod-avlodlari: Qābil (14v14), Yāfas (24r21), Sām (24r12), Hām (24r12), Sāra (43r17), Hājar (46v5), Āzar

⁶⁸ Бегматов Э. Хозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Т.: ФАН. 1985. –Б. 121.

(38r5), Maryam (18r12);

g) Payg‘ambar(s.a.v.) ajdod-avlodlarining ismi: Abdullāh (508), Amīna (143r16), Fātīma (182v20), Zaynab (198r19), Āyša (71v20), Abu Tālib (50r7), Hamza (50r7), Ibrāhim (37v18), Hadiča (110v9);

h) xalīfalar ismi: Abu Bakr (180v21), Umar (18v17), Usmān (25r12), Ali (14v5), Hasan (107r15), Husayn (200r5);

i) avliyolar ismi: Xizr (14v12), Luqmāni hakim (136v14);

j) farishtalar ismi: Azrāil (11r6), Jabrāil (7r19), Mikāil (7r20), Isrāfil (7r21), Sarsabil (154v18);

k) sahobalar ismi: Abu Ayub Ansāriy (221r1), Abu Dardā (201r17), Abu Zarr Ğaffāriy (217r18), Huzayfa al-Yamanīy (217r15), Ubn Abbās (146v7), Imām Qatāda (175r15);

l) mufassirlar ismi: Sa‘id ibn Jubayr (107r16), Mujāhid (86r14), Mavlānā Majiduddin Andagāniy (175v21), Imām Muqātil (203v10);

m) muhaddislar ismi: Sufyān (121v9), Ša‘biy (14v4), Abu Hurayrā (145v9), Muhammad ibn Ishāq (107r17).

2. *Tarixiy shaxslar ismi:*

a) hukmdorlar ismi: Abdullāh Ziyād (245v3) – «Kufa hokimi», Buxti Nasr (38r1) – «Bobil hukmdori», Dādbāna (161r13) – «Shom viloyatining hokimi», Daqiānus (178r2) – «yunonlik butparast shoh», Handa Ibn Umar (32r5) – «Hijoz hukmdori»;

b) sarkarda, lashkarboshilar ismi: Xālid Ibn Valid (223v5) – «Mashhur lashkarboshi», Abraha ibn Isram ibn Abraha Sabāh (179v20) – «Yaman hukmdori Asmoning qo‘mondoni», Sufyān ibn Harb (228r14) – «salama qabilasiga mansub lashkarboshi», Harr ibn Yazid ar-Rayāhin (245v10) – «Abdullah Ziyodning lashkarboshisi»;

d) savdogarlar ismi: Abdurahmān ibn Avf (230v18), Abu Sufyān (223v1), Mālik ibn Za‘r (71v4), Sa‘d ibn Vaqqās (240r15);

e) oddiy xalq vakillari ismi: Halima (185v1) – «Payg‘ambar(s.a.v.) ning enagasi», Qanbar (240v6) – «Alining quli», Hilāl Ibn Nāfri‘ (247r17) – «Husaynning safdoshi», Mubaššara (105r15) – «Ya‘qub payg‘ambarning xizmatkori»;

f) ma‘naviyat ixlosmandlari, ijod ahli ismi: Šayx Saqiq (18v1), Abu Ishāq Nišāpurīy (24v4), Nāsir Rabġuziy (68v7), Imām Kalbiy (146v2).

3. *Sifat, laqab va taxalluslar*: Zabihullāh (53v19) – «Ismoil paygʻambarning sifati», Ātiq (201r19) – «Abu Bakrning taxallusi», Abu Salama (217v3) – «Masʻud as-Saqafiy nomli sahobaning laqabi», Haydar (238v1) – «Ali ibn Abu Tolibning laqabi», Hibatullāh (17v18) – «Shis paygʻambarning sifati».

4. *Hayvonlarga qoʻyilgan maxsus ismlar*: Qitmīr (178r18) – «it nomi», Mandar (139r2) – «chemoli nomi», Raʻda (58r8) – «Lut paygʻambar tuyasi», Qāvaš (139v14) – «dev nomi», Vayna (58r9) – «Lut paygʻambarning koʻppagi».

5. *Butlar nomi*: Lāt (195v5) – «Makkadagi but nomi», Mašhur (57r4) – «muʻtafikot qavmining buti», Sarjān (179v13) – «Asʻhabul fil» qissasida qayd etilgan butʻ, Habul (195v5) – «Kaʻbadagi but nomi», Yabad (57r4) – «muʻtafikot qavmining buti».

II. Kishilarga nisbatan qoʻllanuvchi soʻzlar: ādam (20r15) – «inson», kiši (16r2) – «odam», kim (12v6) – «kim», dost (5r16) – «doʻst», yār (197r17) – «doʻst», dušman (7v9) – gʻanim», kimersā (13r10) – «kimdir», ortaq (5r6) – «oʻrtiq».

III. Inson va uning tana aʼzolari nomlari: erin (87v4) – «lab», aya (18r5) – «kaft», bel (72r6) – «bel», ej (61v11) – «yonoq», ernāk (37v10) – «barmoq», eyāgū (7v8) – «qovurgʻa suyagi», qafā (145v9) – «bosh», el//elig (69v3; 26k18) – «qoʻl», qaraq (77r15) – «koʻz qorachigʻi», qarīn (102r18) – «qorin».

IV. Qavm-qarindoshlik, yaqinbi maʼnolarini anglatuvchi soʻzlar. Bularni, oʻz navbatida, quyidagi mavzuiy guruhlarga ajratish mumkin:

1) umumiy tarzda «qarindosh» tushunchasini bildiruvchi leksemalar: qavm (34r10) – «urugʻ, aymoq», qayaš (181r19) – «qarindosh», nasl (192r2) – «avlod», uruġ (27r21) – «urugʻ», oġuš (168v16) – «qarindosh»;

2) qarindoshlik tushunchasini individual tarzda ifodalovchi soʻzlar: ābā (172v11) – «ota», aġa (97v2) – «aka», ammuzāda (128v20) – «amakining oʻgʻli», ana (34v11) – «ona», amma (191r8) – «amma», ini (99r2) – «uka», xāla (68r10) – «xola», jadd (242v9) – «bobo»;

3) yaqinlik tushunchasini bildiruvchi leksemalar: dāya (184v6) – «enaga», emikdaš (227v9) – «emikdosh», enāgā (80v3) – «doya»;

V. Yosh tushunchasi bilan aloqador leksemalar: yaš (9v5) – «yosh», yigit (25r15) – «yigit», abušqa (11v12) – «keksa, qari», qart (98r2) – «keksa», qari (104v3) – «keksa», qurtğa (28r16) – «kampir».

VI. Jinsiy tafovut tushunchalarini anglatuvchi soʻzlar:

a) insonlar oʻrtasidagi jinsiy farqni ifodalovchi soʻzlar: er (7v18) – «erkak», ewlÿk (83v11) – «xotin», qiz (14v13) – «qiz», oğul (33v2) – «oʻgʻil»;

b) hayvonlar orasidagi jinsiy tafovutni bildiruvchi soʻzlar: ayğir (116r2) – «aygʻir», biya (17w8) – «biya», buğra (198r4) – «erkak tuya», inäk (31r15) – «urgʻochi tuya»: xorus (141r20) – «xoʻroz», tawuq (26v18) – «tovuq».

VII. Kishilarning qoʻli bilan yaratilgan narsa-predmetlar nomlari:

a) asbob-uskunalar: balta (39v10) – «bolta», biçaq (50r10) – «pichoq», ignä (78w8) – «igna», yip (39r1) – «ip», qazuq (18v5) – «qoziq», qamçï (100v10) – «qamchi», orğaq (56r21) – «oʻroq», tayaq (18r11) – «tayoq»;

b) kiyim-kechak, gazlama, zeb-u ziynatlar va ular bilan bogʻliq tushunchalar: çaruc (154v7) – «choriq, oyoq kiyimi», könläk (20r1) – «koʻylak», etäk (87r14) – «etak», ton (12r21) – «toʻn, kiyim», yaqa (48r2) – «yoqa», İsirğa (48r13) – «sirgʻa», yüzük (21v3) – «uzuk», etük (222r3) – «etik»;

d) inson faoliyati mahsuli boʻlgan boshqa xil predmet nomlari: boyağ (171v14) – «boʻyoq», yipäk (12v14) – «ipak», yol (18r13) – «yoʻl», kemä (206v10) – «kema», köprüg (28v17) – «koʻprik», quduğ (22r13) – «quduq», tegirmän- (141r8) – «tegirmon»;

e) uy-roʻzgʻor buyumlari: beşik (18v11) – «beshik», qazan (95r1) – «qozon», idiş (8v17) – «idish», yastuq (128r21) – «yostiqliq», kiyiz (101v15) – «kigiz», közgü (80v8) – «oyna», otun (40v15) – «oʻtin», arğamçï (101v15) – «arqon»;

f) turar-joy va u bilan bogʻliq narsalarni bildiruvchi soʻzlar: eşik (49v10) – «eshik», ew (18r3) – «uy», otağ (27r21) – «oʻtov, chodir», taxta (52v9) – «taxta», tam (35r4) – «tom», darvāza (37r13) – «darvoza».

VIII. Yegulik va ichimliklar: et (3r13) – «goʻsht», etmäk

(14v16) – «non», aš (49r21) – «ovqat», čağır (140r10) – «sharob», suv (12r19) – «suv», sut (34v13) – «sut», kömäch (14r6) – «cho'g'da pishirilgan non», un (16v8) – «un».

IX. Kasb-hunar nomlari: zindānčī (87r16) – «zindonbon», ašči (85r5) – «oshpaz», baliqčī (145r1) – «baliqchi», yığaçčī (24r3) – «duradgor», etmäkčī (178v19) – «novvoy», bözčī (18v1) – «to'quvchi», qoyčī (157v10) – «cho'pon».

X. Etnonimlar: arab (27r12) – «arab», juhud (67v1) – «yahudiy», suryāniy (17v18) – «suriyalik», moğul (80v15) – «mo'g'ul», tājik (230v3) – «tojik», türk (126r10) – «turk», qurayš (95r3) – qabila nomi.

XI. Tibbiyotga oid tushunchalar va nuqsonlarni ifodalaydigan terminlar: otačī (170v11) – «tabib», aqsaq (130v13) – «oqsoq», zahm (249r7) – «yara, jarohat», telb(w)ä (152v18) – «telba», vasvasa (11r13) – «vasvasa», baš (29r16) – «yara», ağin (130v14) – «saqov, gung», qarağu (10v3) – «ko'r, so'qir».

XII. Musiqa asboblari va kuy bilan bog'liq so'zlar: daf (192v3) – «doira», kümrüğ (234r11) – «nog'ora», tabl (141v14) – «nog'ora», sur (177r12) – «surnay», nafir (106v7) – «karnay», nay (221r15) – «nay», nāğāra (106v7) – «nog'ora», nāla (91r17) – «xonish», tanbur (177r7) – «tanbur».

XIII. Mavhum tushunchalar: yazuq (21v12) – «gunoh», gunāh (98v21) – «gunoh», hunar (192r2) – «hunar», tüş (11r2) – «tush», ābroy (82r18) – «obro'», ārzu (214v20) – «orzu», mehr (70r7) – «mehr», qahr (51v11) – «qahr», baxt (120v2) – «baxt», es (148r4) – «aql».

XIV. Ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni anglatuvchi istilohlar:

1) ma'muriy-hududiy bo'linishni ifodalovchi terminlar: mamlakat (94r20) – «mamlakat», vilāyat (60r12) – «viloyat», kent (28v8) – «shahar», el (40r1) – «el», mulk (43v21) – «davlat», bođun (29v2) – «xalq», millat (184r14) – «millat», el kün (63v3) – «xalq»;

2) ma'muriy-siyosiy tartib tushunchasini bildiruvchi leksemalar: saray (28r3) – «saroy», keğāš (78r1) – «kengash», yarliğ (10v4) – «buyruq», farmān (52v16) – «farmon», hukm (129r4) – «hukm», muhr (236r9) – «muhr, tamg'a», tamğa (53v20) – «tamg'a», nišān (35v21) – «nishon»;

3) jinoyat va ularga chora koʻrish bilan bogʻliq istilohlar: qazī (148r20) – «qozi», fitna (76r14) – «fitna», oğri (61v16) – «oʻgʻri», fāsiq (118r17) – «fosiq», fasād (5r19) – «fasod», qīn (22v12) – «jazo», qisās (127v20) – «oʻch», öč (203r8) – «oʻch», yarǵu (23v21) – «ajrim, qaror», yarǵučī (181v19) – «sudya»;

4) mansab-martabani bildiruvchi leksemalar:

a) davlat boshqaruvi tizimiga tegishli mansablar: malik (32r4) – «hukmdor», pādšāh (86v1) – «podshoh», šāh (120r19) – «shoh», sultān (45v15) – «sulton», xan (77v4) – «xon», hājib (45r21) – «eshik ogʻasi», īnaǵ (76r1) – «maslahatchi», vāliy (65v17) – «hokim», vazir (58v1) – «vazir»;

b) diniy boshqaruv bilan bogʻliq lavozimlar: imām (82v7) – «imom», šayx (11r1) – «shayx», xatib (143r9) – «xutba aytuvchi», imāmatliq (236v1) – «imomlik qilish», xalifa (9v19) – «xalifa», kāhin (38r1) – «sehrgar», nāib (245r17) – «oʻrinbosar», muazzin (215 r10) – «azon aytuvchi».

5) mulk egalari va oddiy tabaqa vakillarini anglatuvchi soʻzlar:

a) mulk egalari: bay (92v18) – «boy», mälliǵ (29v18) – «mulkdor»;

b) oddiy tabaqa vakillari: čīǵay (128v21) – «kambagʻal», māl̄siz (186r7) – «kambagʻal», faqir (63v2) – «faqir», tilānči (111r2) – «tilanchi», tapuǵči (106r3) – «xizmatkor», qarabaš (36v7) – «joriya», miskin (229r20) – «kambagʻal», qīrqīn (77r13) – «choʻri», kūn (226v7) – «joriya».

6) inʻom-ehson tushunchasini ifodalovchi leksemalar: suyrǵal (88v15) – «sovgʻa», hadiya (27v21) – «hadya», atā (17v18) – «bagʻishlash», bōlāk (95v12) – «hadya», sadaqa (81r20) – «sadaqa», isār (110r9) – «inʻom».

XV. Savdo-sotiq va pul munosabatlari bilan aloqador tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklar:

a) savdo karvonlari va ular bilan bogʻliq soʻzlar: arqīs (48v18) – «karvon», karvān (74r12) – «karvon», qāfila (216v15) – «savdo karvoni», rabāt (179r13) – «karvonsaroy»;

b) savdo va moliya amaliyoti bilan aloqador tushunchalarni anglatuvchi terminlar: satīǵ (77r3) – «savdo», tijārat (186v13) –

«savdogarlik». asiğ (39r3) – «foйда», fāyda (9v1) – «foйда», ziyān (95r16) – «ziyon», bōrč (227v10) – «qarz», amānat (6v14) – «omonat», zarar (25r1) – «zarar»;

d) savdo idoralari va o'rinlari hamda ular bilan bog'liq leksemalar:

tawar (110r3) – «tovar», māl (41v18) – «mol,tovar», bāzār (49r7) – «bozor», bahā (77r3) – «baho», narx (189v12) – «narx», ağır (40v21) – «qimmat», anbār (42v10) – «ombor», dukān (171v9) – «do'kon», učuz (49v3) – «arzon»;

e) savdo bilan shug'ullanuvchi shaxslarni bildiruvchi istilohlar: satīğči (78r9) – «sotuvchi», bāzīrgān (161r20) – «savdogar», šerik (72v18) – «hamkor», alğučī (75r7) – «xaridor», dallāl (10r9) – «dallob»;

f) pul birliklari va to'lov turlarini ifodalovchi leksemalar: yarmaq (73r11) – «pul», baqir (41r9) – «mis», diram (128r18) – «kumush tanga», altun (7r9) – «oltin», kümüš (63r14) – «kumush», ağırī (52v14) – «dirham, aqcha».

XVI. Diplomatiyaga oid leksika: elči – «elchi» (87v15); qāsīd – «chopar, xabarchi» (192v16); munādi – «jarchi, udaychi» (75r11); sulh – «sulh» (226v1); xabar – «xabar» (27r2).

XVII. Soliq va boj tushunchalarini anglatuvchi so'zlar: xarāj (46v19) – «xiroj», zakāt (83r17) – «zakot», ūlūš (10v1) – «ulush», nasib (138 r13) – «ulush», ušr (45r12) – «o'ndan bir».

XVIII. Harbiy leksika:

a) harbiy harakatlarda ishtirok etuvchi shaxs tushunchasini bildiruvchi terminlar: bek (185r18) – «bek», amiral mu'minin (241r7) – «musulmonlar amiri», qarawul (240r5) – «qarovul», qapuğči (158v20) – «darvozabon», qulawuz – «yo'l boshlovchi»), bašči – «boshliq» (53v16), saqlağučī (24v9) – «soqchi»;

b) qo'shin turlari, harbiy qism, bo'linmalar va qurolli to'qnashuv bilan bog'liq tushunchalarni bildiruvchi so'zlar: čerik (28v11) – «qo'shin», laškar (108v7) – «qo'shin», atliğ (112v5) – «suvoriy», yayağ (114v2) – «piyoda», yağı (32r20) – «dushman», dušman (67v9) – «g'anim», muxālif (218v4) – «g'anim»;

d) qurol-yarog' tushunchasini anglatuvchi leksemalar: yarağ// yaraq (78r1; 123v9) – «qurol», qalqan (62v19) – «qalqon», qilič

(94r3) – «qilich», xanjar (239v6) – «xanjar», sünjü (30v5) – «nayza», oq (44r4) – «o'q», toqmaq (12r21) – «to'qmoq», yariq (66v12) – «sovut»;

e) harbiy inshootlar nomini ifodalovchi soʻzlar: qorğan (134r21) – «qoʻrgʻon», qalʼa (134v3) – «qalʼa», künjürä (184r4) – «qubba», sarh (113v14) – «qasr», busuğ (140r5) – «pistirma».

XIX. Kitobatchilik terminlari:

1) qoʻlyozma turlarini ifodalovchi leksemalar: kitāb (53r20) – «kitob», kitābat (2v14) – «koʻchirib yozish», bitig (63v1) – «yozuv», Тафсири (9v10) – «sharh», nāma (63v5) – «maktub», daftar (196v21) – «daftar», xat (19r15) – «maktub»;

2) yozuv ashyolarini bildiruvchi terminlar: qağaz (53r14) – «qogʻoz», qalam (19r14) – «qalam», xāma (249v2) – «qalam», davāt (99r8) – yozish uchun siyoh solinadigan idish:

3) kitobatchilik bilan shugʻullanuvchi shaxslar nomi va ularning faoliyatiga doir soʻzlar: bitigʻi (78v20) – «kotib», lavha (119r17) – yozuv taxtasi, naqqāš (138r13) – «naqqosh».

XX. Geografik obyekt tushunchasini ifodalovchi leksemalar:

a) qutblarni ifodalovchi soʻzlar: sol (49v6) – «chap», oŋ (10v8) – «oʻng», mağrib (4 6v6) – «gʻarb», mašriq (37r9) – «sharq», janub (156r4) – «janub», šimāl (179v7) – «shimol», kün batar (140r21) – «gʻarb», kün tuğar (249v15) – «sharq»:

b) iqlim tushunchasini bilan bogʻliq leksemalar: iqlim (181r16) – «iqlim», zamharir (68r18) – qahraton qish:

d) togʻ, tepalik, tekislik va qir-adirlarni bildiruvchi terminlar: tağ

(6r16) – «togʻ», ağıš (225v8) – «tepalik, balandlik», iniš (225v8) – «pastlik,

chuqurlik», ünür (33r1) – «gʻadir-budir joy», otlaq (47r8) – «oʻtloq», dara (42r7) – «jarlik», tüz (62v4) – «tekislik», ğār (178r5) – «gʻor».

e) suv bilan aloqador obyekt nomlari: quduğ//quyuğ (35r9) – «quduq», ariq (48v16) – «ariq», čašma (129v1) – «buloq», köl (131v5) – «koʻl».

XXI. Toponimlar:

1) makrotoponimlar:

a) mamlakat nomlari: Xitāy (68v2), Hindustān (13r1), Šām (27r11), Yaman (17r12), Falastin (36w3);

b) viloyat nomlari: Maʼrab (146v16) – «Sabodagi viloyatlardan biri», Bārs (146v12) – «viloyat nomi»;

d) shahar nomlari: Basra (13r2) – Iroqdagi shahar, Balx (18v2) – Xuro- sondagi shahar, Antākiya (130v4) – Suriyaning shimolidagi shahar, Kufa (241v7) – Iroqdagi shahar, Sabā (146v15) – Janubiy Arabistondagi shahar, Bayt ul-Muqaddas (206v16) – Falastindagi shahar;

2) mikrotoponimlar:

a) oronimlar: Arafāt (14r17) – Makkadagi togʻ, Jidda (13r2) – Saudiya Arabistondagi togʻ, Tur (120v15) – Falastindagi togʻ, Uhud (71r19) – Madinadagi togʻ;

b) gidronimlar: Kavsar (133v21) – jannatdagi hovuz, Aruma (201v1) – quduq nomi, Nil (114v19) – Misrdagi daryo, Tar-Bahriyya (175r11) – dengiz nomi, Zamzam (48v14) – jannatdagi quduq nomi;

d) dromonimlar: Dahnā (6r5) – Arabistondagi choʻl, Tix (118r21) – choʻl nomi, Hudaybiyya (225v8) – vodiy nomi, Karbalā (245v19) – Iroqdagi dasht nomi, Haybar (226v12) – voha nomi;

e) masjid nomlari: Masjudul-Harām (7r11) – Makkadagi Kaʼba ibodatxonasi, Masjidi Muazzam (189v3) – Kaʼbai sharif, Masjidi Aqsā (209v16) – Quddus shahridagi masjid.

XXII. Fitonimlar:

1) poliz ekinlari: noxud (13v18) – «noʻxat», qaḡun (85r20) – «qovun», xarpuz (12v18) – «tarvuz», soḡan (119r5) – «piyoz».

2) donli ekinlar nomi: buḡday (9v21) – «bugʻdoy», tariḡ (50r15) – «tariḡ, don», arpa (13v20) – «arpa», boḡuz (49r20) – «don».

3) daraxtlar: terāk (23v19) – «terak», tut (120r20) – «tut», tal (68v1) – «tol»;

4) hoʻl mevalar: alma (12v17) – «olma», armud (12v17) – «nok», aywa (71r7) – «behi», xurmā (36v19) – «xurmo», üzüm (20r12) – «uzum»;

5) oʻsimliklar nomi: čečāk (67r10) – «gul», qamiš (27r21) –

«qamich», ot (43v4) – «oʻt», tikän (16v7) – «tikon», yulğun (16v7) – «yulgʻun», yasmuq (13v18) – «dukkakli oʻsimlik», nabät (23v14) – «oʻsimlik».

XXIII. Zoonimlar:

a) yirtqich hayvonlar nomi: arslan (25r3) – «sher», bars (142r8) – «bars», böri (25r4) – «boʻri», qaplan (142r8) – «qoplon», šağal (142r8) – «chiyaboʻri»;

b) uy hayvonlari: at (32r8) – «ot», boğra (181v3) – «erkak tuya», qoy (13v13) – «qoʻy», qisraq (148r19) – «urgʻochi ot», sağliq (13v10) – «sovliq», uđ// uy (51r11) – «sigir»;

d) kemiruvchilar: sičğan (25v3) – «sichqon», täyiņ (18r14) – «olmaxon», ās (68v4) – «suvsar», tawušqan (146v20) – «quyon»;

e) qushlar nomi: bulbul (68v5) – «bulbul», čipčuq (130r13) – «chumchuq», qarğa (16r8) – «qargʻa», qarluğaç (13v10) – «qaldirgʻoch», qaz (68v4) – «gʻoz», kabutar (220r19) – «kaptar», qirğawul (14v17) – «qirgʻovul»;

f) hasharotlar: ari (3v11) – «asalari», qarınča (117r12) – «chumoli», qumursqa (10r17) – «qumursqa», siņäk (25v14) – «pashsha», čibin (44v4) – «chibin», käläbäk (77r9) – «kapalak», küyä (114r10) – «kuya», čekürgä (114r9) – «chigirtka»;

g) sudraluvchilar va oʻrgimchaksimonlar: yılan (14r10) – «ilon», käläz (41r6) – «kaltakesak», örümčäk (220v1) – «oʻrgimchak», čičan (25r2) – «chayon»;

h) suv hayvonlari: balıq (12v13) – «baliq», qunduz (68v4) – «suv iti», baqa (26r4) – «baqa».

XXIV. Teonimlar:

1) «farishta» tushunchasi bilan aloqador leksemalar: malak (70v12) – «farishta», farišta (15r15) – «farishta», farištalik (22v3) – «farishtalik», maläik (181r17) – «farishtalar», malakut (123r15) – «farishtalar olami»;

2) «paygʻambar» tushunchasini anglatuvchi soʻzlar: yalawač (47v18) – «paygʻambar», sawči (61v6) – «paygʻambar», payğambar (15r3) – «elchi», mursal (64v11) – «paygʻambar», nabiý (158r15) – «elchi», rasul (49v2) – «paygʻambar», nubuvvat (31v14) – «paygʻambarlik», yalawačliq (202v3) – «paygʻambarlik»;

3) farz amallari: namāz (82r21) – «namoz», roza (20r7) – «roʻza», zakāt (189v4) – «zakot», haj (53v10) – «haj», tahārat (96v18) – «tahorat»;

4) namoz va u bilan bogʻliq soʻzlar: taʼj namāzī (217v5) – «bomdod nomozi», ekindū namāzī (140r21) – «peshin namozi», namāz-i digar (110v8) – «asr namozi», ulan namāzī (140r18) – «shom namozi», yatsīq namāzī (244r19) – «hufton namozi», sajdā (9r1) – namozda bir bor egilish;

5) ibodat va sigʻinuvchilar: tapuḡ (38v1) – «ibodat», tāāt (10r5) – itoat qilish, ibādāt (34r15) – «topinish», ābid (8v20) – ibodat qiluvchi, qul (42r3) – itoatkor, banda (102v20) – «qul», muʼmin (7v3) – eʼtiqod qiluvchi;

6) jannat, doʻzax hamda ular bilan aloqador tushunchalarni bildiruvchi leksemalar: uʻmah (5v8) – «jannat», bihišt (3v4) – «jannat», tamuḡ (10v5) – «doʻzax», dozax (3v4) – «doʻzax», hur (27v14) – «jannat qizlari», ḡilmān (202r11) – «jannatdagi erkak qullar», ruh (173r10) – «ruh»;

7) Qurʼoni Karim suralari: sura (66r5) – «Qurʼonning bobī», suratul-asr (66r18) – «Asr surasi», suratul-baqara (66r14) – «Baqara surasi», suratul-anfāl (66r17) – «Anfol surasi», suratul-ixlās (66r19) – «Ixlos surasi», suratul-anʼām (66r16) – «Anʼom surasi»;

8) «taqdir» va «qiyomat» tushunchalarini anglatuvchi teonimlar: taqdir (5v21) – «peshonadan koʻrish», qazā (88v20) – «biror voqeaning yuzaga kelishi», uqbā (10v18) – «oxirat», āxirat (53r4) – «narigi dunyo», qiyāmat (9v4) – «qayta tirilish kuni», āxiraz-zamān (50v18) – «dunyoning tugashi»;

9) Paygʻambar koʻrsatmalari, amallari va yaqinlarini ifodalovchi terminlar: hadis (82r19) – «Paygʻambar (a.s.)ning soʻzlari, aytganlari», sunnat (19v3) – «Paygʻambar (a.s.) tutgan yoʻl», sayyid (187r8) – «Paygʻambar avlodlari», sahāba (181v13) – «Paygʻambar (a.s.)ning safdoshi», ansāriy (225v4) – «islomni qabul qilgan madinalik»;

10) islomda qaytarilgan amallar hamda adashgan shaxs tushunchasini anglatuvchi leksemalar: harām (51r15) – «shariatda taqiqlangan narsa», bidʼat (22v15) – «dinga keyinchalik qoʻshilgan odat», eʼtiqādsiz (114r19) – «imonsiz», šaytān (9v17) – «iblis», mušrik (173r12) – «sherik qiluvchi», gabr (203v1) – «otashparast».

XXV. Astroponimlar:

a) sayyoralar nomi: Yer (10v3) – «yer», Kök (6r1) – «Osmon», Oʻnay (66v11) – «Mushtariy», Kōrūd (66v7) – «Mars», Yalčiq (66v7) – «Oy», Sākāndiz (66v7) – «Saturn», Arzu (66v7) – «Utorud yulduzi», Nāhid (21v15) – «Zuhra yulduzi», Yašiq (66v7) – «Quyosh», Sewit (66v7) – «Zuhra yulduzi»;

b) yulduzlar nomi: kavkab (106v8) – «yulduz», nujum (39v8) – «yulduzlar», vassab (67v4) – Yusuf paygʻambarga tushida sajda qilgan oʻn bir yulduzdan biri, riāl (67v4) – Yusuf paygʻambarga sajda qilgan yulduzdan biri. musabbah (66v4) – Yusuf paygʻambarga sajda qilgan oʻn bir yulduzdan biri;

d) burjlar nomi: ũkāk (66v8) – «burj», Čīdan (66v5) – «Aqrab burji», Qozī (66v9) – «Hamal burji», Buğdaybašī (66v4) – «Sunbula burji», Kūr arslan (66v4) – «Asad burji», Yay (66v5) – «Qavs burji», Erāndānd (66v4) – «Javzo burji», Uy (66v4) – «Savr burji», Balīq (66v5) – «Hut burji».

XXVI. Etnografiyaga doir tushunchalar: toy (109v1) – «toʻy», rasm (92r2) – «rasm», törä (37v14) – «odat», ādat (29v13) – «odat», Navroz (112r20) – «navroʻz», iyd (171v19) – «bayram», qāida (226r4) – «qoida», urf (75v2) – «rasm, taomil».

XXVII. Tabiiy boyliklar, maʼdanlarning nomi: taš (15v19) – «tosh», qurğāšun (124r8) – «qoʻrgʻoshin», kōmūr (175v11) – «koʻmir», nāft (41r14) – «neft», temūr (24r15) – «temir», tūč (124r8) – «bronz», ruxām (62v7) – «marmar tosh».

XXVIII. Qimmatbaho toshlar: gavhar (249v10) – qimmatbaho tosh, zumurud (32r11) – «zumrad», javāhir (140v20) – qimmatbaho gavharlar, yaqut (106v8) – «yoqut», aqiq (50v8) – qizil rangli qimmatbaho tosh.

XXIX. Tabiiy hodisalarning nomi: bulut (31r19) – «bulut», qar (68v2) – «qor», yağmur (22v11) – «yomgʻir», yašin (19v14) – «yashin», yaz (42r21) – «bahor», yay (18r4) – «yoz», küz (249v1) – «kuz», qīš (68r18) – «qish», yel (14r13) – «shamol».

XXX. Vaqt, zamon tushunchalarini ifodalovchi soʻzlar: ay (22v14) – «oy», yil (4v9) – «yil», kün (7r7) – «kun», dušanba (33r18) – «dushanba», sešanba (152v9) – «seshanba», čahāršanba (31r3) –

«chorshanba», keča (21v2) – «kecha», kündüz (21v1) – «kunduz», oğur (11r13) – «zamon, vaqt», tün (11v11) – «tun», bahman (68 r18) – shams yili hisobidagi oylarning oʻn birinchisi.

XXXI. Taʼlim va tarbiya bilan aloqador soʻzlar: taʼlim (23v21) – «taʼlim», tarbiyyat (185v16) – «tarbiya», maktab (82v16) – «maktab», ustād (4v7) – «ustoz», šāgird (19r1) – «shogird», adab (233r5) – «tarbiya».

XXXII. Adabiyotshunoslik terminlari: ğazal (83r14) – «gʻazal», šeʼr (16v10) – «sheʼr», vazn (222v5) – «vazn», bayt (50v10) – «ikki misra», qissa (15r21) – «qissa», hikāyat (18v16) – «hikoya».

XXXIII. Xususiyat va belgini bildiruvchi leksemalar:

a) ijobiy xususiyat anglatuvchi soʻzlar: köni (8v11) – «toʻgʻri», eđgü (14v10) – «yaxshi», yaxši (43v6) – «yaxshi», tinč (68v10) – «tinch», āsān (112r8) – «qulay», rafiʼ (2r6) – «yuksak, buyuk», tülāk (81v6) – «kamtar»;

b) xulq-atvor, holat bilan aloqador istilohlar: alpağut (132r1i) – «botir, jasur», juvānmard (18r20) – «oliyjanob», ziyrak (176v11) – «aqli, hushyor», bağʻirsaq (37v19) – «jonkuyar», mardān (200r7) – «mardlar»; mujluğ (61v11) – «qaygʻuli», ğāfil (249r3) – «gʻaflatda qolgan, bexabar»;

d) uslubiy jihatdan boʻyoqdor soʻzlar: körklüg (72r3) – «goʻzal», sewüglüg (53r2) – «suyukli», jānān (205v20) – «sevgili, maʼshuqa», nāzük (74r8) – «yoqimli, nazokatli», nigār (223r21) – «goʻzal mahbuba»;

e) salbiy xususiyatni ifodalovchi leksemalar: yawuz (18r13) – «yomon», yalğan (68v10) – «yolgʻon», essiz (6r4) – «yovuz», navkisa (164v2) – «nokas», ādiy (30v9) – «yomon kishi», kāhil (212v2) – «dangasa»;

f) taʼm xususiyatini ifodalovchi soʻzlar: ačġ (6r4) – «achchiq», süčük (75r18) – «chuchuk», tatliğ (25v9) – «totli», tat (25v19) – «maza, taʼm», malih (23r6) – «shirin»;

g) hid xususiyatini bildiruvchi terminlar: is (120v1) – «hid», sasiğ (27r6) – «sassiq», anbar (12v14) – «xushboʻy», yidġ (14r12) – «yomon hid»;

h) rang-tusni anglatuvchi leksemalar: al (182r1) – «qizil», qula

(148r20) – «zaʼfaron», kök (80v9) – «koʻk», sariğ (31v1) – «sariq», ürüj (6r3) – «oq», yaşil (6r1) – yashil;

i) haroratni ifodalovchi soʻzlar: işğ (69v8) – «issiq», sawuq (198v18) – «sovuq», zamharir (68r18) – «sovuq»;

j) tezlikni anglatuvchi leksemalar: yorğa (181v7) – «yoʻrgʻa», aqru (226v 2) – «sekin», bat (70v2) – «tez», tärk (20v8) – «tez», darhāl (46v10) – «darrov», tez (20v11) – «tez»;

k) hajm, oʻlchov, jamlikni bildiruvchi soʻzlar: kiçik (18r21) – «kichik», ediz (5r21) – «ulugʻ», andāza (52v10) – «qolip, namuna», keñ (62v4) – «keng» tar (43r10) – «tor» yarim (9r13) – «yarim», yuwqa (73r6) – «yupqa», bütin (72r2) – «butun»;

l) masofani ifodalovchi soʻzlar: yaqin (71v3) – «yaqin», yawuq (9v3) – «yaqin», uzaq (77r11) – «uzoq», yiraq (50v10) – «uzoq», uzun (9v5) – «uzun», qisqa (65v20) – «qisqa», iraq (12r18) – «yiroq»;

m) yorugʻlik, ravshanlik xususiyatini bildiruvchi soʻzlar: yaruq (5v1) – «yorugʻ», aydin (71v9) – «oydin», rušan (144v20) – «ravshan, yorugʻ»;

n) muayyan holatni anglatuvchi leksemalar: yünül (14r18) – «engil», ağır (40v21) – «ogʻir», yalğiz (9r8) – «yolgʻiz», aruq (47r19) – «oriq», semüz (89v2) – «semiz», quruğ (30v15) – «quruq», höl (198v21) – «hoʻl», yaşurun (96r21) – «yashirin».

XXXIV. Raqamlar, miqdor va oʻlchovni bildiruvchi soʻzlar: toquz (29r9) – «toʻqqiz», toqsan (47v19) – «toʻqson», yeti yuz (62r8) – «etti yuz», tümän (181v20) – «oʻn ming», awuč (114v11) – «hovuch», arşun (62v13) – oʻlchov birligi, üç ülüşdin biri (19v2) – «uchdan biri», bir-ikki (196v2), birär-birär (217v12) – «biror-biror», ikägü (13v10) – «ikkovlon», onunç (73v1) – «oʻninchi».

XXXV. Harakat va faoliyat bilan bogʻliq tushunchalarni anglatuvchi leksemalar:

a) obyektiv-neytral harakat nomlari: art- (22v10) – «artmoq», ber- (4v20) – «bermoq», bil- (5r8) – «bilmoq», bar- (8r19) – «bormoq», bas- (36r4) – «bosmoq», qol- (42v4) – «iltijo qilmoq», sal- (80r12) – «salmoq», ez- (192r5) – «ezmoq», izlä- (3r3) – «izlamoq», işlä- (18r4) – «ishlamoq»;

b) ijobiy harakat nomlarini bildiruvchi soʻzlar: bezä- (7r12) –

«bezamoq», kül- (51v7) – «kulmoq», sew- (189r2) – “sevmoq”, xuşlan- (120v16) – «xursand bo‘lmoq», keñäš- (42v15) – «maslahatlashmoq», quč- (74r6) – «quchoqlamoq», öp- (69r8) – «o‘pmoq», küwän- (211r16) – «quvonmoq»;

d) salbiy harakatni anglatuvchi leksemalar: alda- (126r5) – «aldamoq», buz- (63v3) – «buzmoq», sol- (80r150) – «so‘lmoq», qarğa- (16r8) – «qarg‘amoq», sök- (23v8) – «so‘kmoq», yamanla- (90v16) – «yomonlamoq», bulğa- (39r2) – «bulg‘amoq», yer- (150r9) – «ayblamoq», yalğa- (68v10) – «yolg‘on gapirmoq»;

e) ruhiy holat va jarayonlar nomi: ijra- (69v5) – «ingramoq», yigla- (160r7) – «yig‘lamoq», qorq- (15v21) – «qo‘rqmoq», awun- (91r15) – «ovunmoq», uwtan- (83r2) – «uyalmoq», açiğlan- (83v13) – «jahli chiqmoq», buşuq- (63v8) – «asabiylashmoq».

«Qisasi Rabg‘uziy» asari leksikasini mavzuiy guruhlar bo‘yicha tahlil qilish til lug‘at tarkibini tizimli o‘rganishning qulay usullaridan hisoblanib, qissada qo‘llanilgan leksik birliklarning qaysi sohaga tegishli ekanligini, kelib chiqishini, o‘z qatlamga doir so‘zlarning o‘zlashmalar bilan o‘zaro munosabatini hamda ularning qo‘llanish doirasini aniqlashga, tilning tarixiy va zamonaviy holatini baholashga, qolaversa, xalq tarixini atroflicha yoritishga ko‘maklashadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Til lug‘at tarkibining boyib borishi jamiyat va fan-texnika taraqqiyoti bilan qay darajada bog‘liq?

2. Muqaddas qadriyatlarimizdan biri bo‘lmish ona tilimizning o‘z qonuniy maqomi va himoyasiga ega bo‘lishining ahamiyati nimada ko‘rinadi?

3. Yozma manbalar tilini tadqiq etish leksikologiyaning nazariy qoidalarini asoslashda qanday o‘rin tutadi?

4. Asar tilidagi leksemalarni mavzuiy jihatdan guruhlashtirishning afzalligi xususida so‘z yuriting.

5. So‘zlarni mavzuiy guruhlarga ajratish leksemalarni leksik-semantik guruhlarga bo‘lib o‘rganish usulidan qanday farq qiladi?

6. “Qisasi Rabg‘uziy” obidasida qo‘llanilgan leksik birliklarning asosiy mavzuiy guruhlari haqida fikr bildiring va misollar keltiring.

O'Z QATLAM

Tayanch so'zlar: lug'at tarkibi, qardosh tillar, ichki manbalar, lug'aviy birliklar, dialektik so'zlar, tarixiy-etimologik, genealogik xususiyatlar, o'z qatlam, tub so'zlar, til va tafakkur, tarixiy kategoriya, arxaizmlar, affikssiya usuli, qo'shimcha, qarluq, sak, tashqi omillar; so'z yasalishi.

Til lug'at tarkibini tarixiy-etimologik jihatdan, ya'ni so'zlarni genetik manbalariga ko'ra tadqiq etish o'zbek tilining qardosh va qardosh bo'lmagan tillar bilan aloqasini, mazkur tilda qaysi tillarning ta'siri mavjudligini aniqlashga ko'maklashadi. Pirovard-natijada, bunday izlanishlar o'zbek tili so'z boyligi, grammatik qurilishining tarixiy yo'llarini anglashda nihoyatda muhimdir⁶⁹. Binobarin, tilning leksik tarkibini genealogik manbalariga muvofiq guruhlash, ilmiy jihatdan tahlil qilish katta ahamiyatga ega. Tildagi leksik (o'z va o'zlashma) qatlamlarni lingvistik tadqiq etish leksik-semantik taraqqiyot qonuniyatlarini belgilashda juda muhimdir. Zotan, leksika tarix, madaniyat, fan va xalqning ijtimoiy-iqtisodiy rivoji bilan o'zaro bog'liq bo'lib, ilmiy tahlilda ularni hisobga olmasdan turib, so'z ma'nolarining o'zgarish manbalari va sabablarini aniqlash mushkul⁷⁰.

Har bir tilning shakllanish va taraqqiyot bosqichlarida o'z qatlam ichki imkoniyatlari asosida yuzaga kelgan so'zlardan tashkil topadi. Tilshunoslikda leksikaning ichki imkoniyatlar yordamida rivojlanishida quyidagi hodisalar asosiy omil sanaladi: 1) ichki manbalar orqali so'z yasash yo'li bilan leksikaning boyishi; 2) eskirgan, tarixiy va umuman eski obidalarda bo'lgan lug'aviy birliklar asosida leksikaning boyishi; 3) adabiy til leksikasining dialektik so'zlar hisobiga boyishi⁷¹.

O'z qatlam deganda aslan shu tilniki bo'lgan leksemalar va

⁶⁹ Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Т.: ФАН, 1985. –Б. 54.

⁷⁰ Уфимцева А. Опыт изучения лексики как системы. –М.: Изд-во АН СССР, 1962. –С. 17.

⁷¹ Ўзбек адабий тилининг таракқиёти. Уч жилдлик. –Т.: ФАН, 1991. –Б. 128.

shular asosidagi yasalişlar, shuningdek, o'z affiks bilan boshqa til so'zlaridan hosil qilingan leksemalar tushuniladi⁷². Shu nuqtayi nazardan, «Qisasi Rabg'uziy»da qo'llanilgan o'z qatlamga doir so'zlarni quyidagicha guruhlash mumkin: a) tub turkiy so'zlar; b) tub turkiy so'zlardan yasalgan yangi leksemalar; d) o'zlashmalardan turkiy qo'shimchalar qo'shish yo'li bilan yuzaga kelgan so'zlar.

Yodnoma tilida jami 2950 ta turkiy leksema qo'llanilgan bo'lib, shundan 2795 tasini sof turkiy, 108 tasini arabcha, 47 tasini Forschatojikcha o'zlashmalardan turkiy affikslar qo'shish orqali yasalgan so'zlar tashkil etadi.

Tub turkiy so'zlar. O'zbek tili turkiy tillar oilasiga kiradi va bu til uchun turkiy tillarning negiz leksikasi qadimiy asos hisoblanadi. Shu sababli ham o'zbek tili so'z boyligining qadimiy o'z negizi aslida turkiy tillarning o'ziniki bo'lgan tub turkiy so'zlardan iborat. Ko'rinadiki, tub so'zni belgilovchi asosiy mezon, birinchidan, bu so'zning genetik jihatdan o'sha tilniki ekanligi, ikkinchidan, uning qadimiy davrlarga oidligidir⁷³.

Ma'lumki, obida tilida iste'molda bo'lgan tub turkiy so'zlarning tarixi ko'hna yozma manbalarga borib taqaladi. Zero, mazkur yodnomalar umumxalq tilining muhim xususiyatlarini o'zida mujassam etgan bo'lib, xalqning qadimgi madaniyatini aks ettirgan. Ular orqali xalqimiz tarixi va tilimiz taraqqiyotiga oid ko'pgina qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lamiz⁷⁴. Shu nuqtayi nazardan, qissa so'z boyligini qadimgi turkiy til va eski turkiy tilning dastlabki yodgorliklarida qayd etilgan leksik birliklar bilan qiyosiy o'rganish asardagi arxaik so'zlar hamda ularning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga ko'maklashadi.

Til tizim sifatida uzluksiz harakatda, rivojlanishda bo'lib turadi. Bu uning ijtimoiy mohiyatidan kelib chiqadi: til va jamiyat, til va

⁷² Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.: Ўзбекистон, 1992. –Б. 173.

⁷³ Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Т.: ФАН, 1985. –Б. 135.

⁷⁴ Алиев А., Содиков К. Ўзбек адабий тили тарихидан. –Т.: Ўзбекистон, 1994. –Б. 115.

ong, til va tafakkur o'rtasidagi ikki tomonlama aloqadorlik ularning bir-biriga ta'sirini belgilaydi – jamiyatda yuz beradigan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, iqtisodiy va ma'rifiy sohalaridagi islohotlar tilning lug'at boyligida yangi-yangi so'z va terminlarning vujudga kelishini, ayni paytda, ma'lum leksemalarning eskirib, tarixiy kategoriyaga aylanishini taqozo qiladi⁷⁵.

So'z turmushdagi yangiliklarni, kishilar faoliyatini, voqea-hodisalarni ifodalovchi vositadir. Tilda hayot uchun zarur turli yangi so'zlar paydo bo'la borganidek, turmush uchun keraksiz so'zlar iste'moldan chiqib ketadi. Eskirganligi, yaroqsizligi tufayli iste'moldan chiqqan so'z va iboralar lingvistikada arxaizm deb ataladi⁷⁶.

Leksema ifodalagan tushunchani anglatuvchi boshqa so'zning shakllanishi natijasida (u ichki imkoniyat asosida yasalgan yoki olinma leksema bo'lishi mumkin) uning iste'mol doirasi toraya boradi. Bir qator semalari bilan faol qo'llangan so'zlar semantikasida torayish kuzatiladi. Keng qo'llanilmagan leksemalar iste'moldan chiqadi, arxaizmga aylanadi. Bu jarayon tilning ichki qonuniyati asosida yuz beradi⁷⁷. Arxaik bo'lmagan so'zning eskirgan ma'nolari turli sabablar ta'sirida yuzaga keladi. Ulardan ba'zilari yaqqol ko'zga tashlanib tursa, ayrimlari tilning murakkab tizimida yashirin holda bo'ladi⁷⁸.

«Qisasi Rabg'uziy» tilida qo'llanishda bo'lgan eskirgan so'zlar, ya'ni arxaizmlarni leksik-semantik xususiyatlariga ko'ra quyidagi mavzuiy guruhlariga ajratish mumkin:

a) inson tana a'zolari nomlari: ađaq (36r2) – «oyoq», aya (118r5) – «kaft», alin (77r5) – «peshona», awuč (126r4) – «hovuch», menjiz (50v9) – «yuz», boz (34r9) – «bo'y»;

⁷⁵ Жамолхонов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-қисм. –Т.: Тошкент давлат педагогика университети, 2004. –Б. 67.

⁷⁶ Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. –Т.: Фан, 1959. –Б. 180.

⁷⁷ Дадабоев Х., Ҳамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. –Т.: Фан, 2008. –Б. 116.

⁷⁸ Будагов Р. Введение в науку о языке. –М.: Государственное учебно-педагогическое издательство министерство просвещения РСФСР, 1958. –С. 91.

b) shaxs tushunchasini ifodalovchi soʻzlar: eš (91v14) – «oʻrtoq», yaġi (32r20) – «dushman»;

d) inson qoʻli bilan yaratilgan narsa-predmetlarni anglatuvchi leksik birliklar: ađaq (249r12) – «qadah», aġ (144v14) – «toʻr», ew (143v9) – «uy»;

e) mavhum tushunchalar bildiruvchi leksemalar: ög (79r20) – «aql», al (77r10) – «hiyla», idi (218r15) – «sohib, ega; Xudo», bulun (46v7) – «tutqun, asir»;

f) zoonimlar: čiđan (4r10) – «chayon», iwuq (157v6) – «kiyik», keđik (54v2) – «yovvoyi hayvon», qoč (52r1) – «qoʻchqor», sičan (13r13) – «sichqon», yaġan (89v1) – «fil», qaz (68v4) – «gʻoz», siňäk (26r1) – «pashsha»;

g) xalqning ijtimoiy-siyosiy faoliyati bilan aloqador tushunchalarni anglatuvchi leksemalar: bek (62v5) – «bek, amir»», čiġay (128r18) – «kambagʻal», qonuq//qonaq (88r1) – «mehmon, musofir», törä (37v14) – «odat», küň (158v9) – «joriya»;

h) savdo va pul munosabatlarini ifodalovchi soʻzlar: arqiš (48v18) – «karvon», baqir (41r9) – «mis», asiġ (74r1) – «foйда», tawar (115v3) – «tovar, mol», učuz (49v3) – «arzon»;

i) xususiyat va belgini bildiruvchi leksemalar: ediz (4r8) – «ulugʻ, buyuk», ezgü (6r4) – «qaxshi», yawuq (164v21) – «yaqin»;

j) harakat va faoliyatning xususiyati bilan bogʻliq soʻzlar: ay- (4v9) – «aytmoq», anut- (44v2) – «tayyorlamoq», ađir- (46r10) – «ayirmoq», aġ- (53r7) – «oshmoq, chiqmoq», emgä- (56v15) – «zahmat chekmoq», qar- (182r1) – «aralash-tirmoq», kiđ- (36v4) – «kiymoq», iđ- (5v16) – «joʻnatmoq», uwtan- (21r19) – «uyalmoq», uđi- (32v16) – «uxlamoq», yan- (58v20) – «qaytmoq».

Yodnomada qadimgi turkiy til va eski turkiy tilning ilk manbalarida qoʻllanilgan leksemalarni kuzatish mumkinki, ular oʻzining asl maʼnosini saqlab qolgan: qol- (42v4) – «soʻramoq, iltimos qilmoq», yaġi (32r20) – «dushman», tašra (156v11) – «tashqariga», tegrü (37v13) – «qadar», telim (4r21) – «koʻp», qamuġ (5r11) – «hamma», eš (91v14) – «oʻrtoq» va hokazo. Shuningdek, ayrim eskirgan soʻzlar fonetik oʻzgarishlarga uchragan holda ishlatilgan: adaq (ДТС.8)-ađaq (36r2) – «oyoq», ađin (ДТС.18)-ađin (10v14) –

«boshqa», bodun (ДТC,108)-boʻdon (20r8) – «xalq», idi (ДТC,203)-iʻdi (218r15) – «xudo», ud (ДТC,605)-uʻd (51r11) – «sigir», yapirgʻaq (ДТC,236)-yapurgʻaq (12r13) – «yaproq». Ayni paytda, qissada qayd etilgan baʼzi arxaizmlarda semantik oʻzgarishlar, jumladan, maʼno torayishi va maʼno kengayishi hodisalari roʻy bergan. Xususan, qadimgi turkiy tilda isteʼmolda boʻlgan bir qator leksemalarning semantik tuzilishida maʼno torayishi koʻzga tashlanadi. **Ariġ** soʻzi qadimgi turkiy tilda «toza», «olijanob», «haqiqiy» maʼnolarini ifodalagan boʻlsa (ДТC,51-52), asarda «toza», «pok, gunohsiz» semalarini anglatgan: *Aydi: bu nāvāndin aqa turġan suw ariġ-mu ya ariġsiz-mu erkān?* (100r20); *Yusuf aydi: men ariġ-men, yazuqim yoq* (84r9). Ushbu leksema «tozalanmoq, toza boʻlmoq» maʼnosini bildirgan **ari-** (ДТC,51) feʼli bilan **-ġ** qoʻshimchasidan yasalgan. **Baqir** leksemasi «mis», «ogʻirlik oʻlchovi», «mis pul» (ДТC,82) maʼnolarida qoʻllanilgan. Oʻrganilayotgan manba tilida esa «mis» semasini bildirgan: *Namrud bir mināra qopardi temürdin baqirdin* (42r9).

Qadimgi turkiy tilda «uy, turarjoy», «oila» (ДТC,162) maʼnolarida istifoda etilgan **ew** soʻzi «Qisasi Rabġʻuziy» da «uy» semasini ifodalash uchun xizmat qilgan: *Ewi icindā kölkādā olturub iślāgil tedi* (18r3). **Törü** leksemasi Turfon matnlari va «Oltun yoruq» yodgorligida «urf-odat», «tartib-qoida», «toʻy bazmi» maʼnolarida kelgan (ДТC,581). Qissa tilida esa **törä** shaklida «urf-odat», «qonun-qoida» semalarini bildirgan: *Bu qomuq tutmaq töräsini xalqqa qodġan İbrāhim* (37v14); *Aydi: elcini öldürmək pādšāhlar töräsi ermäs* (230r20).

Izlanishlarimiz natijasida obida lugʻat boyligidagi ayrim leksik birliklarda maʼno kengayishi yuz berganligi maʼlum boʻldi. Jumladan, **idi** soʻzi Kul tegin yodgorligida «ega, sohib» maʼnosini anglatgan boʻlsa (ДТC,203), tekshirilayotgan yodnomada **idi** tarzida «ega», «xudo» semalarida qayd etilgan: *Qamuġ uqalā idiläri allinda muqarrar va maʼlum turur...* (218r15); *Jabrāul idi yarliġi birlä yelgä erklik bolġan farištägä aydi...* (30v4). Turfon matnlarida «mashaqqat chekmoq» (ДТC,172) maʼnosini ifodalagan **emġän-** feʼli qissa tilida «mehnat qilmoq», «mashaqqat chekmoq» semalarida qoʻllanilgan:

Biz yābānda qis, yay emgānürmi, biz yimā bözcilik ögrānāliñ tedilār (18r5); Musā aydi: emgāndük, ačduq azuqnı keltür yegāli (129v6).

Bul- leksemasi qadimgi turkiy tilda «qidirmoq», «yetishmoq» (ДТС,121) ma'nolarida ishlatilgan. Mazkur fe'l o'rganilayotgan obida so'z boyligida esa «qidirmoq», «qo'lga kiritmoq», «berkitmoq, yopmoq» semalarida ko'zga tashlanadi: *Qarluğačni iōdi, qarluğač keldi siñäkni buldi (25v16); ...Andin asinraq ne'matlarni bulmas erkān üstünrāk ne'matni bulmaq muhāl turur (122v9); Nuh qabul qildi, yilan suwğa kirdi teşükni buldi (25v10).*

Bundan tashqari, qadimgi turkiy tilda muomalada bo'lgan ayrim so'zlar keyingi davr manbalarida o'z ma'nosini davom ettirish bilan birga, yangi leksemalar hosil qilishda faol ishtirok qilgan. Buni «Qisasi Rabg'uziy» asari misolida ham ko'rish mumkin. Xususan, «yo'qsil, kambag'al» ma'nosidagi **čigay** (ДТС,148) so'zi **-liq** affiksi yordamida **čigayliq** «kambag'allik» leksemasini yasagan: *Kimersā čigayliqdin qurtulayin tesā āli imrānni oqusun (66r15).* Qadimgi turkiy manbalarda «nordon», «achchiq», «og'ir, chidab bo'lmaydigan», «jahl, g'azab» semalarini ifodalagan **ačig** (ДТС,4) leksemasi qissa tilida fe'l yasovchi **-lan** qo'shimchasi bilan birikib, yangi so'z hosil qilgan: *Umlāq ačiglandi, čerik yigdi...* (65r10). Kui tegin bitigida «tushmoq» ma'nosini anglatgan **en//in-** (ДТС,173) so'zi tekshirilayotgan yodnomada **iş** affiksi yordamida harakat nomini bildiruvchi so'z yasashda ishtirok etgan: *Berk yolğa tüstilär, ağışi inişi telim (225v8).*

Zikr etilgan misollardan ayonki, arxaizmlar til tarixi bilan o'zaro aloqador bo'lib, uning ichki taraqqiyoti mobaynida turli shakllarda ko'zga tashlanadi. Demak, eski so'zlarni tadqiq etish o'sha davrdagi urug', qabila va xalqlarning o'zaro munosabatini o'rganishga, leksemalarning kelib chiqishini aniqlashga yordam beradi.

Tub turkiy so'zlardan yasalgan leksemalar. Tilshunoslikda muayyan tilga xos so'z yasash usullari bilan so'z yasovchi vositalar yordamida yangi so'zlar hosil qilish til leksikasining boyishidagi eng yetakchi yo'llardan biri sifatida talqin qilinadi. Ichki resurslar asosida so'z yasash, asosan, tilning o'ziga xos so'z yasash usullariga tayangan

holda soʻz yasovchi vositalar koʻmagida amalga oshadi⁷⁹.

Yozma yodgorliklar tilida soʻzlar qatʼiy qonunlar asosida yasalgan. Yasama soʻz maʼno jihatdan oʻziga bogʻliq boʻlgan oʻzakdan, oʻsha soʻzning har qaysi emas. aynan tutash maʼnoli semasidan urchiydi. Agar yasama soʻzning morfem tarkibi chuqur tahlil qilinsa, oʻsha ildizga yetib boriladi.⁸⁰

Tilda affiksatsiya yoʻli bilan yangi soʻzlar hosil qilish eng faol usullardan sanaladi. Shu oʻrinda taʼkidlash joizki, qissa soʻz boʻyligida ham tub oʻzakdan turkiy qoʻshimchalar orqali yasalgan leksemalar talaygina. Quyida ular xususida toʻxtalib oʻtamiz:

1) -či/-či affiksi vositasida otlardan yasalgan otlar. Bunda ushbu qoʻshimcha yordamida kasb-kor, yumush egasi maʼnosini anglatuvchi leksemalar hosil qilingan: ašči (85r5) – «oshpaz» (<aš – «oziq-ovqat, yegulik»), atimči (223r9) – «mergan» (<atim – «otim»), ayaqči (85r10) – «soqiy» (<ayaq – «qadah, kosa»), bitigči (78v20) – «kotib» (<bitig – «yozuv, maktub»), bözči (18v1) – «toʻquvchi» (<böz – «xomsurp»), etmäkči (178v19) – «novvoy» (<etmäk – «non»);

2) -či/-či affiksi yordamida feʼllardan yasalgan otlar: tilänči (124r3) – «gadoy» (<tilän – «tilanmoq»), sewünči (97r3) – «yaxshi xabar» (<sewün – «sevinmoq»), yonuči (163v8) – «duradgor, usta» (<yon – «yoʻnmoq»), otači (170v7) – «tabib» (<ota – «davoalamoq»);

3) -čılıq/-čilik (či+lıq/či+lik) qoʻshimchasi orqali yasalgan sohani bildiruvchi soʻzlar: boyağčılıq (171v8) – «boʻyoqchilik» (<boyağ – «boʻyoq»), siğirčılıq (132r19) – «qoramolchilik» (<siğir – «sigir»), yarıqčılıq (134v11) – «zirhchilik» (<yarıq – «zirh»);

4) -līg/-lig//-līq/-lik// -luğ/-lüg// -luq/-lük affiksi ishtirokida asosan, ot, sifat, feʼldan oʻzi qoʻshilgan oʻzakdan anglashilgan narsaga egalik maʼnosini bildiruvchi mavhum otlar hamda kasb-hunar, mansab, holat, munosabat, aloqadorlik semalarini ifodalovchi soʻzlar hosil qilingan:

⁷⁹ Йўлдошев И. Ўзбек китобатчилик терминологияси. –Т.: ФАН, 2004. –Б. 99.

⁸⁰ Содиков К. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2006. –Б. 136.

a) ot turkumidan yasalgan otlar: ağriqliq (80r17) – «xasta» (<ağriq/ğ – «og`riq»), ataliq (51v2) – «otaliq» (<ata – «ota»), ayaqliq (162v4) – «qadahlik» (<ayaq – «qadah»), otaçiliq (170v10) – «tabiblik» (<otaçi – «tabib»), boynağuliq (147v6) – «osiylik» (<boynağu – «gunohkor»), çiğayliq (66r15) – «kambag`allik» (<çiğay – «kambag`al»);

b) sifat turkumidan yasalgan otlar: aqliq (171v6) – «oqlik» (<aq – «oq»), aqsaqliq (111r17) – «oqsoqlik» (<aqsaq – «oqsoq»), alaliq (119v21) – «cho`tirlik» (<ala – «ola rangli»), ariqliq (156v16) – «tozalik» (<ariğ – «toza»), artuqluq (216v6) – «ortiqlik» (<artuq – «ziyod»), açliq (110v19) – «ochlik» (<ach – «och»), aruqluq (89r21) – «zaiflik» (<aruq – «zaif»);

d) fe`l turkumidan yasalgan otlar: sağiliq (13v10) – «urg`ochi qo`y» (<sağ- – «sog`moq»), bilmaklik (42r6) – «bilmoqlik» (<bil- – «bilmoq»), suwsaliq (248r7) – «chanqoqlik» (<suwsa- – «suvsamoq»), tarliq (66r9) – «yetishmovchilik, qahatchilik» (<tar- – «sovrmoq, behudaga ketkizmoq»);

5) -lağ/-laq (la + ğ/q) affiksi otdan o`rin-joy ma`nosidagi ot yasaydi: ağlaq (38r7) – «pana, yashirin joy» (<ağ – «to`r, tuzoq»), otlağ (47r8) – «o`tloq» (<ot – «o`t»), suwlağ (47r14) – «suvloq» (<suw – «suv»), borlaq (20r12) – «uzumzor» (<bor – «vino»); qışlaq (68r13) – «qishlaydigan joy» (<qış – «qish»)

6) -daş/-dāš affiksi otga qo`shilib, yaqinlik, birgalik ma`nolarini anglatuvchi so`zlar hosil qilgan: emükdāš (227v9) – «emchakdosh» (<emük – «ko`krak, emchak»), qarındaš (16v8) – «qarindosh» (<qarın – «qorin»), qoldaš (22v21) – «o`ртоq» (<qol – «qo`l»), yašdaš (209r19) – «tengdosh» (<yaš – «yosh»);

7) -duq, -çuq, -saq, -sa singari ismdan ot yasovchi affikslardan kam sonli so`zlar yasalgan: burunduq (30v2) – tuya tumshug`iga kiydiriladigan maxsus to`r (<burun – «burun»), monçuq (114v16) – «munchoq» (< moyun – «bo`yin»), bağirsaq (37v19) – «mehribon, rahmdil» (<bağir – «jigar»), tapuğsaq (181v1) – «sodiq xizmatkor» (<tapuğ – «xizmat»), yarasağ (170v15) – «ko`rshapalak» (<yar(i) – «parda») (ИРЛТЯ, 149-150);

8) -k// -uq/ük// -uğ/üg// -aq/-ağ// -iğ// -iq// -ik affiksi fe`ldan

harakat natijasini, holatini, joy va qurolini anglatuvchi ot yasagan: anuq (65r2) – «tayyor» (<anu- – «tayyorlamoq») (ДТС,46), biçaq (50r10) – «pichoq» (<bič- – «kesmoq») (ДТС,98), tōšāk (81r6) – «to‘shak» (<tōšā- – «to‘shamoq»), bitig (63v1) – «yozuv» (<biti- – «yozmoq»), pusug (140r5) – «pistirma» (<pus- – pismoq, berkinmoq), boyag (171v14) – «bo‘yoq» (<boya- – «bo‘yamoq»);

9) -š/-uš/-üş// -iš/-iš// -aš/-āš affiksi fe‘ldan harakat nomini bildiruvchi otlar hosil qilgan: iniš (225v8) – «qiyalik» (<in- – «tushmoq»), ağıš (225v8) – «balandlik» (<ağ- – «oshmoq, chiqmoq»), keñāš (78r1) – «majlis» (<keñā- – «kengashmoq»), küsiš (19v13) – «g‘ayrat» (<küsi- – «orzu qilmoq»), sančiš (64r8) – «urush» (<sanč- – «sanchmoq»), toquš (50r5) – «urush» (<toqu- – «urmoq») (ДТС,577), ulaš (86r4) – «davomli, doimo» (<ula- – “ulamoq”), ülüš (10v1) – “ulush” (<ülā- – «bo‘lishmoq»), yüzüş (206v10) – «suzish» (<yüz- – «suzmoq»);

10) -ğa/-gä// -qa/-kă// -ğu/-gü// -qu/-kü qo‘shimchasi fe‘l bilan birikib joy, vaqt, qurol oti yasagan: buzağu (126r8) – «buzoq» (<buzā- – «tug‘moq») (ЭСС,II, 241), qarağu (10v3) – «so‘qir» (<qara- – «qaramoq», körgü (230r10) – «tomosha» (<kör- – «ko‘rmoq»), küzäğü (27v16) – «kuyov» (<küzā- – «kutmoq, ko‘z tashlamoq»), külgü (161v21) – «kulgu» (<kül- – «kulmoq»), uzqu (34r16) – «uyqu» (<uzi- – «uxlamoq»), yarğu (23v21) – «hukm, qaror» (<yar- – «yormoq»);

11) -ğučī/-guči (-ğu/-gu+čī/či) affiksi fe‘ldan shaxs oti yasagan: alğuči (75r7) – «xaridor» (<al- – «olmoq»), saqlağuči (24v9) – «soqchi, qo‘riqchi» (<saqlā- – «saqlamoq»), ičküči (212v1) – «ichuvchi» (<ič- – «ichmoq»), yonğuči (38r5) – «yo‘nuvchi» (<yon- – «yo‘nmoq»), qolğuči (240r13) – «iltimos qiluvchi» (<qol- – «so‘ramoq»), bergüči (216r17) – «beruvchi» (<ber- – «bermoq»);

12) -č(-nč) affiksi fe‘ldan anglashilgan ish-harakatning natijasini, nomini bildiruvchi ot hosil qilgan: ĩnanč (237v13) – «ishonch» (<ĩnan- – «ishonmoq»), qazğānč (134v11) – «foйда» (<qazğān- – «daromad olmoq»), künānč (95v2) – «qizg‘anchiq» (<künān- – «qizg‘anmoq»), küwānč (214v10) – «quvonch» (<küwān- – «quvonmoq»), saqīnč (38v2) – «fikt. tushuncha» (<saqīn- – «o‘ylamoq»), söklünč (54v1) – «qovurma» (<söklün- – “qovurmoq, pishirmoq»);

13) quyidagi affikslar kammahsul bo'lib, ular ba'zi fe'llardan ot yasash bilan chegaralanadi:

a) -(u)t-/(ü)t: ögüt (13v1) – «nasihat» (<ög- – «maqtamoq»), uwut (201v8) – «uyat» (<uw- – «ushatmoq, uvatmoq», yanut (84r8) – «javob, ruxsat; qarshilik» (<yan- – «qaytmoq, voz kechmoq»);

b) -maq/-mäk: türmək (85r20) – «soch turmagi» (<tür- – «qayirmoq, burmoq»), yašmaq (29v12) – «ro'mol» (<yaš- – «yashirinmoq», toqmaq (12r21) – «to'qmoq» (<toq/u- – «urmoq, taqillatmoq»), yarmaq (73r11) – «pul» (<yar- – «yormoq»);

d) -ğan/-qan// -ğün/-qün// -ğun/-qun: sičqan (25v3) – «sichqon» (<sič- – «bo'sh- almoq»), tawušqan (146v20) – «tovushqon» (<tabiš- – «sakramoq») (ИРЛТЯ,136), satğın (76v4) – «sotuv» (<sat- – «sotmoq»), qorğan (134r21) – «qo'rg'on» <qor- – «saqlamoq»);

e) -ğaq/-qaq: qačqaq (104r16) – «qochoq» (<qač- – «qochmoq»), yapurğaq (!2r 13) – «yaproq» (<yap- – «qoplamoq»), yarğaq (83r10) – «teri» (<yar- – «yormoq»);

f) -in/-in// -un/-ün: tügün (80v20) – «tugun» (<tüg- – «tugmoq»), ekin (92v 10) – «ekin» (<ek- – ekmoq); yağın (25r15) – «yomg'ir» (<yağ- – «yog'moq»); egin (64v5) – «yelka» (<eg- – «egmoq»); kelin (27r14) «kelin» – (<kel- – «kelmoq»);

g) -ač/-äč: kömäč (14r6) – cho'g'ga solib pishiriladigan non (<köm- – «ko'mmoq»);

h) -ma/-mä: sürmä (61v2) – «surma» (<sür- – «surmoq»); tügmä (75v16) – «bog'ich» (<tüg- – «tugmoq»);

i) -mur: yağmur (6r6) – «yomg'ir» (<yağ- – «yog'moq»);

j) -lan: qaplan (107v17) – «qoplon» (<qap- – «tutmoq») (ЭСС, I, 85), baqlan (68v3) – qo'zichoq (<baq- – «boqmoq»);

14) -liğ/-liğ// -liq/-lik// -luğ/-lüg// -luq/-lük affiksi otdan o'zi birikkan predmetga egalikni, unga tegishli ekanligini, mos kelishini ifodalovchi sifatlar yasagan: adaqlig (44r3) – «oyoqli» (<adaq – «oyoq»), ağuluğ (137r9) – «zaharli» (<ağu – «zahar»), alinliğ (181r8) – «peshonali» (<alin – «peshona»), asiğliğ (221r1) – «foydali» (<asiğ – «foйда»), barqliğ (23v16) – «mollı» (<barq – «mol-dunyo»), bitigliğ (21v3) – «yozuvli» (<bitig – «yozuv»);

15) -li/-li// -lu/-lü affiksi otlarga qo'shilib, o'zakda ifodalangan

narsaga egalik ma'nosidagi sifat yasaydi⁸¹: ko'ngilli (195r2) – «ko'ngilli» (<ko'ngil – «ko'ngil»), sözli (195r2) – «so'zli» (<söz – «so'z»), yürakli (61w11) – «yurakli» (<yüräk – «yurak»);

16) -siz/-siz//suz/-süz qo'shimchasi otlardan o'zakdan anglashilgan ma'noga ega emaslikni anglatuvchi sifatlarni hosil qilgan: asığsiz (40r10) – “foydasiz” (<asığ – «foйда»), biligsiz (116v21) – «bilimsiz» (<bilig – «bilim»), bitigsiz (163v21) – «yozuvsiz» (<bitig – «yozuv»), emgaksiz (130r11) – «mashaqqatsiz» (<emgak – «mashaqqat»), erksiz (88r1) – «kuchsiz» (<erk – «kuch»), qonuqsiz (59r18) – «mehmonsiz» (<qonuq – «mehmon»), körksüz (8r14) – «xunuk» (<körk – «chiroy»), közsüz (17r14) – «so'qir» (<köz – «ko'z»);

17) -ğ/-g//q/-k//iğ/-ig//iğ/-ik//uğ/-üg//uq/-ük affiksi fe'ldan o'zakdan anglashilgan ma'noga taalluqli belgi xususiyatiga egalik tushunchasini bildiruvchi sifat hosil qilgan: açığ (6r4) – «achchiq» (<açı – «achimoq») (ДТС,4), sawuq (198v18) – «sovuq» (<sawu – «sovimoq»), quruğ (30v15) – «quruq» (<qurı – «qurimoq»), yağuş (213v18) – «yaqin» (<yağuş – «yaqinlashmoq»), tölük (115v18) – «teshik» (<töl – «teshmoq»), yaruq (5v1) – «yor-ug'» (<yaru – «yorishmoq»), işiğ/işsiğ (69v8) – «issiq» (<işi – «isimoq»);

18) -un, -ün affiksi ayrim fe'llardan sifat hosil qilishda ishtirok etgan: tolun (85v12) – «to'lin (oy)» (<tol – «to'lmoq»); tüzün (75r19) – “uyg'un, teng” (<tüz – «tartibga solmoq»);

19) -l affiksi ayrim fe'llardan sifat yasagan: qizil (11r14) – “qizil” (<qiz – «qizil tus olmoq»); yaşil (43v4) – “yashil” (<yaş – «barg rangiga ega bo'lmoq»);

20) -la/-lä affiksi asosan ot bilan (qisman) sifatsdan ishning o'zakdan anglashilgan predmet vositasida bajarilishi, muayyan holat va belgiga ega bo'lish kabi ma'nolardagi fe'llar yasaydi:

a) otdan fe'l yasalishi: ağula- (72r11) – «zaharlamoq» (<ağuş – «zahar»), awla- (86r7) – «ovlamoq» (<aw – «ov»), bağla- (19r17) – «bog'lamoq» (<bağ – «bog'»), başla- (6v20) – «boshlamoq» (<baş – «bosh»), bädizlä- (68r19) – «tasvirlamoq» (<bädiz – «tasvir»),

⁸¹ XIII – XIV asrlar turkiiy adabiiy ёdgorliklar tili. –Т.: ФАН, 1986. –Б. 69.

boğuzla- (14v18) – «boʻgʻuzlamoq» (<boğuz – «boʻgʻuz»), buqağula- (231v8) – «sirtmoqlamoq» (<buqağū – «sirtmoq»);

b) sifatdan feʼl yasalishi: ağırla- (26v12) – «hurmat qilmoq» (<ağir – hurmat»), ariğla- (83v16) – «tozalamoq» (<ariğ – «toza»), örlä- (68v1) – «balandlamoq» (<ör – «balandlik», yamanla- (90v16) – «yomonlamoq» (<yaman – «yomon», injiqla- (83r13) – «injiqlanmoq» (<injiq – «injiq»), saqla- (80r19) – saqlamoq» (<saq – «hushyor»);

21) -da/-dä//-ta/-tä affiksi -la/-lä affiksining fonetik varianti boʻlib, baʼzi soʻzlardan feʼl hosil qilgan⁸²: alda- (126r5) – «aldamoq» (<al – «hiyla»), istä- (17r8) – «istamoq» <is – «hid», ündä- (40r15) – «undamoq» (<ün – «tovush. sas»), arta- (58r20) – «buzmoq» (<ar – «ajratmoq»).

22) -lan/-län qoʻshimchasi bilan otdan yasalgan feʼllar oʻzakdan anglashilgan holatga oʻtish. shunga ega boʻlish singari maʼnolarni ifodalaydi: ağızlan- (90v16) – «ogʻizlanmoq» (<ağiz – «ogʻiz»), atlan- (47v2) – «otlanmoq» (<at – «ot»), azuqlan- (129r19) – «oziqlanmoq» (<azuq – «egulik»), čečäklän- (67r15) – «gullamoq» (<čečäk – «gul»), islän- (160r20) – «hidlanmoq» (<is – hid»), köpüklän- (3r12) – «koʻpiklanmoq» (<köpük – «koʻpik»).

Oʻzlashmalarga turkiy qoʻshimchalar qoʻshish yoʻli bilan yasalgan soʻzlar. Har bir til soʻz yasash, uni yangi maʼnolarda qoʻllash kabi ichki imkoniyatlaridan tashqari, tashqi omillar taʼsirida, yaʼni boshqa tillardan lisoniy birliklarni qabul qilish orqali ham rivojlanib, boyib boradi. Albatta, bu jarayon muayyan til qonuniyatlari asosida amalga oshadi.

Jahonda hech bir til yoʻqki, uning lugʻat tarkibi faqat oʻz soʻzlaridan tashkil topgan boʻlsin. Boshqa tillardan olingan soʻzlar yo oʻsha tilda oʻz shaklini qanday boʻlsa, shundayligicha saqlaydi yoki uning leksik tizimi, tabiati, grammatik qurilishi, soʻz yasalishi va imlo qoidalariga uygʻunlashadi⁸³.

⁸² Qarang: Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан кискача очерк. –Т.: ФАН, 1959. –Б. 87; XIII-XIV асрлар туркий адабий ёдгорликлар тили. –Т.: ФАН, 1986. –Б. 207.

⁸³ Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. –Т.: Ўқитувчи, 1995. –Б. 34.

O'zbek adabiy tili lug'at tarkibidagi leksemalar tarixiy shakllanish jihatidan faqat turkiy tillarga xos bo'lmay, balki fors-tojik, arab, mo'g'ul, rus tillaridan, shuningdek, uyg'ur tili orqali xitoy tilidan kirib kelgan so'zlar ham uchraydi. O'zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichiga nazar solsak, mazkur so'zlar turli davrlarda xilma-xil ijtimoiy sabablar bois o'zlashganligiga guvoh bo'lamiz. Masalan, forscha-tojikcha istilohlar o'zbek va tojik xalqlarining qadimdan yonma-yon yashab, bir-biri bilan ijtimoiy va madaniy munosabatda bo'lib kelganligi natijasida, arabcha leksemalar esa, asosan, kitobiy til va forsiy til, shuningdek, qisman og'zaki nutq orqali kirib kelgan.

XIV asr obidasi hisoblangan «Qisasi Rabg'uziy» asarida ham ko'pgina forscha-tojikcha va arabcha so'zlarni kuzatish mumkin. Ushbu o'zlashmalarning ma'lum qismi yodgorlik tiliga shu darajada singib ketganki, ular turkiy qo'shimchalar bilan birikib, yangi so'zlar hosil qilishda faol qatnashgan va turkiy leksemalar bilan baravar darajada qo'llanilgan. O'rganilayotgan manba lug'at tarkibida arabcha so'zlardan turkiy affiks yordamida yasalgan leksemalar 108 tani, forscha-tojikcha o'zlashmalardan turkiy qo'shimchalar orqali hosil qilingan so'zlar esa 47 tani tashkil etadi. Qissada quyidagi turkiy affikslar yordamida forscha-tojikcha va arabcha leksemalardan yangi so'zlar yasalgan.

1. Ismdan ot yasovchi qo'shimchalar:

-līg/-lig// -līq/-lik// -luğ/-lūg// -luq/-lūk affiksi o'zlashmalardan o'zi qo'shilgan o'zakdan anglashilgan narsaga egalik ma'nosini bildiruvchi mavhum otlar yasagan. Ayni paytda, bu qo'shimcha kasb-hunar, mansab, holat, munosabat, aloqadorlik semalarini ifodalovchi leksemalar hosil qilishda ham qatnashgan:

a) bu affiks bilan forscha-tojikcha so'zlarning birikishi natijasida yasalgan leksemalar: darvišlik (203r6) – «darvishlik»; bandalik (177r14) – «qullik»; gabrlik (203v1) – «otashparastlik»; ziyraklik (25r7) – «ziyraklik»; ābadānliq (23r12) – «obodlik»; āzādliq (110r20) – «ozodlik»; mehmānliq (192r11) – «musofirlik»; nādānliq (119v6) – «nodonlik»;

b) arabcha o'zlashmalarga qo'shilish orqali hosil qilingan

soʻzlar: maliklik (131v8) – «hukmdorlik»; dunyālik (184v11) – «mol-mulk, mansab»; qādirlīq (20v13) – «kuchlilik, qudratlilik»; miskinlik (3v9) – «faqirlik»; āsiylik (4v17) – «gunohkorlik»; kāfirlik (184r16) – «kofirlik»; hammālik (144r9) – «hammollik»; xalifalik (15v17) – «xalifalik»; vazirlik (92r18) – «vazirlik»; ājizlīq (118v13) – «ojizlik» va hokazo. Bu qoʻshimchani oxirgi undoshi jarangli (gʻ, g) yoki jarangsiz (q, k) holda kelishi tarixan maʼno farqlash bilan bogʻliq boʻlgan⁸⁴. Oʻz davrida Mahmud Koshgʻariy mazkur hodisaga alohida eʼtibor berib, XI asr tilida ushbu affiksning jarangsiz q, k undoshlari bilan kelgan variatlari ot, jarangli ğ, g undoshlari yordamida ifodalangan shakllari sifat yasash uchun xizmat qilganligini qayd etib oʻtgan⁸⁵. «Qisasi Rabgʻuziy» yodnomasida zikr qilingan qoidaga asosan amal qilingan boʻlsa-da, baʼzan uning buzulish hollari kuzatiladi:

1) forscha-tojikcha soʻzlar bilan birikishda: javānmardlīg (102v3) – «mardlik, saxiylik»; zindānlīg (92r1) – «tutqun»; jānlīg (128r2) – «tirik jonivor, hayvon»; jahānlīg (124v8) – «mol-mulk, mansab»;

2) arabcha oʻzlashmalarga qoʻshilishda: jigādliġ (181r6) – «mujohid»; qahtliġ (153r8) – «ocharchilik».

-čī/-či affiksi forscha-tojikcha va arabcha soʻzlar bilan birgalikda kasb-kor, yumush egasi maʼnosini anglatuvchi otlarni hosil qilgan: zindānčī – «zindonbon» (87r16); yārīčī – «yordamchi» (197r13); fālčī – «bashoratchi» (227v12).

2. Ismdan sifat yasovchi affikslar:

-līq/-lik//līġ/-lik//luġ/-lūg. Ushbu qoʻshimcha oʻzlashgan soʻzlarga qoʻshilib, oʻzi birikkan predmetga egalikni, unga tegishli ekanligini, unga mos kelishini bildiruvchi leksemalarni yasagan:

a) forscha-tojikcha soʻzlarga qoʻshilib sifat yasaydi: andāzalīg (209r8) – «andozali»; paxtalīg (164v21) – «paxtali»; bahālīg (80v6) – «baholi»; taxtalīg (176r4) – «taxtali»; tājlīg (125v10) – «tojli»;

⁸⁴ Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. -Т.: ФАН, 1990. -С.71

⁸⁵ Махмуд Кошгарий. Девону луғотит турк. -Т.: ФАН, 1960. I том. –Б. 459-460-468.

umidlik (99v11) – «umidli»; mewalik (162v16) – «mevali»; ārzuluğ (186v16) – «orzuli»;

b) arabcha oʻzlashmalardan sifat hosil qilgan: imānliğ (37r7) – «imonli»; hurmatliğ (126r17) – «hurmatli»; jamālliğ (45r10) – «chiroyli»; davlatliğ (126r17) – «badavlat»; dīnliğ (198v7) – «dinli»; āmānatliğ (221r1) – «omonatli»; azamatliğ (106v21) – «gʻayratli»; himmatliğ (207v2) – «himmatli»; aybliğ (150r8) – «aybdor».

-sīz/siz/suz/-süz. Mazkur affiks asosan oʻzlashma otlarga qoʻshilib, oʻzakdan anglashilgan maʼnoga ega emaslikni ifodalovchi sifatlarni hosil qiladi:

1) forscha-tojikcha soʻzlar bilan birikib sifat yasaydi: umidsiz (34v3) – «noumid»; hušsüz (72r15) – «behush»;

2) arabcha oʻzlashmalarga qoʻshilib sifat hosil qilgan: dastursiz (128v5) – «ruxsatsiz»; hujjatsiz (241r19) – «dalilsiz»; rahmsiz (185v20) – «berahm»; hisābsiz (59v10) – «behisob»; hājatsiz (42r3) – «ehtiyojisiz»; maliksiz (131v10) – «podshosiz»; adabsiz (179v13) – «odobsiz»; islāmsiz (42v8) – «dinsiz».

3. Ismdan feʼl yasovchi affikslar:

-la/-lä qoʻshimchasi oʻrganilayotgan manbada ot soʻz turkumiga oid oʻzlashmalardan buyruq feʼllarini yasagan:

a) forscha-tojikcha soʻzlarga birikib feʼl hosil qilgan: xorla- (126v13) – «xoʻrlamoq»; ārzula- (14v17) – «orzu qilmoq»; farmānla- (51r13) – «buyurmoq»; zanjirlä- (62r9) – «zanjirband qilmoq»; zindānla- (57r21) – «zindonband qilmoq»; xumdānla- (113v17) – «xum ichiga gʻisht solib pishirmoq»;

b) arabcha oʻzlashmalardan feʼl yasaydi: anbarla- (90r160) – «xushboʻy qilmoq»; izzatlä- (227 r4) – «izzat qilmoq»;

-lan/-län affiksi forscha-tojikcha va arabcha soʻzlardan egalik maʼnosini bildiruvchi feʼllar hosil qilgan:

1) forscha-tojikcha oʻzlashmalarga qoʻshilib feʼl yasaydi: xošlan- – «xursand boʻlmoq»: *Andağ qildilar, söz ešittilär xošlandilar* (120v4):

2) arabcha leksemalar orqali feʼl hosil qilgan: qawiylan- – «kuch olmoq» (84v18); ğayratlan- – «gʻayratga tushmoq» (140v14).

Bundan tashqari, fors-tojik tilidan kirgan -ba, -nā, -gāh, -zāda kabi affikslar arabcha va forsha-tojikcha soʻzlardan yangi leksemalar hosil qilgan. Biroq bunday oʻzlashmalar juda kamchilikni, yaʼni 9 tani tashkil etadi: baġāyat (6v21) – «bagʻoyat», nāahl (145r21) – «noahl», nāmahram (249r13) – «nomahram», nāmustaqim (2v15) – «nopok», nāumid (102r20) – «umidsiz». sajdagāh- (13 5v15) – «sajdagoh», ammuzāda (128v20) – «amakivachcha», halālzāda (244r16) – «xayrli avlod».

Obida lugʻat tarkibining oʻz qatlami tub (oʻzak) soʻzlar, ular yordamida yasalgan hamda oʻzlashmalardan turkiy affikslar orqali hosil qilingan leksemalardan iborat boʻlib, ular yodnoma soʻz boyligining asosini tashkil etgan. Asar tilida jami 2949 ta turkiy leksema qoʻllanilgan boʻlib, shundan 2793 tasini sof turkcha, 108 tasini arabcha, 47 tasini forsha-tojikcha oʻzlashmalardan turkiy affikslar qoʻshish orqali yasalgan qorishiq soʻzlar tashkil etadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Soʻzlarni leksik qatlamlarga ajratib oʻrganish qanday ilmiy ahamiyatga ega?
2. Tilshunoslikda leksikaning ichki imkoniyatlar yordamida rivojlanishida qaysi hodisalar asosiy omil hisoblanadi?
3. Lingvistikada oʻz qatlam deganda nima tushuniladi?
4. «Qisasi Rabgʻuziy»da qoʻllanilgan oʻz qatlamga doir soʻzlarni nechta guruhga taqsimlash mumkin?
5. Tub soʻzlarni belgilovchi asosiy mezonlarni tushuntiring.
6. Leksemalarning arxaizmga aylanish jarayoni xususida soʻz yuriting.
7. Qissada qoʻllanilgan eskirgan soʻzlar qanday mavzuiy guruhlardan tashkil topgan?
8. Asar soʻz boyligida tub oʻzakdan turkiy qoʻshimchalar orqali yasalgan leksemalar haqida maʼlumot bering va misollar keltiring.
9. Yodnomada qaysi qoʻshimchalar soʻz yasash jarayonida faol qatnashadi va sermahsul affikslardan sanaladi?
10. Obida tilida qaysi tillarga oid leksemalar turkiy qoʻshimchalar yordamida yangi soʻz yasashda ishtirok etgan?

O'ZLASHMA QATLAM

Tayanch tushunchalar: so'z o'zlashtirish, o'zlashma qatlam, dariy tili, xun, sart, Dashti Qipchoq, Turfon matnlar, Urxun-yenisey yodgorliklari, qadimgi turkiy til, sanskritcha, sug'decha, xitoycha, yunoncha, arabcha, forsha-tojikcha, qadimgi yahudiycha so'zlar, bilingvizm, ekstralingvistik omillar.

O'zbek tili lug'at tarkibining boyishida ichki imkoniyatlar muhim manba hisoblanadi. Shunga qaramasdan, dunyodagi hech bir til o'z ichki imkoniyatlariga tayanib ish ko'rmaganidek, o'zbek tili uchun ham faqat o'z so'zlari va imkoniyatlariga kifoya qilmaydi. O'zbek tili so'z boyligining takomillashuvida tashqi manba ham sezilarli o'rin egallaydi. Umuman, har qanday til sof holda yashay olmaydi⁸⁶. Binobarin, turli tillarga mansub xalqlarning o'zaro hamkorligi, qo'shnichilik va savdo-sotiq aloqalari ular tillarining taraqqiyoti, birinchi navbatda, leksikasiga o'z ta'sirini ko'rsatishi tabiiy. Pirovardida so'z almashish va o'zlashtirish holatlari yuz beradi. Ushbu jarayon tarixiy sharoitlarga bog'liq tarzda turlicha kechadi.

Boshqa qardosh turkiy tillar singari o'zbek adabiy tili uchun ham so'z o'zlashtirish xarakterli hisoblanadi. XI asrga oid manbalarda qo'llanilgan o'zlashmalarning kirib kelishida fors-tojik va arab tilidan o'zbekchaga qilingan badiiy tarjimalarning roli sezilarlidir. Fors tili bu davrda ma'muriy, huquqiy, tijoriy, ilmiy, diniy tushunchalarni ifodalovchi sharq tillari so'zlarining o'zbek adabiy tiliga o'zlashishida vositachi vazifasini bajargan. Tabiiyki, chet so'zlarning turli soha leksikasiga o'zlashish darajasi ham har xil. Jumladan, harbiy terminologiya mo'g'ulcha so'zlar hisobiga kengaygan bo'lsa, ma'muriy, siyosiy, tijoriy-moliyaviy, ilmiy, diniy leksika esa, asosan, arabcha, forsha-tojikcha o'zlashmalar orqali boyigan. Umuman, turkiy tillar leksikasidagi chet so'zlarni ikki guruhga taqsimlab tahlil etish maqsadga muvofiq:

1) qadimiy (islomgacha bo'lgan) davr. Bunga sanskritcha, sug'decha va xitoycha unsurlar xos;

⁸⁶ Бегматов Э. Хозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Т.: ФАН, 1985. –Б. 103.

2) nisbatan yangi (islom hamda mo'g'ullar istilosidan keyingi) davr. Bu davrda turkiy til so'z boyligidan arabcha, fors-tojikcha va mo'g'ulcha o'zlashmalar o'rin egallaydi.

Turkiy tillar so'z boyligida sug'dcha, sanskritcha, xitoycha o'zlashmalarning paydo bo'lishiga turkiy xalqlarning qadimdan sug'd, hind, xitoy, xorazm xalqlari bilan yaqindan bo'lgan aloqalari mahsuli sifatida baho beriladi⁸⁷.

Tadqiq etilayotgan manbada jami 2561 ta o'zlashma qatlamga doir leksema istifoda etilgan bo'lib, shundan 2151 tasi arabcha, 329 tasi forsha-tojikcha, 55 tasi arabcha manbalar orqali o'zlashgan, asli yahudiy tiliga tegishli bo'lgan so'zlar, 14 tasi yunoncha, 3 tasi xitoycha, 5 tasi sug'dcha, 4 tasi sanskritcha so'zdan iborat.

Sanskritcha o'zlashmalar. Qadimgi turkiy bitiglarda sanskrit tilidan kirib kelgan so'zlarning rang-barang bo'lganligi "Qadimgi turkiy lug'at"ni varaqlash asosida yaqqol ko'zga tashlanadi. Tabiiyki, bunda sanskrit tilidan turkiy tilga qilingan tarjimalar muhim rol o'ynagan. Eski turkiy tilda sanskritcha o'zlashmalar son jihatdan kamaygan. Keyingi davrlarga kelib, ularning aksariyati iste'molda muqim o'rin egallay olmadi. Turkiy tilda saqlanib qolganlari ham deyarli o'z so'zga aylanish darajasiga yaqinlashgan⁸⁸. Kuzatishlarimiz "Qisasi Rabg'uziy" asarida sanskrit tilidan kirib kelgan quyidagi o'zlashmalar qo'llanishda bo'lganligini ko'rsatdi.

Tarixdan ma'lumki, Osiyodagi yirik davlatlardan biri hisoblangan Xitoy mamlakatining yuqori qismi **Ĉin** (ДТС,146) deb yuritilgan. Bu toponim biz tekshirayotgan yodnomada ham zikr qilingan: *Yana Ĉin vilāyatiġa bardim Xitāy šahurlāriġa* (216r6). Leksema ilk bor "Qutadg'u bilig" asarida keltirilgan (ДТС,146).

Sart istilohi ilk bor "Qutadg'u bilig" da "savdogar" ma'nosini

⁸⁷ Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. –Т.: Ёзувчи, 1991. –С. 133-134.

⁸⁸ Дадабаев Х. Ўзбек адабий тили лексик таркибининг ўзлашмалар ҳисобига бойиши // Тошкент вилояти давлат педагогика институти педагог-ҳодимларининг анъанавий илмий-назарий ва амалий-услубий анжумани маърузалари. –Ангрен, 2007. –Б. 337-342.

anglatgan: *Negü ter eşit emdi sartlar başı* (ДТС,490). “Devon”da ham ayni semada qoʻllangan: *Sart aziqi ariğ bolsa yolda yer* (I,328). Mazkur leksema oʻrganilayotgan manbada “oʻtroq aholi”ga nisbatan ishlatilgan: *Aniñ tegär baläsi barça moğulğa sartğa* (80v15).

Dastavval Ahmad Yugnakiyning “Hibatul-haqoyiq” (ДТС,194) asarida qayd qilingan **fil** leksemasi yodgorlikda **pil** fonetik shaklida koʻzga tashlanadi: *Ammā xās maydān başında arslanlar; barslar; pillār yatmiş* (209v8). Sayfi Saroyining “Guliston bit-turkiy” asarida **fil** shakli qoʻllanilgan: *Nečä kim fil haybatli bolursa, tegär süri çibinlar šah filin* (10162). A. Shcherbakning fikricha, **pil** ning eron tillari leksik qatlamiga mansublik ehtimoli kam. Shuning uchun uni sanskritcha **pilu** va assuriycha **piru** soʻzlariga qiyoslash mumkin (ИРЯТЯ,139-140). Bundan tashqari, yodnoma soʻz boyligida mazkur terminning turkiycha **yağan** sinonimi ham ishlatilgan: *Farmānladi aq yağan keltürdilär* (148r14).

“Kamfora, oʻtkir hidli, rangsiz kristal modda” maʼnosidagi **kāfur** coʻzi ilk bor Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig” asarida qoʻllanilgan: *Yipar toldi kāfur azun yid bilä – dunyo mushk va kamforaning xushboʻy hidiga toʻldi* (ДТС,288). Termin “Qisasi Rabgʻuziy” da oʻzining asl maʼnosini davom ettirgan: *On batman kāfur keltürüp bularğa berdilär* (63r15).

Sugʻdcha oʻzlashmalar. Sugʻdlar va turklar oʻrtasidagi aloqalarni VI asrdan boshlangan deb koʻrsatish odat tusiga kirgan. Lekin sugʻd-turk munosabatlarini yanada qadimiy davrlardan qidirish lozim. Bunda asosiy fikr turkiy xalqlarning Turonda azaliy aholi qatlami sifatida mavjud boʻlganini tan olish, buni faktik materiallar bilan isbotlashga qaratilishi kerak. Bu oʻrtada Markaziy Osiyoda mil. av. III-II asrlardan boshlangan jadal etnomadaniy munosabatlar turkiy xalqlarning butun Dashti Qipchoq boʻylab, Xitoy devoridan Dunaygacha chiqib borishiga olib keldi. Sugʻdlar esa mil. av. IV-III asrlardan boshlab xalqaro savdo yoʻllari orqali Sharqqa kira borib, avvalo, Oʻrta Osiyoda, qolaversa, Sharqiy Turkistonda turklar bilan faol munosabatga kirishib ketdi. IV asr – 312- yilga mansub sugʻd maktublari majmuasi shundan dalolatdir. Arablar istilosidan keyin sugʻdlarning turklar bilan etnik yaqinlashuvi, aralashuvi yanada

kuchaygan. Bu jarayon butun Oʻrta Osiyoni qamragan va Sharqiy Turkistonda ham uzoq davom etgan. Masalan, L.I. Chuguyevskiy sugʻdlarning assimilyatsiya qilinish jarayoni XIII asrda ham davom qilganligini hujjatlar asosida koʻrsatib bergan⁸⁹. Manbalarning guvohlik beruvicha, ilk oʻrta asrlarda sugʻd tili va yozuvining qoʻllanuv doirasi Sugʻd davlatidan chiqib, Marv, Shimoliy Boxtar va ulkan turk oʻlkalari – Choch vohasi, Fargʻona, Yettisuv, hozirgi Sinjon yerlari va Markaziy Moʻgʻilistonga qadar yoyilgan edi. Bu, avvalo, Oʻrta va Markaziy Osiyodan oʻtgan savdo karvon yoʻllari, xususan, Ipak yoʻlida turklar bilan sugʻdlarning birgalikda olib borgan ishlari, shuningdek, uch diniy oqim – buddizm, moniylik va nasturiylikni yerli xalqlar, jumladan, turklar orasida yoyish yoʻlidagi saʼy-harakatlari bilan bogʻliq. Yana bir jihati, ayrim yurtlarda turk-sugʻd ikki tilliligi ham amal qilgan. XI asrda yashab oʻtgan tilshunos Mahmud Koshgʻariyning yozishicha, Balasagʻun, Tiraz, Madinatulbayza shaharlarining xalqlari sugʻdcha va turkcha soʻzlaganlar. Ushbu fakt ikki masalaga eʼtibor qarashni taqozo etadi: birinchidan, bu oʻrinda shu oʻlkalarda ikki tilda soʻzlashuvchi ikki xalq yashaganligi koʻzda tutilmoqda; ikkinchidan esa mazkur oʻlka xalqlarining(sugʻdaq, kanjak, argʻularning) ikki tilliligi⁹⁰. Anglashiladiki, ikki xalqning aralash istiqomat qilishi, oʻzaro hamkorligi, diniy eʼtiqodi, mavjud ikki tillilik oqibatida soʻz almashish jarayoni yuz bergan. Yaʼni, turklar tilida sugʻdcha, sugʻdlar lugʻat tarkibida turkcha leksemalar qoʻllanilgan. Xususan, sugʻdcha **uĉmah/uštmah/ušmah** oʻzlashmasi “Qisasi Rabgʻuziy”da “jannat” maʼnosini bildirgan: *Yaʼni uĉmah neʼmatlarin keltürä berdi* (71r2). Mazkur soʻz dastlab “Qutadgʻu bilig” asarida **uštmah** (ДТС,617), **užmaq** shakllarida ishlatilgan: *İkki ew yaratti bu xalqqa qamuğ / biri atı užmaq, biriniñ tamuğ* (ДТС,621). XIV asr Xorazm yodnomalarida oʻzlashmaning **uĉmah**:

⁸⁹ Исхоков М., Содиков К., Омонов Қ. Мангу битиклар. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2009. –Б. 25-26.

⁹⁰ Содиков К. Буяк ипак йўли ва илк Ўрта асрларда Марказий Осиёда кечган тарихий-маданий жараёнлар // Туркшунослик тадқиқотлари. Биринчи китоб. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2009. –Б. 10-11.

Ol vaqtin ucmahda erdim (HΦ,19617); **uċtmah**: *Bu uċtmah iċrā ol hur* (XIII,15613); **uċtmah**: *Haq taālā yaratmġs erdi ōz qudrati birlā uċtmahnġnġ qizil yaqutdin* (19r14); **uċmaq**: *Seniġ gul magar uċmaqda bolġay* (Mh.,30765) fonetik shakllari uchraydi. **Uċmah** ot yasovchi **-liġ** affiksi bilan birgalikda yangi soʻz yasashda ham ishtirok etgan: *Uċmahliġlar ayġaylar: Īdi azza va jalla bu yemiċimni kāfirilarġa harām qilib turur* (102r16). Shuningdek, asarda terminning arabcha **jannat**, forsha-tojikcha **bihiġt** maʼnodoshlari ham qoʻllanilgan: *Īkūġ itig salāmlar tōrt yāriġa va toquz xatuniġa, iki ammiġa sayyid-i ūbān ahlul jannat taġrifliġ oġlanlariġa* (2r6); *Panġanba kūn bihiġt, duzaxni va azab fariġtalarini yaratdi* (3v4). **Jannat** oʻzlashmasi **ċannat (un)** shakliga ega; asli “yashirdi” maʼnosini bildiruvchi **ċanna** feʼli yordamida yasaliġ, “bogʻ” maʼnosini anglatuvchi **ċann (un)** masdarining “yakka, bir dona” maʼnosini ifodalovchi **-t** (ta marbuta) qoʻshimchasi bilan hosil qilingan

(ЎТІІІ,II,120).

Baġ soʻzi Turfon matnlarida “mevazor, chamanzor” maʼnosini anglatgan: *Azu baġ borluqi tariġ – Yoki bogʻ*, uzumzor, ekinzorda (ДТС,77). Mahmud Koshgʻariyning “Devoni”da (ДТС,77) “uzumzor” maʼnosini ifodalagan. Leksema obida lugʻat tarkibida oʻzining asl semasida qayd etilgan: *Xatuni aydi: bir qonaq keldi... baġda yatur; barib kōrgil, taʼam tilāsā bergil tedi* (143v10).

Rang termini “tus, boʻyoq”, “ahvol, holat” maʼnolarini bildirgan: *Ustād aydi: har tongā bir rang bermāk kerāk...* (171v10); *Sulaymāniġ xāli rangi ōzgā boldi ewiġa keldi* (143r13). Oʻzlashma XIV asr Xorazm obidalarida “tus, boʻyoq” semasida koʻzga tashlanadi: *Bu inākniġ rangi netāk turur* (HΦ,171a21). Zikr etilgan soʻz sifat yasovchi **-liġ/-lik** affiksi bilan qoʻshilib, yangi leksemalar hosil qilishda ham qatnashgan: *Īsā aydi: har kiġi netāk rangliġ kerāk ayġil men rangli ton ċiqaraliġ* (171v11).

Qissada **ajun** (MK,I.106; Юr.393) soʻzi “dunyo, borliq” maʼnosida keltirilgan: *Ōzgā surat tūzdi ajun iċrā ilkidin* (5v6). Termin ilk marotaba Turfon matnlarida “mavjudlik, borliq” semasida ifodalangan: *Ōnrā ajundaqi qilinċ – mavjudlikdan oldingi faoliyat* (ДТС,74). Ahmad Yugnakiyning “Xibatul haqqoyiq” asarida “hayot,

yerdagi hayot” ma’nosida ham qo’llanilgan: *Baqasiz eruir bu ajun lazzati* – bu hayot lazzati o’tkinchidir (Yug, 193). “Тафҳир”da so’zning **ajun** (4067), **ačun** fonetik variantlari ko’zga tashlanadi: *Tilärsizlär dunyāniñ bezäkini ya’ni ačunni* (3,2). “Muhabbatnoma”da **ačun** (292a6), “Xusrav va Shirin”da **ajun** (33610) shakllari kuzatiladi. O’rganilayotgan manbada arabcha **ālam**, **dunyā**, forscha-tojikcha **jahān** leksemalari ham “borliq, dunyo” semasini anglatgan: *Qačan Yusuf ewdin čiqsa, ay-kün nuri qalmas erdi, ālam xalqi bilür erdi* (67r7); *Ey Musā nafsini fāniy, közünü fāniy, dunyā fāniy* (122r1); *Sālih kim ersä tiläyü bu jahānni kezdi* (36v10). **Dunyā** o’zlashmasi “yaqin bo’ldi, yaqin joyda joylashdi” ma’nosini anglatuvchi danā fe’lidan hosil qilingan (ЎТЭЛ,II,112).

Nāhid Quyosh sistemasidagi katta sayyoralardan birining nomini anglatgan: *Arab tilinchä atı Zuhra erdi, fārsiy tilinchä atı Nāhid erdi* (21v15). Bundan ko’rinadiki, muallif ushbu o’zlashmani forscha-tojikcha deb hisoblagan. Astroponim dastlab Urxun-yenisey manbalarida **nağid** shaklida qayd etilgan: *Sariğ tash nağid tüzlög ol* - sarig’ tosh Zuhra yanglig’dir (ДТС,354). Alisher Navoiy asarlarida **Nāhid** termini bilan birgalikda, uning **Zuhra** (IV,316) va **Cholpān** (III,484) sinonimlari ham qo’llanilgan: *Ne axtar, har biri Birjisu Nāhid* (II,487). Bundan tashqari, «Qisasi Rabg’uziy» da mazkur so’zning turkiy **Sewit**, arabcha **Zuhra**, yahudiycha **Bayduxt**, Turfon matnlarida **Altun yultuz** (ДТС,40) ma’nodoshlari uchraydi: *Sewit Arzu Yalčiq yaği teg bolur* (66v11); *Zuhra Qamar šikārimiz* (223r20); *...ibriy tilinchä atı Bayduxt* (21v16).

Xitoycha o’zlashmalar. Miloddan avvalgi II asrda Xun davlati kuchayib, xoqonlikka aylandi. Shunda uning ta’sir doirasi Sharqda Koreya yarim oroligacha, G’arbda Kaspiy dengizigacha, janubda Himolay tog’lari. Amudaryoning shimoliy hududlarigacha yetib bordi. Xitoylar bilan xunlar chegarasi Buyuk Xitoy devoridan o’tgan. Bu davrda G’arb bilan Xitoyni bog’lab turgan savdo yo’llari xunlar nazoratida edi. Shundan keyin Xun hoqonligi G’arbiy Xan imperiyasining shimoliga va g’arbga qarab kengayish yo’lini to’sib qo’ydi. Xitoy hoqonlari hunlar bilan ular hududidan o’tadigan savdo yo’llarini nazorat qilish imkoniga ega bo’lgan. Markaziy Osiyo

xalqlari Buyuk ipak yo'li orqali Xitoyga borib savdo-sotiq qilgan⁹¹. Bundan tashqari, Buyuk ipak yo'li uzra buddizmning yoyilishi Sharq xalqlarining madaniy aloqalari, sharq tillarining o'zaro ta'sirini ham ta'minlab berdi. Buni qadimgi xitoy-turk madaniy munosabatlari, adabiy aloqalarida ham kuzatish mumkin. Qadimgi turklar orasida buddizmning tarqalishi, dastlab, tarjimachilik sohasida katta burilish yasadi. Turkiy xalqlar buddizm diniga sig'ingan chog'larda xitoy tilidan qadimgi turkiy tilga ko'plab diniy-falsafiy, tarixiy, badiiy asarlar, tabobatga tegishli kitoblar tarjima qilingan. Diniy-falsafiy qarashlar, madaniyat, badiiy adabiyotda kechgan jarayonlar qadimgi turkiy til lug'at tarkibining yangi terminlar bilan boyishiga imkon berdi. Xitoy tilidan diniy va falsafiy tushunchalarni anglatuvchi so'zlar, buddizm san'ati, madaniyati, adabiyotshunoslik, kitobat ishi va fanning ayrim sohalariga doir terminlar turkiy tilga o'zlasha boshladi⁹². Ayon bo'ladiki, turklar bilan xitoyliklarning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy aloqalari qadim tarixga borib taqaladi. Bu hamkorliklar natijasi o'laroq, turkiy tillar so'z boyligiga xitoycha o'zlashmalar kirib kelgan. H. Dadaboevning ta'kidlashicha, "Qadimgi turkiy so'zlar lug'ati"da 240 ga yaqin xitoycha leksemalar mavjud bo'lib, ularning aksariyati asosan madaniy sohaga taalluqlidir⁹³. IZlanishlarimiz tekshirilayotgan manba tilida quyidagi xitoycha so'zlar iste'molda bo'lganligini ko'rsatdi.

Yodnomada "alvon rangli xitoy (parcha) gazmoli" **čuz** deb nomlangan: *On säkiz künlük yergä čuz atlas tösädilär* (149v11). Termin dastavval "Qutadg'u bilig" dostonida bitilgan: *Čuz ol bu örüm ton ağılar teji* – bu qo'lda to'qilgan mato ipak matolar bilan barobar yurardi (ДТС,157).

⁹¹ Хўжаев А. Буюк ипак йўли. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. –Б. 91-92.

⁹² Содиков Қ. Буюк ипак йўли ва илк Ўрта асрларда Марказий Осиёда кечган тарихий-маданий жараёнлар // Туркшунослик тадқиқотлари. Биринчи китоб. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2009. –Б. 14-15.

⁹³ Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. –Т.: Ёзувчи, 1991. –С. 136.

Yinjü soʻzi “dur, marvarid” maʼnosini bildirgan: *Bir neʼäläri tenjdzin gavhar, yinjü çiqardilar* (146r16). Leksema uygʻur yozuvidagi Berlin qoʻlyozmalar fondida saqlanayotgan manbalarda **yenjü** shaklida kelgan: *Qizil yenjü* (ДТС.256). «Devon»da *yenjü, jinjü* fonetik variantlari zikr etilib, ularning birinchisi turklar, ikkinchisi esa oʻgʻuzlar tilida muomalada boʻlgan (I,67). Ayni paytda, Mahmud Koshgʻariy lugʻatida *yenjü* soʻzining “oqsoch, choʻri” semasi ham borligi haqida maʼlumot mavjud (ДТС, 256). Shuningdek, qissa tilida tekshirilayotgan leksik birlikning forscha-tojikcha **gavhar** sinonimini ham kuzatish mumkin: *Anij tört bulunında tört qiyamatliğ gavhar ornatmiş erdilär* (96v6). “Gavhar” soʻzi fors tilidan arab tiliga “javhar” shaklida oʻtgan va shu shaklda fors tiliga qaytib kelib, boshqa tillarga ham tarqalgan. Arab adabiy tilida “g” tovushi yoʻq, ammo adabiy tildagi “j” tovushi oʻrnida misr lahjasida “g” ishlatiladi. Misrliklar “majlis”ni “maglis”, “jamol”ni “gamol” deb aytadilar. Mana shu xususiyatga asosan ajam, yaʼni gʻayriarab soʻzlaridagi “g” tovushi arab adabiy tilida “j” tovushiga aylanadi⁹⁴.

Çang leksemasi “musiqasi asbobi” maʼnosini ifodalashga xizmat qilgan: *Yana sördikim: çang, tanbur, qopuz çalmaq belgürdimü?* (177r7). Termin “Oltun (tusli) yorugʻ” yodgorligida “qoʻngʻiroqcha”, Mahmud Koshgʻariy “Devoni”da “zarbli musiqasi asbobining tarelkasi” maʼnolarida kelgan: *Sol iligintä çang tutar* (ДТС,139). Oʻzlashma XIV asr Xorazm yodnomalarida “musiqasi asbobi” semasini anglatgan: *Sewär sähliqdin artuq çang ünin* (XIII,3368).

Yunoncha oʻzlashmalar. Hech qachon hech qaysi xalq, elat boshqa xalqlardan uzilib qolgan, oʻz holicha yashagan emas, aks holda, hech qanday taraqqiyot boʻlmagan boʻlur edi. Eng qadimiy va antik davrlarda uzoq masofalarni ot-ulovlarda bosib oʻtish ancha mushkul boʻlgan vaqtlarda ajdodlarimiz Misr, Bobil, Markaziy Gretsiya, Yunoniston kabi mamlakatlar bilan aloqa qilganlar⁹⁵. Darhaqiqat, eramizdan avvalgi VI – V asrlar, yaʼni ahamoniylar davrida grek karvonlari Buyuk ipak yoʻli, Eron va Markaziy Osiyo orqali Hindiston, Xitoy, Oltoy, Janubiy Sibirgacha borib savdo-

⁹⁴ Рустамов А. Сўз хусусида сўз. –Т.: EXTREMUM PRESS, 2010. –Б. 29.

⁹⁵ Сулаймонова Ф. Шарк ва Фарб. –Т.: Ўзбекистон, 1997. –Б. 3.

sotiq ishlari bilan shug'ullanganligi tarixiy manbalarda aks etgan. Shu o'rinda yana ta'kidlash lozimki, turli sohaga oid qadimgi yunon manbalarining arab tiliga tarjima qilinganligi ilm ahliga yaxshi ayon. Demak, turkiy tillar so'z boyligidagi yunoncha o'zlashmalar asrlar mobaynida olib borilgan madaniy munosabatlar va arab tili ta'sirida kirib kelgan.

“Qisasi Rabg'uziy” asarida ishlatilgan yunoncha leksemalar kamsonli bo'lib, ular asosan arab tili orqali o'zlashgan. Xususan, **zumurrud** (ЎТИЛ,II,165) istilohi “oliy sifatli, och yashil tusli qimmatbaho tosh” ma'nosini anglatgan: *Me'rājqqa ašurdi, bir kesāk zumurruddin uluğliqi anča tenlig kim anih muqābalasingā yeti qat yer va kōk yābāndaqi xalqa menizliğ* (218v9). XIV asr Xorazm yodnomalarida **zumarrad**, **zumurrud** shakllari mavjud: *Bu ikki qapuğ yašil zumarraddin* (HФ,19616); *Zumurrud nat'i azaqlar astinda* (XIII,14a10). Shu bilan birga, qissada ushbu so'zning arabcha **zabarjad** ma'nodoshi ham qo'llanilgan: *Aymišlar: lavh yašil zabarjaddin erdi* (119r17).

Marmar (ЎТИЛ,II,546) so'zi “ganch” ma'nosini anglatish uchun xizmat qilgan: *Qizil altundin tort azaqlariğa marmar ornatmiş* (146v19). O'zlashma «Guliston bit-turkiy» asarida ham ayni ma'noda ishlatilgan: *Faraši kōk marmar* (14767). Shuningdek, qissa tilida uning arabcha **ruxām** sinonimi ham iste'molda bo'lgan: *Ul šahar ortasinda bir mināra kōrdüm ruxām tašidın* (141r21).

Diram (ЎТИЛ,I,625) “kumush pul” ma'nosini bildirgan: *Har künda bir arqa otunni bāzārda satib tort diramgā, ikisini sadaqa qilib, ikisigā aš alip amasiğa barur erdi* (128r18). Mazkur so'z dastlab «Тафсири»da **dirham**: *Yüz miñ dirham erdi* (11661) shaklida qayd etilgan. «Guliston bit-turkiy» va Alisher Navoiy asarlarida **diram** (HAJ,194), **dirham** (83a8; HAJ,194), “Naxjul-farodis” da **daram** fonetik variantlari ishlatilgan: *Ikki diram üçün qolun kesgäylär* (95b13); *Nečä daram burči qaldı?* (HФ,104a4). Ayrim manbalarda 3, 12 gramm⁹⁶, 3,186 grammga teng ekanligi ko'rsatiladi⁹⁷. Arab

⁹⁶ Лапасов Ж. Мумтоз адабий асарлар ўқув луғати. –Т.: Ўқитувчи, 1994.

–Б. 64.

⁹⁷ Наршахий. Бухоре тарихи. –Т.: Камалак, 1991. –Б. 170.

xalifaligi paytida dirham 2, 97 g, Sosoniylar saltanatida 4, 41g kumushga, mo'g'ullar davrida ½ oltinga tenglashtirilgan⁹⁸. Mazkur pul birligi X asrda O'rta Osiyoda keng muomalada bo'lgan. Buxoroda ikki dirham 3, 36 g, Xorazmda dirham 3, 185 gramni tashkil etgan⁹⁹.

Muallif «kitobcha shaklida tikilgan, muqovalangan va xat yozish yoki rasm chizish uchun mo'ljallangan toza qog'oz varaqlari»ni **daftar** (ЎТИЛ, I, 75) tarzida izohlaydi: *Qamuğ āsiy ummatlari Muññ daftarlarin ğufrān suvi birlä yuwup yoq yodun qilğaymen* (238r7). «Qutadg'u bilig» dostoni hamda XII – XIV asrlarga oid uyg'ur huquqiy hujjatlarida bu leksema «kitob» ma'nosida kelgan: *Oqir ersä daftar uqar ersä söz* – Kitob o'qigan so'z ma'nosini yaxshi anglaydi (ҚБ, 96); *Uluğ daftarda bitilmiş* (ДТС, 159).

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarida «mintaqa, hudud, o'lka» ma'nosini anglatgan **iqlim** (ДТС, 211) so'zi «Qisasi Rabg'uziy»da ham uchraydi: *Yeti iqlim urarlar kündä başar navbatin* (181r16). Xorazm manbalarida «mintaqa», «mamlakat» ma'nolarida qayd qilingan: *Yeti iqlim tati xāli boldi* (XIII, 3168); *Özgä iqlimğa barip ne hāl bilän bolsa tirilayin* (Г, 24a10). Professor Sh. Rahmatullaev ushbu leksema etimologiyasini quyidagicha izohlaydi: **iqlim** → **iqlim**; asli «kesdi» ma'nosini anglatuvchi **qalama** fe'lining (АРС, 657) IV bob shaklidan hosil qilingan masdari bo'lib, arab tilida «mintaqa», «klimat» ma'nosini, o'zbek tilida esa asosan, «ob-havo, yer-suv sharoiti» ma'nosini anglatadi (ЎТЭЛ, II, 188).

Qissa tilida **İskandar** (ЎИ, 170) antrponimi uchraydi: *Ul quş İskandargä aydi: munda ne üçün kirdiñ* (177r2). Ayni paytda mazkur so'z Iskandariyya toponimining yuzaga kelishiga asos bo'lgan: *Aymışlar: Bu muqābala İskandariyyada erdi* (112v6).

Asarda «Dovud payg'ambar davrida yashagan alloma» **Luqmān** (ЎИ, 198) ismi ham qo'llanilgan: *Luqmān Dāvud yalawač vaqtında erdi* (163v7). Ushbu ismni dastavval «Qutadg'u bilig»da uchratamiz:

⁹⁸ Дадабаев Х.А. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. -Т.: Ёзувчи, 1991. –С.100.

⁹⁹ Давидович Е.А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. –М.: Наука, 1970. –С.81.

Ašasu yašasuni Luqmān yili – Luqmon yoshiga yetguncha yashasun, gullab yashnasin (ДТС,334).

Obidada **Sāfiyya** paygʻambar (a.s.)ning xotinlaridan birini ismi sifatida beriladi: *Aymišlar: ati Sāfiyya erdi, juhudlar uluği Huayyi bin Axtab qizi erdi* (227r5). Sāfiyya qadimiy yunoncha Sofiya «aql, donishmand» soʻzidan kelib chiqqan¹⁰⁰.

İblis oʻzlashmasi «insonlarni yomon yoʻlga boshlovchi shayton» maʼnosini ifodalagan: *Zulqarnayn qorqti, quš aydi: qorqmağil men İblis men* (103v7). Xorazm yodnomalari tilida mazkur leksema oʻz semasida isteʼmolda boʻlgan: ...*Qaršumda İblis kelip turur* (HФ,11467). Shuningdek, tadqiqot obyekti qilib olingan manbada antroponimning arabcha **šaytān** sinonimi ham keltirilgan: *Šaytān vasvasa qildi: munča altun, munča tewādin mahrum-mü qalursen* (195v9). Bu arabcha soʻz **šaytān (un)** shakliga ega; “qabihlik, razillik qildi” maʼnosini anglatuvchi **šaytāna** feʼlidan yasalgan (ЎТЭЛ,II,112).

Ilk bor eski turkiy adabiy tilning dastlabki yodgorliklarida istifoda etilgan **Rum** «Rum, Vizantiya» (ДТС,479) toponimini «Qisasi Rabgʻuziy» lugʻat tarkibida ham uchratish mumkin: *Aymišlar: Rumda bir malik bar* (178r2). Bundan tashqari, toponimni izofali birikma tarkibida ham uchratish mumkin: *Yarliğ keldi: ey Musā Rum deñizi taqi Fārs deñizi qawušğan yergä bargil* (129r17). Mazkur leksema «Тафсир»da ham kuzatiladi: *Rum tarsālarindin bir tarsā kälüb anda mälük mälikätkä olturdi* (9b2).

Qissada «suv ichiladigan yassi kosacha» **piyāla** (ЎТИЛ,III,256), «osma chiroq turi» esa **qandil** (ЎТИЛ,V,237) deb nomlangan: *Qārunma altun piyāla čiқarib Musā utrusinda qoyub mutriblar hāzir qilib...xamr ičär erdi* (124v12): *Butaqlari kümüşdin bir qandil qildi* (34r9). Har ikkala leksema oldingi davr yodnomalarida kuzatilmasa-da, XIV asr Xorazm manbalarida oʻz maʼnolarida qoʻllanilgan: *Sundi piyāla* (Г,181a12); *Taqi tört yüz kümüşdin qandillar qildurdi* (HФ,79a10).

Kub oʻzlashmasi «suyuqliklarni haydash, qaynatish yoki saqlash uchun ishlatiladigan silindr shaklidagi katta yopiq idish» (ЎТИЛ,II,418), **manna** termini esa «ovqat ozuqa» (ЎТИЛ,II,538)

¹⁰⁰ Успенский Л. Ты и твоё имя. –Л.: 1962. –С. 626.

ma'nosini ifodalash uchun xizmat qilgan: *Tayladi aydi: bu ariq suvi sücük, bu kub suvi açig hikmat ne ermiş* (171r19); *Mavlā ta'ālā duāsini ijābat qıldı, manna... karāmat qıldı* (118v9). Har ikkala istiloh qadimgi turkiy va eski turkiy manbalarda uchramasa-da, dastlabki leksema Alisher Navoiy asarlarida o'z ma'nosini davom ettirgan: *Zāhidā, mayxāna mulkim, kub i'cidur ma'manim* (АНАТИЛ,II,133).

Arabcha o'zlashmalar. Ma'lumki, o'zbek tiliga arabcha so'zlarning kirib kelishi O'rta Osiyoning arablar tomonidan istilo qilinishi va uning ijtimoiy-siyosiy oqibatlari bilan aloqador.

Yevropada lotin tili bir vaqtlar xalqaro til, ilm-fan tili bo'lganidek, arab tili ham Osiyoda uch yuz yil davomida shunga o'xshash mavqeda bo'lgan. Bunda o'zbek, tojik olimlari, yozuvchilarining roli juda kattadir... Agar tojik so'zlari o'zbek xalqiga so'zlashuv tili, adabiyot orqali va boshqa yo'llar bilan o'zlashgan bo'lsa, arab so'zlari, birinchidan, kitob, madrasa, din, ikkinchidan, tojik tili vositasida kirgan¹⁰¹. Arab tilining o'zbek tiliga kirib kelishi, ayniqsa, VII-VIII asrlarda ko'proq yuz bergan. XIV-XV asr eski o'zbek tilida arab tili leksikasi sezilarli qatlamni tashkil etadi¹⁰². Shu bois, Navoiy asarlari tilida ma'lum tarixiy sabablar natijasida arab va fors-tojik tillaridan olingan so'z va iboralar har qachongidan ham ko'p. Shoir poetik va ilmiy asarlari tilidagi so'z boyligining taxminan 30-33 foizini arab tilidan kirgan so'zlar tashkil qiladi, fors-tojik leksik unsurlari ham 18-20 foizgacha boradi¹⁰³.

O'zbek tiliga arab tilidan so'z olish, asosan, o'zbek-arab bilingvizmi davrida (VII-IX asrlarda) kuchli bo'ldi. Keyingi davrlarda o'zbek tiliga yangi so'zlar sezilarli darajada qabul qilinmagan, keyinchalik esa o'zbek tiliga kirgan arabcha unsurlardan bir qismining eskirishi va o'zbek tilidan chiqish jarayoni yuz berdi. Alisher Navoiy tilida ishlatilgan ko'pgina arabcha so'z va iboralar XIX asr o'zbek

¹⁰¹ Усмонов С. Ўзбек тилининг луғат составида форс-тожикча ва арабча сўзлар // Навоийга армуғон (тўплам) –Т.: ФАН, 1968. –Б. 123.

¹⁰² Боровков А. О языке узбекской поэзии//Общественные науки в Узбекистане. –Т.: 1961. №10. –С. 42-43.

¹⁰³ Абдуллаев Ф. XV аср ўзбек адабий тилининг диалектал асослари масаласи//Навоий ва адабий таъсир масалалари. –Т.: 1968. –Б. 254.

tilida, shuningdek, hozirgi o'zbek adabiy tilida uchramaydi. Arab tilining o'zidan bevosita so'z olish XI asrdayoq deyarli to'xtagan edi. Ammo turli davrlarda arabcha manbalarda, shuningdek, eski o'zbek tili yozma yodgorliklarida saqlangan arabcha so'z guruhlari u yoki bu davrlarda faollashib turdi. Masalan, XX asr boshlarida o'zbek tilida ilmiy terminlar sifatida faol istifoda etilgan arabcha so'zlar ana shu keyingi manbalardan olingan¹⁰⁴.

Yuqorida qayd etilganidek, turli munosabatlar orqali arab so'zlari turkiy tillarga o'zlashgani kabi o'z navbatida turkiy leksemalar ham arab tili lug'at tarkibidan o'rin egallagan. Masalan, qovurma, yotoq singari. Hatto **-chi**, **-lik**, **-siz** affikslari so'z tarkibida o'tib, arabcha leksemalarga qo'shilib, yangi so'zlar yasagan¹⁰⁵.

XIV asr obidasi sanalgan «Qisasi Rabg'uziy» asari payg'ambarlar hayoti va faoliyatiga bag'ishlanganligi, Qur'oni Karim, Hadisi Sharif hamda boshqa diniy manbalar asosida yaratilganligi bois, unda talaygina arabiy so'zlar uchraydi. Yodnoma so'z boyligida qo'llanilgan arabcha istilohlar soni jihatdan turkiy leksemalardan keyin ikkinchi o'rinda turadi.

Tadqiqot obyekti qilib olingan yodgorlikda jamiyatning turli sohalariga oid arabcha so'zlar mavjud. Xususan, **avval** leksemi «birinchi»: *Avval ulkim oğri turur; ikinç aybi qaçğaq turur* (73r10); «boshida»: *Qisqa bolmasun teb qaç harffâyidalari qissa avvalında yād qilindi* (65v21); «dastlabki, ilgarigi»: *Qamuği qarardî avvalgi hâlinğa övrüldi* (177r10) ma'nolarini anglatgan. O'zlashma ilk bor «Hibatul-haqoyiq» asarida «birinchi navbatda», «oldin» semalarida keltirilgan: *Ari zahri tatqu asaldin avval* – asal yeyishdan oldin ari zahrini totib ko'rish kerak (ДТС,76). XIV asr Xorazm manbalarida quyidagi ma'nolarda ifodalangan: «birinchi, dastlab»: *Avval körüşkänin aytur* (Mn,291a11); «boshida»: *Tekmä fasl avvalında bir hadis keltürdük* (HФ,2a12); «boshqatdan, qaytadan»: *Şarbatnî habib ilindän alib içtim daği umrnî avvaldan hisāb etdim* (Г,121611). Bu arabcha so'z **avvalu** shakliga ega bo'lib, o'zbek tiliga fathali hamzani a tovushiga

¹⁰⁴ Бегматов Э. Кўрсатилган асар. –Б. 111.

¹⁰⁵ Захиди А. Слова тюркского происхождения в современном арабском языке. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. -Баку, 1967. -С. 7.

almashtirib, soʻz oxiridagi **u** unlisini tashlab qabul qilingan: awwalu →avval (ЎТЭЛ, II, 9).

Vaqt soʻzi «payt», «zamon, davr» maʼnolarini bildirgan: *Haq aygʻu vaqt keldi* (90v20); *Mustafā alayhissalāMniñ uluğ atasi Abdul Mutallib vaqtında zamzam quduği qurıdı* (50r1). Leksema dastlab Yusuf Xos Hojibning «Qutadgʻu bilig» dostonida qayd etilgan: *Bu Buğraxan vaqtı icrā anı/yemā xan tilinčā aytmiş munı* (ДТС,632). Mazkur arabcha soʻz **vaqt (un)** shakliga ega; «muddat belgiladi» maʼnosini anglatuvchi **vaqata** feʼlining I bob masdari boʻlib, «zamon», «fursat», «payt» kabi maʼnolarni umumlashtirgan holda anglatadi (ЎТЭЛ,II,91). Ayni paytda asarda oʻzlashmaning turkiy **oğur**, arabcha **zamān** sinonimlari ham uchraydi: *Ul oğurda Lut alahissalām Maqdis yerindā qoş uy alip aşliq tariyur erdi* (57v18); *Dāvud ul zamān tağ taba zāhidlarğa barmış erdi* (134r6). **Zamān** soʻzi “uzoq davom etdi” maʼnosini aglatgan **zamina** feʼlidan hosil qilingan (ЎТЭЛ,II,139).

Yodnomada «sigʻinish, topinish» maʼnosi **ibādat** oʻzlashmasi orqali yoritilgan: *Qačan umri tamām boldı ersä, bir kün mihrābda ibādat qilur erdi* (151r6). Bu soʻz birinchi marta Ahmad Yugnakiyning «Hibatul-haqoyiq» asarida istifoda etilgan: *Ibādat riyā boldı* (ДТС,201). **‘ibādat** →**ibādat** «sigʻindi», «sajda qildi» maʼnosini anglatuvchi **‘abāda** feʼlining I bob masdari boʻlib, «sigʻinish», «Ollohga qulluq qilish» maʼnosini bildiradi (ЎТЭЛ,II,154).

Shuningdek, soʻz sifat yasovchi **-liğ/-lig** affiksi yordamida yangi soʻz hosil qilishda oʻzak morfema sifatida qatnashgan: *Ibādatliğ, hidāyatliğ, išāratliğ, başāratliğ... Muhammad sallalāhu alayhi vasallam* (2r6). «Qisasi Rabgʻuziy»da oʻrganilayotgan leksemaning turkiy **tapuğ**, arabcha **tāat** sinonimlari ham ishlatilgan: *Ey Qārūn Firʻavn allında kündä tört etmāk üçün tapuğ qilmasmu erdiñ* (125v11); *Anda yemä üküş tāat qildi ersä, ikinč qat kökkä ağdurdı* (4v5).

Tapuğ coʻzi “xizmat qilmoq”, “sajda qilmoq, topinmoq” maʼnolarini bildiruvchi **tap-** (ДТС,533) feʼli bilan **-(u)gʻ** affiksidan yasalgan.

Tāat istilohi **tāʻat (un)** shakliga ega boʻlib, “boʻysundi” maʼnosini ifodalovchi **tāʻa** feʼlidan **-at (un)** qoʻshimchasi bilan hosil qilingan (ЎТЭЛ,II,154).

Rabgʻuziy «soʻz» maʼnosini ochishda arabcha **kalima** oʻzlashmasidan foydalangan: *Tört bulunʻda tört kalima aytip taşni qozdi* (52v19). Ushbu soʻz «Nahjul-farodis»da ham ayni semada ishlatilgan: *Bir kün nāgāh aǵzidīn bismillāh kalimasī čiqti* (8365). Shu bilan birga, leksema izofali birikmalar tarkibida kelib, «qisqa nutq» maʼnosini bergan holatlar ham mavjud: *Rasul kalima-i tavhid qildi* (197r4). **Kalimat** → **kalima** koʻp maʼnoli **kalama** feʼlining «soʻzladi» maʼnosi bilan hosil qilingan I bob masdari **kalim(un)** soʻzining **–at (un)** qoʻshimchasi qoʻshilgan shakli boʻlib, arab tilida «soʻz», «soʻzlar», «qisqa nutq» maʼnolarini anglatadi. Oʻzbek tilida asosan “soʻz” semasini bildirish uchun qoʻllanadi (YʻTƏL,II,193). Tadqiq qilinayotgan manbada terminning turkiy **söz**, **saw**, arabcha **kalām**, **qavl**, **luǵat**, **ibārat**, **lafz** sinonimlari ham qayd etilgan: *Andaǵ qildilar, söz eşittilər xuşlandilar* (120v4); *İbrāhim alayhis-salām bir kečā tūş kördi Lutnuş bir kimersä birlä sözi sawi boldi tep* (59r16); *Ayǵil: uluǵlarin senin birlä izsünlär kalām eşitsünlär* (120r13); *Bu qavlni xatā temişlär* (146r12); *İbrāhim va Abraham va İbrahim bu qamuǵ luǵailar durust turur* (37v18); *Zulayhāniñ pardasin ačmadī ibārat birlä aymadī, işārat birlä aydı...* (84v2); *...Teyür jamʻlafzi üzä* (179v3).

Kalām oʻzlashmasi koʻp maʼnoli **kalama** feʼlining «soʻzladi» maʼnosi bilan hosil qilingan I bob masdari boʻlib, oʻzbek tilida **Kalomullo** (Qurʻoni Karim) soʻzi, **Avval taom**, **baʻdaz kalom** maqoli, **Kalomi sharif** (Qurʻoni Karim), **xullasi kalom** (gapning qisqasi) kabi turgʻun birikmalar tarkibida qatnashadi (YʻTƏL,II,193).

İbārat istilohi **‘ibārat (un)** shakliga ega; **‘abara** feʼlining “tashkil topdi” maʼnosi bilan hosil qilingan I bob masdari hisoblanib, “tashkil topgan” maʼnosini anglatadi (YʻTƏL,II,155).

Lafz termini **lafz (un)** shakliga ega; **lafaža** feʼlining “talaffuz qildi” maʼnosi bilan yasalgan I bob masdari boʻlib, arab tilida “talaffuz”, “soʻz”, “ifoda” maʼnolarini anglatadi; oʻzbek tiliga “soʻz” maʼnosi bilan olingan boʻlib, maʼno taraqqiyoti natijasida “vaʻda”, “ahd” maʼnolarini ham bildira boshlagan (YʻTƏL,II,209).

Luǵat soʻzi **laǵā** feʼlining “koʻp gapirdi” maʼnosi bilan hosil qilingan I bob masdari hisoblanib, arab tilida “til”, “lahja”, “soʻz”,

“ibora” ma’nolarini ifodalagan; o‘zbek tilida “tilning so‘z va iboralar majmui”, “tilning so‘z va iboralari tasvirlangan asar” ma’nolarini anglatadi. Mazkur leksemadan o‘zbek tilida **lug‘atchi**, **lug‘atchilik** so‘zlari yasalgan (ЎТЭЛ, II, 215-216).

Malik o‘zlashmasi quyidagicha ma’nolarni kasb etgan: 1) «hukmdor, podshoh»: *Malik sordi: bu o‘glanni qaydin aldin?* (33r19); 2) «Alloh»: *Niyāzin beniyāz malika arza qildi, aydi: Ilāhiy, Yusufniy ölükin-tirikin meḡā bildürgil* (79v9). Birinchi ma’no ilk bor «Qutadg‘u bilig» dostonida ikkinchisi esa, «Hibatul-haqoyiq» asarida o‘z ifodasini topgan: *Mašriq maliki; Qazalar yürütkān yaratqan malik* – taqdirlarni yaratgan Alloh (ЎТЭЛ, 339). XIV asrda Xorazm hududida yaratilgan manbalarda o‘zlashmaning dastlabki semasi uchraydi: *Bilmägäy yatqan malikmi yā gadā* (Г, 40a4). Shuningdek, «Qisasi Rabg‘uziy» da o‘rganilayotgan leksema turkiy **-liq/-lik**, **-siz/-siz** affiksleri orqali ot va sifat so‘z turkumlariga doir so‘zlar yasagan: *Yalawačliq taqī maliklik bu on ikki sibt arasida öwrülür erdi* (131v8); *Bani İsrāil hargiz maliksiz yalawačsiz qalmas erdilār* (131v10). Termin ba’zi antroponimlar tarkibida ham ko‘zga tashlanadi: *Akuz Malik bin Mārixğa xabar boldi* (142r6). Professor Sh. Rahmatullaev **malik** so‘zining etimologiyasi xususida shunday fikr yuritadi: **malik**→**malik maḡaka** fe’lining «hukmronlik qildi» ma’nosi bilan hosil qilingan I bob masdari bo‘lib, podshoh ma’nosini anglatadi; bu so‘z hozirgi o‘zbek tilida antroponim sifatida ishlatiladi (ЎТЭЛ, II, 230). Qissa tilida mazkur terminning turkiycha **xan**, forscha-tojikcha **pādšāh**, arabcha **sultān** sinonimlari ham istifoda etilgan: *Köp čerigni basti xanlar, išq čerigin kim basar* (77v4); *Qurtqa aydi: bu iş bitsä Rayān pādšāh ölgändin soḡ Rumdin čerig kelgäy* (88r7); *Ul sultān ölgändin soḡ özgä sultān olturdi* (164v11).

Xan so‘zi dastlab **qan** tarzida talaffuz qilingan, keyinchalik so‘z boshlanishidagi **q** undoshi **x** undoshiga almashgan; o‘zbek tilida **a** unlisi **ā** unlisiga o‘tgan. Aksariyat manbalarda bu termin turkiy deb qaralsa-da, L. Budagov lug‘atida mo‘g‘ulcha **qaan** so‘zining qisqargan shakli sifatida izohlangan (ЎТЭЛ, I, 401-402).

Pādšāh leksemasining “himoyalovchi” ma’nosini anglatadigan *pod* sifati bilan “buyuk” ma’nosini ifodalovchi *shoh* otidan yasalganligi

haqida fikr mavjud (ЎТЭЛ,III,192).

Sultān o'zlashmasi esa **sultān (un)** shakliga ega bo'lib, "hukmdor deb e'lon qildi" ma'nosini anglatuvchi **saltana** fe'lining I bob masdari hisoblanadi (ЎТЭЛ,II,395).

Ma'siyat so'zi «gunoh» ma'nosini anglatgan: *Aymışlar: ma'siyatini bitigān farišta kündä kelür* (199r20). O'zlashma XIV asr Xorazm yodnomalarida ham zikr etilgan ma'noda ko'zga tashlanadi: *Mān üç ma'siyat birlä mubtalā bolup tururmān* (HФ,12169.) Istiloh ot yasovchi **-liğ** qo'shimchasi bilan birikib, yangi leksema hosil qilishda ishtirok etgan: ...*Bu kün ma'siyatliğ bir awuç bulğanuq ummatni bizgā isbarlağil* (238r11). Shu o'rinda qissada o'zlashmaning turkiycha **yazuq**, forscha-tojikcha **gunāh**, arabcha **vabāl** ma'nodoshlari ham qo'llanilganligini qayd etish lozim: *Avval xatā ul kabira yazuq bolğay* (145r11); *Yana bularğa aydi: sizlärni yarliqadim, etgān gunāhlariñizni keçürdüm* (98v21); *Andağ jamāl körüpān, Kim sewmäsä vabāl ul* (78v19). **Yazuq** oti qadimgi turkiy tildagi "xato qil-, gunoh qil-" ma'nosini anglatgan **ya:z-** fe'lining **yaz-** shaklidan **-(u)q** qo'shimchasi bilan yasalgan (ЎТЭЛ,I,163).

Muhr so'zi o'zida quyidagi ma'nolarni mujassam etgan:

a) «tamg'a, belgi»: *Çiqardi ersä iki yağrini arasinda muhrni kördi* (189r16). Bu o'rinda o'zlashma turkiy **tamğa** ("bog'la-, yopishtir-" ma'nosidagi **taq-** fe'lidan – **ma** qo'shimchasi bilan yasalgan (ЎТЭЛ,I,320)), forscha-tojikcha **nişān** so'zi bilan ma'nodoshlik qatorini yuzaga keltirgan: *Ey savčılar tamğası munuñteg karāmat birlä bizlärdin artuq boldiñ* (211r5); *Luqmāni hakim aytur: abdāllarñiñ nişāni üç turur* (201r8);

b) «shaxs nomi yozilgan matnning qabariq yoki botiq tasviri bo'lgan bosma shakli»: *Bu xatni bitidi, muhr qilip hudhud quşğa berip aydi: muni barip Bilqisğa bergil* (147v6). «Xusrav va Shirin» dostonida o'zlashmaning dastlabki semasi kuzatiladi: *Uruldi könli icrä işq muhri* (62617). **Muhr**→**muhr** o'zlashmasi ko'pma'noli **mahara** fe'lining «tamg'a bosdi» ma'nosi bilan hosil qilingan I bob masdari bo'lib, asli «tamg'a» ma'nosini anglatgan, keyinchalik «pechat» ma'nosini anglata boshlagan (ЎТЭЛ,II,309). Bundan tashqari, leksema **-liq/-lik** affiksi bilan birikib, sifat turkumiga doir so'z yasagan: *Äxir umri boldi*

ersä Jabrāil bir muhrlik xat keltürdi (136v5).

Rabg'uziy «shohidlik, «guvohlik», «shahidlik» ma'nolarini yoritishda **shahādat** istilohidan foydalangan: *Ummatimniñ tilini shahādat üzä men yorittim* (212v12); *Shahādat bolsa nusrat turur, uçmahliq bolur* (227r18). XIV asr Xorazm manbalarida o'zlashmaning dastlabki semasi qo'llanilgan: *Usmān bu tüşni kördi ersä bildikim shahādat vaqtı yawudi* (HФ.68a12). Shuningdek, tekshirilayotgan asarda so'zni izofali birikma tarkibida ham kuzatish mumkin: *Yana aydi: xalāyiq kalima-i shahādatni qoydilar-mu?* (177r9). **Shahādat**→**shahādat** ko'pma'noli **shahida** fe'lidan "yozma tarzda guvohlik berdi" ma'nosi bilan hosil qilingan I bob masdari bo'lib, arab tilida "yozma guvohnoma" ma'nosini anglatadi; hozirgi o'zbek tilida bu so'z ayol kishining ismi sifatida ishlatiladi (ЎТЭЛ,II,505). Izlanishlarimiz o'zlashmaning yangi so'z yasashda asos vazifasini bajarganligini hamda unga sinonim tarzida turkiy **tanuqluq** so'zi istifoda etilganligini ko'rsatdi: *Shahādatliğ, saādatliğ, ibādatliğ, hidāyatliğ... Muhammad sallalāhu alayhi vasallam* (2r6); *Oğlan köni tanuqluq bermādi* (84r19). Fikrimizcha, ushbu leksema "guvoh" ma'nosini ifodalovchi **tanuq** oti bilan **-luq** affiksidan hosil bo'lgan. **Tanuq** esa "xabar qilmoq" ma'nosidagi **tanu-** (ДТС.532) fe'li bilan **-q** qo'shimchasidan yasalgan.

Xat so'zi Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida "yozuv". "xat, hujjat" ma'nolarida kelgan: *Qamuğ xatni bilsä bitisä elig* – agar u yozadigan bo'lsa, barcha yozuvni bilishi kerak; ... *qaliq tanı esti quritti xatiğ* – yuqoridan shamol esdi va xatni quritdi (ДТС,636). "Тафсири" da o'zlashmaning "maktub" semasi ko'zga tashlanadi: *Xat yazamaq qalam birlä* (138611). Leksema XIV asr Xorazm yodgorliklarida "yozuv": *Aytti: zist xat turur* (Г.9563); "xat": *Adam oğlanlarığa xatni qalam birlä ögrätti* (HФ,5a6); "chiziq": *Taqi anda xat çizdi on beş arşun uzunı taqı eni xat ortasında olturdi* (HФ,75610) kabi ma'nolarni ifodalagan. Termin "Qisasi Rabg'uziy" asarida quyidagi ma'nolarni kasb etgan:

a) "yozuv": *Aymişlar: ul taşlarda üzä sarığ xat birlä barāt bitiglig erdi* (180v10);

b) "maktub": *Aymişlar: bu yegirmi yeti yıl içindä Yusuf ellik yoli*

xat yibarmış erdi (93v6); *Sulaymān üç xat bitidi* (147v4). Bu oʻrinda turkiy **bitig**: *Yaʼqubğa bitig iðdi, ul bitigda bu erdi...*(63v1); forscha-tojikcha **nāma**: *Nāma Yaʼqubğa tegdi on oğlanlarin yiğip oqitdi* (63v5) soʻzlari bilan sinonimik qatorni yuzaga keltirgan;

d) “chiziq”: *Hud tegrāsida bir xat tartdi* (30v11); Rasul alayhissalām erda bir xat sizdi (206r9);

e) “hukm”: *Amiral-muminin Ali raziyallāhu xati birlā ani tabarruk üçün tutub mubāhāt qilurlar* (227r11). Ayni paytda, termin turkiy **yarliğ** (58v3), **buyruq** (119v4), forscha-tojikcha **farmān** (24v20), arabcha **hukm** (136r18) soʻzlari bilan maʼnodosh boʻlib kelgan.

f) “tilxat, ishonchnoma”: *Yaʼqub aydi: maņa xat berin kim Ibn Yamingā yawuz sanmağaysiz...*(94v10). Alisher Navoiy asarlarida “chiziq”, “yozuv”, “xat”, “yangi chiqqan moʻylab” (HAJL,651), “Boburnoma” da esa “xat”, “yozuv”. “imlo” maʼnolarini bildirgan¹⁰⁶. Ushbu arabcha soʻz **xatt(un)** shakliga ega; oʻzbek tiliga itqi (ط) undoshini t undoshiga almashtirib, ikkinchi itqi undoshini tashlab qabul qilingan: **xatt** → **xat**; koʻpmaʼnoli **xatta** feʼlining “yozdi” maʼnosi bilan hosil qilingan I bob masdari boʻlib, arab tilidan “maktub” maʼnosi bilan olingan (ЎТЭЛ,II,482).

Batman (ЎТЭЛ,I,329; 898,5 g) numerativi birinchi bor Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻotit turk” asarida “180 - 300 kg oraliq idagi ogʻirlik oʻlchovi” maʼnosida qoʻllanilgan: *Bir batman et* – bir botmon goʻsht (I,415). Bu soʻz XII–XIV asr uygʻur huquqiy hujjatlari va “Тафсири” da oʻz maʼnosini davom ettirgan: *İki batman et* – ikki botmon goʻsht (ДТС,89); *Sāñā bu čaq batman altun bārājin* (136b9). Termin XIV asr Xorazm manbalari va oʻrganilayotgan qissada, shuningdek, Alisher Navoiy asarlarida (HAJL,130; 8 pudga teng keladi – АНАТИЛ,I,318) “ogʻirlik oʻlchovi” semasini anglatgan: *Evdā tort batman arpa bar* (HФ,15a11); *Har kečā on batman taʼāmer erdi* (Г,62b3); *Bir batman arpa bir altun boldi* (92v17). Batman XIX asrda Samarqandda 131,044 kg, Jizzaxda 131. 044, 196, 56 kg, Oʻratepada 260, 859 kg, 269, 088 kg, Xoʻjandda 196, 56, 196, 016 kg,

¹⁰⁶ Дадабоев Х., Ҳамидов З., Холмонова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. –Т.: Фан, 2007. –Б. 14.

Farg'onada 131, 044 kg, Qo'qonda 163,8 kg, Toshkent va Chimkentda 171,99 kg, Avliyo Ota (hozirgi Taroz) da 196,56, 229 kg ni tashkil etgan¹⁰⁷.

Qadimgi yahudiycha so'zlar. "Qisasi Rabg'uziy" asari leksikasida arab tili, ya'ni Qur'oni Karim va boshqa diniy manbalar orqali o'zlashgan 49 ta qadimiy yahudiycha so'z ham mavjud. Ular asosan, farishtalar, payg'ambarlar va ularning qarindoshlari, oila a'zolari nomini bildiruvchi antroponimlardan iborat: Jabrāil – xabar keltiruvchi farishta, Mikāil – farishta", Nuh – payg'ambar ismi, Musā – payg'ambar ismi, Isā – payg'ambar ismi", Havvā – Odam Atoning xotini, Hājar – Ibrohim payg'ambarning xotini, Maryam – Iso payg'ambarning onasi, Sām – Nuh payg'ambarning o'g'li. Yusuf – Yoqub payg'ambarning o'g'li va hokazo. Payg'ambar nomlari VII-VIII asrdan boshlab turkiy xalqlar tiliga kirib kelgan. Bu o'rinda eslatib o'tish joizki, payg'ambarlar ismlarining ko'pchiligi Qur'oni Karimga «Zabur», «Tavrot» va «Injil» singari ilohiy kitoblardan o'tgan. Bir tildan ikkinchi tilga o'tish jarayonida bu ismlar fonetik o'zgarishlarga uchragan va Markaziy Osiyo xalqlari uchun islomiy ism hisoblangan. Shuning uchun bo'lsa kerak keyinchalik payg'ambarlar nomlari kishi ismi sifatida ham qo'llanila boshlagan¹⁰⁸. Obida so'z boyligidagi qadimiy yahudiycha antroponimlar filologiya fanlari doktori N. Hasanov tomonidan tadqiq etilgani bois¹⁰⁹, ular xususida batafsil ta'xtalishni lozim topmadik.

Forscha-tojikcha o'zlashmalar. Turli etnik qatlamlarga mansubligidan qat'iy nazar, O'rta Osiyo xalqlari asrlar davomida deyarli bir xil ijtimoiy-siyosiy sharoitda yashaganlar, ishlab chiqarishda birga qatnashganlar, zulm va zo'rlikka birgalashib

¹⁰⁷ Давидович Е.А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. –М.: Наука, 1970. –С.91-93.

¹⁰⁸ Хусанов Н. XV аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. –Т.: Ёзувчи, 1996. –Б.27.

¹⁰⁹ Хусанов Н. XV аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. Филол. фан. д-ри ...дисс. –Т.: 2000. 243 б.

kurashganlar. Bunday madaniy-adabiy aloqalar xalqlarning bir-biriga yanada yaqinlashuviga, hamkorliklarining mustahkamlanishiga olib kelgan¹¹⁰.

Darhaqiqat, forscha-tojikcha soʻzlarning oʻzbek tiliga oʻzlashishida quyidagi omillar muhim rol oʻynagan: a) oʻzbek va tojik xalqlarining qadimdan bir (yoki qoʻshni) hududda, bir xil ijtimoiy tuzum, iqtisodiy va madaniy-maʼnaviy muhitda yashab kelayotganligi; b) oʻzbek-tojik va tojik-oʻzbek ikki tilliligining (bilingvizmining) keng tarqalganligi; d) tojik va fors tillarida ijod qilish anʼanalarining uzoq yillar davom etganligi; e) Qoʻqon xonligi va Buxoro amirligida fors-tojik tilining alohida mavqega ega boʻlganligi; d) adabiyot, sanʼat, madaniyat, urf-odatdagi mushtaraklik¹¹¹.

Alisher Navoiy asarlari leksikasida 5489 ta forscha-tojikcha soʻz qoʻllangan boʻlsa¹¹², «Qisasi Rabgʻuziy» obidasida 321 ta forscha-tojikcha, arabcha va forscha-tojikcha oʻzlashmalardan yasalgan 9 ta forscha-tojikcha (masalan, nāmustaʼqim (2v15) – «nopok», nāumid (102r20) – «umidsiz», sajdagāh (135v15) – «sajdagoh», ammuzāda (128v20) – «amakivachcha», halālzāda (244r16) – «xayrli avlod») leksema ishlatilgan.

Rabgʻuziy «Xudoga itoatli kishi»ni **banda** (Тафсири,13662) deya zikr etgan: *Tāyriṇiḡ bandasimān, birlikiḡā kitāb* (169616). Leksema «Nahjul- farodis»da oʻz maʼnosida uchraydi: *Haq taʼalā aydi: ezgū bandalar čiqarḡayman* (13968). Ushbu soʻz “qaram boʻl-” maʼnosini bildiradigan tojikcha *bastan* feʼlining *band* hozirgi zamon asosiga tojikcha *-a* qoʻshimchasini qoʻshib hosil qilingan boʻlib, oʻzbek tilida “taqdiri Ollohning ixtiyoridagi kishi” maʼnosini anglatadi (ЎТЭЛ,III,20). Kezi kelganda aytilish joizki, tadqiq qilinayotgan soʻz ot yasovchi **-liq/-lik** affiksi yordamida yangi leksema hosil qilishda qatnashgan: *Zulqarnayn aydi: māñū suwīn istāyū keldim, uzun yaşap İdigā bandalik qīlayīn tedim* (177r14). Qissa lugʻat tarkibida tekshirilayotgan terminning turkiycha **qul** sinonimi ham koʻzga

¹¹⁰ Ўзбек адабиёти тарихи. –Т.: ФАН, 1977. –Б.159.

¹¹¹ Жамолхонов Х.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-қисм. –Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2004. –Б. 55.

¹¹² Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. –Т.: ФАН, 1983. –Б. 155.

tashlanadi: *Aydi: Isā Tähriniñ quli turur, yalawaç taqı ruhullāh turur* (170r6). O‘z navbatida, bu leksemaning «qul, xizmatkor» semasi ham kuzatiladi: *Mālik Za‘r aydi: taqı šaharğa kirmädimiz, bāzārni körmädimiz, qulni satığğa kiwürmädimiz* (76v5).

Zanjir o‘zlashmasi «kishan» ma‘nosini anglatgan: *Qayu qapuğğa Yusuf yetsä İdi azza va jalla qudrati birlä temür zanjirlär açilur erdi* (83v4). O‘zlashma «Nahjul-farodis» asarida ayni semada ko‘zga tashlanadi: *Boynumğa zanjir qodtilar* (180a14). Shuningdek, termin tadqiqot obyekti qilib olingan manbada fe‘l turkumiga doir yangi so‘z yasashda ishtirok etgan: *Šaytān kelip çirāğni öçürürdä Ya‘qub säkrädi šaytānni tutup boynini zanjirladi...* (62r9). Mazkur so‘z etimologiyasi bo‘yicha quyidagicha fikr mavjud: -r qo‘shimchasi “yirik” ma‘nosini ifodalagan. “Metall halqalar” ma‘nosi *zanji* oti bilan anlatilgan, *zanjir* esa “yirik metall halqalar” ma‘nosini bildirgan (ЎТЭЛ.III,102). Obida tilida tekshirilayotgan istilohning turkiy **kišan** sinonimi ham iste‘molda bo‘lgan: *Azaqimğa kišan urdilar, yinjüklärin yoğun kišändä šišdi* (74r7). Bu ot qadimgi turkiy tildagi “ikki a‘zoni (oyoqni) bir-biriga qisqa oraliq bilan bog‘la-” ma‘nosini anglatgan **kiša-** fe‘lidan **-n** qo‘shimchasi bilan yasalgan (ЎТЭЛ.I,211).

Yodnomada «xibsxona, qamoqxona» **zindān** deb atalgan: *Yusuf kördikim Zulayhā zindānğa salurmen teyür* (86v17). O‘zlashma dastavval Yusuf Xos Hojibning «Qatadg‘u bilig» dostonida qayd qilingan: *Esizkä bu qin berkä zindan yegi* – Ahmoqqa eng yashi jazo tayoq va zindon (ДТС,639). Leksema «Xusrav va Shirin» asarida ham zikr etilgan semada qo‘llanilgan: *Ul qarši bolup Širingü zindān* (59b16). Atama qissada turkiy **-çi/-çi, -liğ/-lig, -la/-lä** affikslari vositasida quyidagi ot va fe‘l turkumiga oid leksemalarni yasagan: 1) **zindānçi** – «zindonbon»: *Aymışlar: Yusufni zindānğa keitürdilär ersä, zindānçi Yusuf tonin çiqaralij, qurini yazalij tedi* (87r16); 2) **zindānliğ** – «tutqun, asir»: *Yusuf zindāndin qamuğ zindānliğlar birlä çiqdi* (92r1). Bu o‘rinda so‘z turkiy **tutuğ** leksemasi bilan ma‘nodoshlik qatorini yuzaga keltirgan: *Ular Ka‘baniñ tutuğlari arasinda olturur erdilär* (227r21); 3) **zindānla-** – «zindonga tashlamoq»: *Jabrāil aydi: İdi azza va jalla anı zindānlamas, çiqarğil* (157r21).

Ilk bor «Тафсири» asarida qayd qilingan **yšbān** – «cho‘l,

sahro»(41,3) soʻzi «Qisasi Rabgʻuziy»da oʻzining asl maʼnosida qoʻllanishda davom etgan: *Meni yinjulārim birlā yābānğa izğil* (69r9). XIV asr Xorazm yodnomalarida **yābān**, **yāpān** shakllarida ishlatilgan: *...Taqi yābāndaqī kiyiklārnī musaxxar qilip turur erdi* (HΦ,105b15); *...Şahargā kelmāsün yāpānda tursin* (XIII,54a6). Shuningdek, oʻrganilayotgan manbada oʻzlashmaning turkiy **yazī**, arabcha **sahrā** sinonimlari ham uchraydi: *Rivāyatda kelmiş: bir kečā yilqī qarasin, qoy-qozisin yaziğa čiqardi* (61v15); *Andin soj bir uluğ tejiz qirağında säkiz aylıq keş sahrā bar erdi* (138v1).

Rabgʻuziy asarida **yār** oʻzlashmasining «doʻst, muhib» maʼnosida istifoda etilganligiga guvoh boʻldik: *Muhammadni öltürüp yārilarini bulun keltürä turur tedilär* (197r17). Termin Xorazmiyning «Muhabbatnoma»sida ham ayni maʼnoda ishlatilgan: *Qilur Ayubni mihnat bilä yār* (291a6). Shu bilan bir qatorda, qissa soʻz boyligida istilohning **yārān** koʻplik shakli: *Muhammadni kördilär Umar birlä ilik alişib yārānlari birlä kelürlär* (197r19); turkiycha **ortaq**: *...Teji töşi, ortaqi yoq, kimersädin tuğmadı, kimersä andün tuğmadı* (46r13); **qoldaş**: *Qamuğlari tamuğ icindä mänä qoldaş boldilar* (22v21); **eş**: *Bu Uğanğa ayurda kimlär erür eşlari* (131v2); arabcha **habib**: *Beşinč Musā habibdin başqa diydār tilädi, bermädi* (122v13); forschatojikcha **došt**: *Men doštlarimğa qadğu ravā körmäsmen* (123r2) kabi sinonimlari ham qayd qilingan.

Qissada “uzoq joylarga yuk va odam tashuvchi, izma-iz boruvchi hayvonlar, aravalar va ularni boshqaruvchi shaxslar toʻdasi” **karwān** deb yuritilgan: *Mavlā taʼalā yarliği birlä yel qopti karvān yol yitürdi* (74r2). Termin birinchi marta “Qutadgʻu bilig” asarida keltirilgan: *Yeti aflāk karvāni* (ДТС,289). *Kor (ye)* oti “ish, mehnat, vazifa” kabi maʼnolarni anglatadi. Ushbu soʻz tarkibidagi *o* tovushi oʻzbek tilida *a* tovushiga almashtirilgan. **Karwān** soʻzidagi ikkinchi qism “kuzatuvchi” maʼnosini bildiradigan *-bon* qoʻshimchasi boʻlib, tojik tilida bu qoʻshimcha tarkibidagi *b* tovushi *v* tovushiga almashtirilgan: oʻzbek tiliga shu shaklida olingan. Asli “boshqaruvchi kishi” maʼnosini ifodalagan bu ot keyinchalik “uzoq yerlarga yuk tashuvchi tuyalar va ularga qaraydigan shaxslar” maʼnosini anglatadigan boʻlgan (ЎТЭЛ,III,119). Tadqiq etilayotgan yodnomada oʻzlashmaning turkiy

arqış ma'nodoshi ham mavjud: *Malik Za'r qopdi, arqış ara kirdi on sâkiz Misr yarmaqi buldi* (73r13).

“Xudoning xohish-irodasini bandalarga yetkazuvchi kishi” **payğambar** (Г.9468; ФФ,26a12; XIII,108614) deb nomlangan: *Muhammad Mustafâni mi'râj tûnindâ Baytul-muqaddasda qamuğ payğambarlarğa, yetti qat kök fariştalirigâ inâm qıldim* (198v12,13). Bu tojikcha ot “xabar” ma'nosini anglatadigan *payg'om* so'ziga “keltirmoq” ma'nosini ifodalagan *burdan* fe'lining *bar* hozirgi zamon asosini qo'shib hosil qilingan (ЎТЭЛ,III,181). Shu o'rinda ta'kidlash joizki, leksik birlik ot turkumiga oid yangi so'z hosil qilishda asos vazifasini o'tagan: *Qirg' yashağanda Jabrâil payğambarliq tegürdi* (198r15). Qissa lug'at boyligida o'zlashmaning turkiycha **sawçi** (<saw – “xabar, so'z”): *Sawçi İshâq oğli teb bu atni alğan Ya'qub ul* (61v6); **yalawaç**: *Yalawaç uruği üçün bu arığ* (86r9); **elçi**: *Tânri elçisi dastur tilâyür tedi* (119v7); arabcha **mursal**: *özi kez yüräkli Mavlânin mursal qulı* (61v11); **nabiy**: *Xalq üzä yawlaq bağirsaq erdi belgülük nabiy* (188r15); **rasul**: *Yana rasulğa aydi: sen qabul qıldiñmu? Rasul aydi: qabul qıldim* (192r19) kabi sinonimlarini ham ko'rish mumkin. Manbalarda qayd etilishicha, agar payg'ambarlikka tanlangan kishiga boshqa kishilarning aqidasi - dunyoqarashini to'g'rilash vazifasi yuklatilsa va yangi alohida shariat(qonun-qoidalar) olib kelsa, ya'ni elchilik qilsa, bunday kishilar «rasul» deb nomlanadi. Yangi shariat olib kelmay, o'zidan avvalgi payg'ambarlar shariatiga amal qila turib, insonlarni yolg'iz Allohning o'ziga ibodat qilishga, unga shirk keltirmaslikka da'vat etganlar esa «nabiy» deyiladi. Demak, rasul kitob va shariat sohibi, nabiy esa o'zidan oldin kelgan rasulning shariatiga xalqni da'vat etish bilan vazifalantirilgan bo'ladi¹¹³.

Biroq o'rganilayotgan asar leksikasida **rasul** so'zining boshqa payg'ambarlarga nisbatan ham qo'llanilganligini guvohi bo'ldik: *Lut malik sarayinğa keldi, ...aydi: sen kimsen? Aydi: Tânrinin rasulimen* (58v7).

Taxta leksemasi “g'o'ladan uzunasiga tilib olingan yassi yog'och bo'lagi”, “peshlavha” ma'nolarida qo'llanilgan: *Nuh payğambar kemäsiniñ taxtası birlä saqfini örtüdi* (52v9); *Aymışlar: ul ganjda bir*

¹¹³ А. Абдурахмонов. Сасдатга элтувчи билим. -Т.: Шарк, 2002. –Б.44.

altun taxta bar erdi bitig sözlari bitiglig (131r3). O'zlashma XIV asr Xorazm manbalarida "g'o'ladan uzunasiga tilib olingan yassi yog'och bo'lagi": *Vujudı qaldı quruğ taxta sanı* (XIII,51a18); «to'rtburchak taxtacha shaklidagi kichikroq narsa, taxtacha»: *Qiyāmat kün bolsa ol altunni taqı kümüšni taxta qilğay* (HФ,126a9) ma'nolari ifodalagan. Mazkur ot "tekis" ma'nosini bildirgan *taxt* so'zidan –a qo'shimchasi bilan yasalgan (ЎТЭЛ,III,224). Ayni paytda, o'rganilayotgan qissada istiloh **-liğ/-lig** affiksi bilan birgalikda yangi so'z hosil qilishda ishtirok etgan: *...İslāmāk ücün qapuğ qilmış erdi iki taxtalığ, ul qapuğni ölçädilär otuz arşun uzunı* (176r4).

Farmān (HФ,20b2; XIII,1265; Г,2612) "buyruq, topshiriq" ma'nosini anglatgan: *Tāñri farmāni birlä qizi tirildi* (160r17). Shu bilan birga, ushbu leksema fe'l turkumiga doir yangi so'z hosil qilishda o'zak morfema sifatida qatnashgan: *Ya'ni meni qutluğ yaratğusi qayda ersä taqı mänjä namāz farmānladi* (169v19). Ushbu leksema "buyur-" ma'nosini anglatadigan tojikcha *farmudan* fe'lining *farmo* hozirgi zamon asosiga –n qo'shimchasini qo'shib hosil qilingan (ЎТЭЛ,III,232). O'z navbatida, yodnomada o'zlashmaning turkiy **buyruq**: *...İbriy tilinčä bu kitābda yeti miñ buyruq bar* (119v4); **yarliğ**: *Ul hālda Jabrāil yetildi yarliğ tegürdi* (76v16) singari sinonimlari ham mavjud.

Pāra o'zlashmasi dastavval "Тафсир" asarida "parcha, bo'lak" ma'nosida qo'llanilgan: *Urđi ärsä taş pāra boldı* (31624). XIV asrda Xorazmda yaratilgan manbalar tilida "parcha, bo'lak": *...qoy etidin bir pāra aldı* (HФ,17615); "masofa": *Bu surat qissasi bar bir pāra uzaqraq, oş ayturmän vali bolsa yer ağlaq* (XIII,18618) semalarini ifodalash uchun xizmat qilgan. Numerativ tadqiqot obyekti qilib olingan yodnoma so'z boyligida quyidagi ma'nolarni anglatgan: "parcha, bo'lak": *Qoli birlä siğadi issiğ etmäk zāhir boldı, Yunusğa berdi, bir pāra yedi qalğanin oğlanlariğa berdi* (155r15); "hududiy bo'linish": *Yetmiş pāra eldä ul qizdin körklük qiz yoq turur* (144r11). Alisher Navoiy asarlarida mazkur leksemaning "parcha", "kitobning bir bosma toboqqa teng qismi, juz'i" (HAЛ,511) "birmuncha, bir qism" (АНАТИЛ,II,582) ma'nolarini uchratish mumkin. Bundan tashqari, "Qisasi Rabg'uziy" da o'zlashmaning turkiy **böläk**, forscha-

tojikcha **parča** ma'nodoshi ham kuztiladi: ... *bular iki bōlak* (174v20); *Etāgi yirtilip bir parčasi qoliğa keldi* (83v6).

Tadqiqot obyekti qilib olingan manbada istifoda etilgan o'zlashma qatlarga doir 2568 ta so'z leksik fondning shakllanish va rivojlanish jarayonini hamda tildan tashqari – ekstralingvistik omillarni kuzatishda muhim ahamiyatga ega.

Savol va topshiriqlar:

1. til lug'at tarkibining boyishida tashqi manbalar qanday o'rin tutadi?

2. turkiy tillar leksikasidagi o'zlashma so'zlarni nechta guruhga ajratish mumkin?

3. "qisasi rabg'uziy" dagi sanskritcha so'zlar to'g'risida fikr bildiring.

4. sug'dcha o'zlashmalar xususida ma'lumot bering va misollar keltiring.

5. xitoy tilidan kirgan leksik birliklar haqida so'z yuriting.

6. asarda yunoncha so'zlarning qo'llanilishini misollar yordamida tushuntiring.

7. arab tiliing ilmiy va badiiy asarlar tiliga aylanish jarayoni qanday kechdi?

8. obida so'z boyligida arabcha so'zlar boshqa o'zlashmalarga nisbatan ko'pligining sababini misollar bilan asoslang.

9. forscha-tojikcha so'zlarning o'zbek tiliga o'zlashishida qaysi omillar muhim rol o'ynagan?

10. qissada ishlatilgan forscha-tojikcha o'zlashmalarning hozirgi o'zbek adabiy tiliga munosabati xususida gapiring.

ASAR LEKSIKASINING QADIMGI TURKIY MANBALAR VA QORAXONIYLAR DAVRI YODNOMALARI TILIGA MUNOSABATI

Tayanch soʻzlar: qadimgi qoʻlyozmalar, eski turkiy til, etimologiya, termin, sema, uygʻur yozuvidagi manbalar, fonetik variant, abushqa, koʻni, sagʻraq, yashin, koʻzgu, sanduvach, qaragʻu, cherig, bagʻirsaq, sungu, yigʻach, arshun.

Til tarixini oʻrganish, uning eski holatidan voqif boʻlish qadimgi qoʻlyozmalarni qiyosiy jihatdan tadqiq etish, ular orasidagi yaqinlik va farqlarni aniqlash yordamida olib boriladi. Asar tilining qadimgi turkiy, eski turkiy adabiy tilning ilk manbalari tili bilan munosabati haqida shuni aytish joizki, mazkur obidalar turli davr va sharoitlarda yaratilgan. Shu bois, tilda oʻzgarishlar yuz bergani tabiiy. Chunki bu vaqt mobaynida til oʻzining taraqqiyot qonuniyatlariga muvofiq fonetik, leksik, morfologik, sintaktik jihatdan oʻzgarishga uchragan, takomillashgan, boyigan. “Qisasi Rabgʻuziy” asari leksikasi boʻyicha olib borgan kuzatishlarimiz yodnoma tili bilan qayd etilgan davr yodgorliklari oʻrtasida yaqinlik va baʼzi farqlar borligini, lekin bu ularni bir-biridan ayiruvchi emas, balki yaqinligini ifodalovchi tafovutlar ekanini koʻrsatdi. Buni quyida amalga oshirilgan qiyosiy tahlil jarayonida ham kuzatish mumkin.

Ağın termini dastlab Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig” asarida “soqov, tilsiz” maʼnosini anglatgan: *Nälük sözlämäs sen ağınteg bolup* – nima uchun gapirmaysan saqovdek (ДТС.18). Termin oʻrganilayotgan manbada ham zikr etilgan semasida ishlatilgan: *Taqi islāmägänlär biri qarağu, ikkinçi sağür, üçünçi ağin...* (130v14). Ayni paytda, asarda mazkur soʻzning **tilsiz** sinonimi ham koʻzga tashlanadi: *Ul kündin berü siñäk tilsiz qaldı* (25v21). Demak, ushbu leksema XIV asrga kelib, ağınning maʼnodoshi sifatida qoʻllanila boshlagan.

“Ovqat, yegulik” tushunchasini bildirgan **azuq** leksemasi ilk bor Kul tegin bitigida keltirilgan: *Azuqi yoq erti* (ДТС.73). Ushbu soʻz Mahmud Koshgʻariyning “Devon”i hamda “Тадґир”da oʻzining asl semasini saqlagan: *Sartinñ azuqi ariğ bolsa, yol üzä yer* (1.97); *Taʼamññ qamuğın alurlar biz farzandalrimiz birlä azuqsiz qahurmiz*

(8966). XIV asr Xorazm yozma manbalarida **azuq**, **aziq** shakllari kuzatiladi: *Vafādin oñ bu yolda azuqum yoq* (XIII,83a16); *Payğambar aydi: ya Hadiča māñä aziq qilu bergil* (HΦ,468). Ushbu leksik birlik qissa tilida faol iste'molda bo'lgan: *Yüz batman buğday bir yilliq azuq bolur erdi* (23r5). Bu ot qadimgi turkiy tildagi "chaynamoq" ma'nosini anglatgan **azu/azi-** fe'lidan **-q** qo'shimchasi bilan yasalgan (ŸTƏЛ,1,249). Shuningdek, qissada tekshirilayotgan so'zning **ašliq** ma'nodoshi ham uchraydi: *Qulin künin Yusufğa satib ašliq aldilar* (66v21).

"Keksa, chol" semasiga ega **abuşqa** (HΦ,1061) termini qadimgi turkiy va eski turkiy til obidalarida **awinčga** (ДTC,70), **awičga** (ДTC,69), **awučqa** (ДTC,3), **awučga** fonetik shakllarida qayd etilgan: *Söküş boldi erkä awučğa atı* – avuchqa erkaklar o'rtasidagi munosabatda haqorat so'zi bo'ldi (ДTC,70). "Qisasi Rabg'uziy"da **abuşqa**, **abuşga** shakllari mavjud: *Tikän astında bir abuşqa kördüm yawlaq yığlayur* (11v12); *...Bu abuşğağa oğullar karāmat qilgil* (78v1). Shu bilan birga, obidada bu so'zning **qarī**, **qart** sinonimlari qo'llanishda bo'lgan: *Qarilar durda, oğlanlar dabristānda muni oqurlar* (193r19); *Qaçan Dāvud ani kördi ersä ālimlarni qartlarni iindätüdi* (136v9).

"Rost, haqiqiy, to'g'ri" ma'nosi **čün** leksemasi yordamida berilgan: *Bilqis aydi: Sulaymān čün yalawač ermiş* (149r17). Ushbu so'z birinchi marta qadimgi turkiy til yodnomalarida ifodalangan (ДTC,148). Mahmud Koshg'ariy lug'atida qayd etilgan semada kelgan: *Čün aydiñ* (MK,1,326). Atama XIV asr Xorazm manbalari tilida ham o'zining asl ma'nosida iste'molda bo'lgan: *...Köz uči birlä aydi kim ey čün mäh* (XIII,4166). Obida so'z boyligida leksemaning turkiy **köni**, forsha-tojikcha **rāst** va arabcha **haqiqat** sinonimlari ham ko'zga tashlanadi: *Hikmat ma'nisi köni bişig işlik bolur* (163v11); *Ani sinağayn tep bu işni qıldim, atam sözi rāst čiqti* (164v8); *Haqiqat bildikim seni kim ersä körmäs ermiş* (121v18).

Tadqiqot obyekti qilib olingan yodnomada **ađaq**, **ayaq**, **ayağ** so'zi "qadah, jom" tushunchasini ifodalagan: *Zaiflärni urğanlar İdi azza va jallani āzär-lağanlar ađaq alğan...* (249r12); *Ul üzüMni siqip suwin ayaqğa salıp malikkä ayaq tuturdim* (88r14); *...Mij sanliğ*

harir, idish ayaqlar... (148r18). Berlin to'plamidan joy olgan uyg'ur yozuvidagi manbalar hamda XI asr yodgorliklarida **ayaq** varianti zikr etilgan semani anglatish uchun xizmat qilgan: *Bu ayaqning yaruqi bar* – bu qadahning yoriqi bor (ДТС,27). Qutbning “Xusrav va Shirin” hamda “Nahjul farodis” asarlarida adaq, ayaq shakllari ko'zga tashlanadi: *...Taqi xamr adaqi tutmaqdin tark qildi* (HF,133a11); *Saqikar elgi ham taldi ayaqdin* (XIII,4262). Ushbu so'z qadimgi turkiy tildagi “o'yilgan joy” ma'nosini bildirgan **ag** otining **ay** shaklidan “kichik” semasini ifodalovchi **-(a)q** qo'shimchasi bilan hosil qilingan degan qarash yo'q emas (ЎТЭЛ,1,250). Ayni paytda, Rabg'uziy turkiy **sağraq**, arabcha **qadah** istilohlarini mazkur leksemaga sinonim tarzida ishlatgan: *Yusufrning ilginda sağraq bar erdi* (94r11); *İki qadah keltürdilər* (198r15).

“Qozon” ma'nosi Mahmud Koshg'ariyning “Devoni”da **ašaç** (ДТС,62) // **ašič** variantlari bilan anglashilgan: *Ašič ayur túbüm altun* (1,86). O'rganilayotgan obida lug'at tarkibida ašaç shakli istifoda etilgan: *... tannurqa ot kemišti, ašaç asti* (228r7). Kezi kelganda aytish joizki, yodgorlikda ushbu so'zning **qazan** // **qazğan** ma'nodoshi ham keltirilgan: *Qaçan it egäläri kelsä xatunlariga qazan asturup...* (95r1); *Miñ sanliğ harir, idish ayaqlar, tabaq qazğanlar...* (148r18).

Qissada **avuč** so'zi “hovuch, siqim” ma'nosini ifodalagan: *Sāmiriyy ul tofraqdin bir avuč alib saqlamiš erdi* (126r4). Leksema ilk bor “Oltun yorug'” yodnomasida adut shaklida qo'llanilgan: *Ayača aš bermiš adutča suv tutmiş...* - bir kaft hajmicha ovqat, bir hovuch miqdorida suv bermoq (ДТС,14). Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” dostonida avuč: *Uqušsuz kiši avučča titik* - aqlsiz, nodon kishi bir hovuch axlatga o'xshaydi (ДТС,70), avut (ДТС,71), Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asarida avut (I,111), adut: Bir adut neç (I,85) fonetik variantlari kuzatiladi. “Тафсир” va XIV asr Xorazm manbalarida avuč shakli qayd etiladi: *Bir avuč ušaq taš tutdi taqi...yüzinjä atdi* (11561); *Bir avuč topraqdin yaratti* (XIII,117613). Alisher Navoiy asarlarida termin “hovuch”, “chapak” ma'nolarida ishlatilgan (HAJI,478). Bundan ko'rinadiki, XV asrga kelib terminning ma'nolari kengaygan. Bu ot qadimgi turkiy tilda “ikki qo'l shapalog'i bilan olmoq” ma'nosini anglatgan **abu-** fe'lidan –č

qo‘shimchasi bilan yasalgan. Keyinchalik bu so‘z tarkibida quyidagi tovush o‘zgarishlari voqe bo‘lgan: ikki unli oralig‘idagi **b** undoshi v undoshiga almashgan: **abuč** > **avuč**. O‘zbek tilida terminning boshlanishiga **h** undoshi qo‘shilgan: **avuč** > **havuč** (ЎТЭЛ, I, 595).

“Och, qorni och” tushunchasini anglatgan **ač** (Г, 158a13; НФ, 12967; XIII, 31a13) so‘zi dastlab Turfon matnlarida ifodalangan: *Yaliq boğazi todmaz ač yoriyur*– uning och tomog‘i to‘ymas, doimo och yuradi (ДТС, 3). Bu termin eski turkiy tilning ilk yodnomalarida ham o‘zining asl ma‘nosini davom ettirgan: *Ač ne yemäs, toq ne temäs* (МК, 1, 108). Leksemaning keyingi davrda ham iste‘molda bo‘lganligini “Qisasi Rabg‘uziy”da ko‘rish mumkin: *Bu ač xaläyiqğa yüzüjni körgüzgil* (93r11).

Birinchi bor “Qutadg‘u bilig” asarida keltirilgan **anuq** so‘zi “tayyor” semasini bildirgan: *Qayusi batardin tapuğči anuq* – ulardan biri G‘arbdan, xizmatchi bo‘lishga tayyor (ДТС, 46). Termin XIV asr manbalarida ham ilk ma‘nosida ishlatilgan: *Yol üçün azuq anuq etmäk keräk* (Г, 17769). Tekshirilayotgan manbada derivativ so‘z ayni ma‘noda o‘z aksini topgan: *Anuq ton kiyip bulut kölägäsindä turdilar* (118r19). Bu ot “tayyorlamoq” ma‘nosini anglatgan **anu-** (ДТС, 46) fe‘li bilan **-q** affiksidan yasalgan.

Obida tilida “bulbul” ma‘nosi **sanduwač** zoonimi bilan ifodalangan: *Läla sağraqin içärdä sayrar esrüb sanduwač* (68v3). Ushbu so‘zni birinchi marta Yusuf Xos Hojib o‘z asarida **sandiwač**// **sanduwač** shakllarida keltirib o‘tgan: *Sariğ sanduwač... sayradi* (ДТС, 484). “Devon”da **sanduwač** varianti uchraydi: *Tatliğ ötär sanduwač* – bulbul yoqimli sayraydi (I, 481). Qutbning “Xusrav va Shirin” asarida **sanduwač** (53612), **zanduwač** shakllari ifodalangan: *Körär kim tağ üzrä xuš çečäklär açilmış zanduwačlar qaršu sayrar* (14a6). Tekshirilayotgan leksema keyingi davr manbalarida qayd etilmaydi. Ayni paytda, “Qisasi Rabg‘uziy”da leksemaning arabcha **bulbul** sinonimi ham kuzatiladi: *Qumri, bulbul muqri bolib ün tüzär tün-kündüzi* (68v5). Bu so‘z hozirgi o‘zbek adabiy tilida ham mazkur ma‘noda ishlatiladi. Ma‘lum bo‘ladiki, **bulbul** istilohi XIV asrda dastavval **sanduwač** zoonimiga ma‘nodosh sifatida qo‘llanilgan bo‘lsa, so‘ngra uning o‘rnini butunlay egallagan.

“Oyoqni chalishtirib o‘tirish” semasiga ega **bağdaş** leksemasi dastlab Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostonida qo‘llanilgan: *Yana bağdaş ilmä yanij yatmağil – yana oyog‘ingni chalishtirib o‘tirmagil, yonbosh yotmagil* (ДТС,76). Bu so‘z o‘rganilayotgan manbada o‘z ma‘nosini saqlab qolgan: *...kōrār bir qaba saqallig bağdaş qilip olturur* (18v17). Bizningcha, mazkur ot ko‘p ma‘noli **bağ** leksemasining “kishan, band” (ДТС,77) ma‘nosi bilan **-daş** qo‘shimchasidan hosil bo‘lgan.

Čerig so‘zi yodnomada “qo‘shin, lashkar” ma‘nosini ifodalagan: *Barğil Namrudğa ayğil sančuşur köñüllük bar ersä, čerig anutği* (44v2). Mazkur termin dastlab Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida qayd etilgan: *Yüräksiz kişilär čerig artatur – yuraksiz (qo‘rqoq) kishilar qo‘shinni zaiflashtiradi* (ДТС,144). “Devon”da *čärik* “urush safi”, “har narsaning ro‘parası, vaqti”(o‘g‘uzcha) ma‘nolarini anglatgan: *Alp čärikdä, bilgä tirikdä – botır jang alangasida sinaladı, dono majlisda* (I,369). Leksema XIV asr Xorazm manbalarida o‘zining asl ma‘nosida qo‘llanilgan: *Muhammad qalın čerig birlä keldi* (HФ, 20611). Ayni paytda, ushbu termin qissada sifat yasovchi -lik/-lig affiksi bilan birikib yangi so‘z yasagan: *Tekmä biri on miñ čeriglig boldılar* (107v20). Ayrim manbalarda bu so‘zning sanskrit tilidan o‘zlashganligi qayd etiladi (ДТС,144; ЎТНЛ,IV,475; ЎАТЛТ,20). Biroq bu masalaga Mahmud Koshg‘ariyning quyidagi fikrlari oydinlik kiritadi degan umiddamiz: *čär – ro‘para(o‘g‘uzcha): Aniñ äwi bu čärlikdä – uning uyi bu narsaning ro‘parasidadir. Ikki askar safiga ham čärik deyдилar. Chunki ular ham bir-biriga ro‘para turadılar* (I,312-313). Bundan tashqari, yodgorlikda o‘rganilayotgan leksemaning forsha-tojikcha **läškär** (XIII,8062; Г,48a10) sinonimi ham uchraydi: *Qaçan Yusuf läškäri birlä paydä boldi qarabaşi Zulayhāğa xabar qildi* (108v7). O‘zlashmaning XIV asr yodnomalarida ko‘zga tashlanishi uning keyingi davr mahsuli ekanligini bildiradi.

Bağirsaq qoraxoniylar davri yodgorliklari va “Тафсири”da “mehribon, oq ko‘ngil” ma‘nosini anglatgan: *Bağirsaq kişi* (ДТС,78); *Ol ärtür mänä bağirsaq* (13610). Leksema “Qisasi Rabg‘uziy”da qayd etilgan semasida ishlatilgan: *Ya‘ni bağirsaq ata temäk bolur* (37v19). Ushbu so‘z “jigar”, “qorin”, “yurak”, “qavm-qarindosh” ma‘nolarini ifodalagan **bağir** (ДТС,78) otidan yasalgan.

Boqağu//boqav soʻzi obida tilida “sirtmoq, kishan” tushunchasini ifodalash uchun xizmat qilgan: *Aḍaqlarīnġa boqaġu urdī* (154r5); *Dādbāna aydī: yegirmi temūr qazīq qaġīn, temūr boqaw, taraq birlā etin taran* (161v19). Mazkur terminning Turfon matnlari, moniy yozuvidagi yodnomalar hamda “Devonu lugʻotit turk”da qoʻllanishda boʻlganligini “Qadimgi turkiy lugʻat” yordamida bilish mumkin: *Yazuqluġ ernīn baġi külügi boqaġusi aġirliġ yinikliġ bar* – gunohkor kishida yengil va ogʻir zanjir, kishan bor (ДТС,112). Bu soʻz “Nahjul farodis”da ham ayni maʼnoda kelgan: ... *aḍaġīnġa boqaġu uruġ boynunġa ġul uruġ* (180a5). Fikrimizcha, **boqaġu** termini “qattiq siqmoq, qismoq” maʼnosidagi **boġ-** (ДТС,109) feʼli bilan **-ġu** qoʻshimchasidan hosil qilingan.

Bundan tashqari, tadqiqot obyekti qilib olingan asarda ushbu soʻzning **kišān** sinonimi ham uchraydi: *Aydīlar: xat bitig berürmiz, ul šart birlā kim aḍaġīnġa kišān urġil* (73r18).

Qissada “qalin xom teridan tayyorlangan, kalta qoʻnjli, tagi qalin, uchi yuqoriga biroz qayrilgan oyoq kiyimi” semasi **čaruq** leksemasi orqali ochib berilgan: *Aḍaġīnda eylānmāġān ešāk terisidin čaruġī bar erdi* (154v7). Ushbu soʻzga ilk marta Mahmud Koshgʻariy lugʻatida duch kelamiz: *Yadaġ ati čaruq, küči azuq* – yayov oti choriq. kuchi oziq (1,362). **Čaruq** oʻti “oʻrab bogʻlamoq” maʼnosini anglatgan **čari-** feʼlidan **-q** qoʻshimchasi bilan yasalgan (ЎТЭЛ,1,435).

“Chaqmoq” (МН..301b7) maʼnosini anglatgan **yašin** soʻzi dastlab “Oltun yorugʻ” yodnomasida uchraydi: *Yašin yaruġlyġ...* – chaqmoq shuʼlasi (ДТС, 246). Leksema XI asr yozma manbalarida oʻz semasida ishlatilgan: *Yašin yašnadi* – chaqmoq chaqdi (ДТС.246). Terminning keyingi davrda ham oʻz maʼnosini davom ettirganligini “Qisasi Rabgʻuziy” asarida koʻrish mumkin: *Yašin yašnadi farištālār ün kötürdilār* (121r4). Bu ot qadimgi turkiy tildagi “yaraqlamoq” maʼnosini anglatgan **yaši-** feʼli bilan **-n** qoʻshimchadan hosil qilingan (ЎТЭЛ.1.147).

Rabgʻuziy “piyozsimon koʻpyillik oʻsimlik” nomini ifodalash uchun **sarmusaq** soʻzidan foydalangan: *Yana aydīlar: ey Musā duā qilġil İdi azza va jalla yerdin üngän zargun qarīn, sarmusaq, yasmuq, soġan bersün* (119r5). Mahmud Koshgʻariyning “Devoni”da

sarmusaq, samursaq (1,480) shakllarini kuzatamiz. “Nahjul farodis” asarida **sarimsaq** shakli uchraydi: *Ol ta’am içindä sarimsaq qatti* (21164). Sh. Rahmatullaev leksema etimologiyasi haqida quyidagicha fikr bildiradi: Bu yerda qadimgi turkiy tildagi “o’ramoq” ma’nosini anglatgan **saru-** fe’lidan **-m** qo’shimchasi orqali ot va **-sa** qo’shimchasi bilan fe’l yasalgan, keyin mazkur fe’ldan **-q** affiksi yordamida yana ot hosil qilingan (ЎТЭЛ,1,276).

Sünjü//sünjüg – “nayza” To’nyuquq yodgorligi, Turfon matnlari va “Devonu lug’otit turk” asarida ifodalangan: *Sünjü qilič taz... – nayza, qilich, toj* (ДТС,517). Tekshirilayotgan obidada birinchi shakl qo’llanishda bo’lgan: *Mavlā taālā ularğa nusrat berdi, qamuğini sünjü, qilič birlä sančtilar* (165r16). XIV asr Xorazm yodnomalarida sünjü, sünji variantlari uchraydi: *Kelür yaxši sünjü uçin körärgä* (Г,121a7); *Sünjisi haybatindin tebrär yer* (XIII,19621).

Tarğaq (НФ,667; XIII.23618) “soch va soqolni tarash buyumi” birinchi bor Mahmud Koshg’ariy “Devon”ida ko’zga tashlanadi (ДТС,537). O’rganilayotgan yodgorlikda leksemaning **tarğaq, taraq** shakllari mavjud: *Yana sordı bu ne tarğaq turur?* (18v11); *Saçları taraqğa muhtāj bolmadı* (119r8). So’z “ajratmoq, bo’lak-bo’lak qilmoq” ma’nosini bildirgan **tar-** fe’lining “takror” ma’nosini ifodalovchi **-ğa** qo’shimchasini olgan shaklidan **-q** affiksi bilan yasalgan (ЎТЭЛ,1,323)

Teyiñ zoonimi Bilga xoqon bitigtoshi va “Qutadg’u bilig” dostonida “olmaxon” ma’nosida ko’zga tashlanadi: *Aği çuz teyiñ kiş alirsän terip – olmaxon, suvsar terisi kabi qimmatbaho gazlamalar yig’ish* (ДТС, 549). “Qisasi Rabg’uziy”da **tiyiñ** varianti istifoda etilgan: *Yerdä yügrüp juft alişur ās, tiyiñ, kiş, qunduzi* (68v4). Alisher Navoiy asarlarida tiyin shakli “olmaxon” hamda “olmaxon terisidan tikilgan po’stin” semalarini ifodalash uchun xizmat qilgan (АНАТИЛ,III,224). Ko’rinadiki, zoonimda ma’no o’zgarishi keyingi davrlarda, ya’ni eski o’zbek adabiy tilida yuz bergan.

Turfon matnlari, Qoraxoniylar davri obidalari hamda XIV asr Xorazm yodnomalarida **egin** so’zi “yelka” ma’nosini bildirgan: *Köküz eginkä tegi – ko’kragi va yelkasiga qadar; Emgäk egindä qalmas* (ДТС,166); *...Buyurdi beklär egnidä kötürdi* (XIII,112a4).

“Тафсири”da **ägin** shakli ishlatilgan: *Baltani kötürüp burxanların uluğınay ägni üzä qoydı* (38,27). Leksema tadqiqot obyekti qilib olingan manbada o‘zining asl semasida qo‘llanilgan: *Bu onağu egin birlä tamni tebrätdilär* (64v5). Professor Sh. Rahmatullaev termin qadimgi turkiy tildagi “yuqoridan pastga qayirmoq” ma’nosini anglatgan **eq-** fe’lining **eg-** shaklidan **-(i)n** qo‘shimchasi orqali yasalgan degan fikrni ilgari suradi (ЎТЭЛ,1,460).

Erin (XIII,4364) leksemasi “Qisasi Rabg‘uziy”. “Muhabbatnoma” asarlarida “lab” tushunchasini ifodalash uchun xizmat qilgan: *İki erinläri Habaşiy erinlä deg* (83r11); *Erür jan maqsadı erniñ nabatı* (Mh.,308a9). Ushbu so‘zni ilk marta Turfon matnlarida uchratish mumkin: *Erin üzä meñ bolsar...* – lab ustida xol bo‘lsa (ДТС,178). “Тафсири”da **ärin** fonetik shakli kuzatiladi: *... altıği ärnini Fir‘avn taxtiniñ altında urdı...* (30,27). Shuningdek, tekshirilayotgan obidada terminning **dudaq** sinonimi ham istifoda qilingan: *Tümän miñ äsiy anıñ dudaq tebrätmäki birlä yarlıqanğay* (184r20). Bu ot qadimgi turkiy tildagi ma’nosi aniqlanmagan **tu:t-** fe’lining “takror” ma’nosini ifodalovchi **-a** qo‘shimchasi qo‘shilgan shaklidan **-q** affiksi bilan yasalgan; keyinchalik **u:** unlisining cho‘ziqlik belgisi yo‘qolgan, **t** undoshlari **d** undoshlariga almashgan: **tu:t-** +**a** = **tu:ta-** > **tuta-** + **q** = **tutaq** > **tudaq** > **dudaq** (ЎТЭЛ,1,94).

Qissa lug‘at tarkibida “oyna” semasi **közgü** so‘zi orqali ifodalangan: *Ul ewni közgüdek yaruq qıldı va türlük naqşlar birlä bezädi* (80v8). Leksika dastlab “Oitun yorug‘” yodnomasida **közünjü** shaklida uchraydi: *Közünjünüñ suwnuñ yemä öñi adırmaqi yoq* – oyna bilan suv o‘rtasida unchalik farq yo‘q (ДТС,321). XI asr yodgorliklari va Ahmad Yugnakiyning «Hibatul haqoyiq» asarida **közñü**, **közgü** fonetik shakllari qayd etilgan: *Bağirsaq kişi özkä köññü bolur* – mehribon kishi boshqalar uchun oyna (ДТС,321). Bu so‘z qadimgi turkiy tildagi “qaramoq” ma’nosini anglatgan **köz-** fe’lining “yziqlik” semasini bildiruvchi **-(ü)n** qo‘shimchasini olgan shaklidan **-gü** qo‘shimchasi bilan yasalgan: dastlab **ng** undoshlari bir **h** undoshiga birlashgan, so‘ngra ikkinchi bo‘g‘indagi tor unli talaffuz qilinmay qo‘ygan; keyinchalik o‘zbek tilida **ñ** undoshi **g** undoshiga almashgan, **ö**, **ü** unliharining yumshoqlik belgisi yo‘qolgan: (**köz-**+ **ün-** **közün-**

)+**gü- közüngü> közüñü> közñü> közgu> kozgu** (ЎТЭЛ.I,222).

“Ko‘r, so‘qir” ma‘nosiga ega **qarağu** so‘zi birinchi bor Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostonida qo‘llanilgan: ... *Qarağu yorup yazsa sökmä anı* – so‘qir kishi yo‘ldan adashsa, uni so‘kma (ДТС,424). Leksema “Тафсири” hamda o‘rganilayotgan yodgorlikda ayni semada ishlatilgan: *Qarağu közsiz* (2565); *Közläri körmäz qarağu ham tili anıñ ađın* (39r8). Shuningdek. “Qisasi Rabg‘uziy”da terminning **közsüz** sinonimiga ham duch kelamiz: *Bir ođlı boldı közsüz* (17r14). Ushbu leksemalar etimologiyasi xususida shuni aytish mumkinki, **qarağu** termini “qaramoq” ma‘nosidagi **qara-** fe‘li bilan **-ğu** qo‘shimchasidan. **közsüz** so‘zi esa “ko‘z” ma‘nosidagi **köz** oti yordamida **-süz** affiksidan yasalgan.

Bal (XIII,46610; HФ,5611; Г,69612) “asal” ma‘nosida dastavval Mahmud Koshg‘ariy lug‘atida ko‘zga tashlanadi: *Ul ađar bal yalğatti* (ДТС,79). Bu ot “Тафсири”da o‘z semasini davom ettirgan: *Baldın tatlığraq* (68614). Tekshirilayotgan obidada zikr etilgan ma‘no **bal**, arabcha **asal** so‘zlariga yuklangan: *Ul erimniñ tatlığında qayda yetsün bal šakar* (77r17); ...*Birin aru yedi asal boldı* (12v14). **Asal** o‘zlashmasi “surkaldi, yopishdi” ma‘nosini anglatuvchi **‘asala** fe‘lining I bob masdari bo‘lib, asli “yopishqoq narsa” ma‘nosini bildirgan; keyinchalik bu so‘z “bol” ma‘nosini ifodalay boshlagan (ЎТЭЛ.II,42).

Yığaç numerativi “Devonu lug‘otit turk” asarida “6 km. li masofa, bir farsahni” bildirgan: *Bir yığaç yer* (III,15). Mazkur so‘z “Тафсири” da o‘z ma‘nosini davom ettirgan: *Uzunluqi qırq yığaç...*(132b13). Terminning keyingi davrlarda ham muomalada bo‘lganligini XIV asr Xorazm yodnomalaridan bilib olish mumkin: *Musāniñ čerigini kördikim tort yığaç yer tutub tururlar* (28v10); *Gurzi kötürüb bir yığaç yol yurdi...*(XIII,51a12). Ushbu so‘z Alisher Navoiy asarlarida “12 ming qari” ma‘nosida qo‘llangan (HAJL,297). Sharofiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asarida *yığaç* 5985 metr ekanligi qayd etilgan¹¹⁴. Ba‘zi manbalarda esa leksema **farsah**, **sañ**, **taš** numerativlari bilan tenglashtiriladi¹¹⁵.

¹¹⁴ Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома. –Т: Шарк. 1997. –Б. 377.

¹¹⁵ Хинц В. Мусульманские меры веса с переводом в метрическую

O'rganilayotgan obida lug'at boyligida "metrik sistema joriy qilingunga qadar qo'llangan uzunlik o'lchovi" (0,71 ga teng) ma'nosi **arşun** so'zi orqali ochib berilgan: *Bu sarāy ortasinda özünjä tamāšā qilurtek yer qıldurdı. ädizliki iki yüz arşun* (63v13). Numerativ dastlab "Тафсир" asarida ishlatilgan: *Bir büzruk dam yapturdi iki yüz arşun içi* (38512). Termin XIV asr Xorazm manbalarida o'z ma'nosini davom ettirgan: *Ādam payğambarmuñ bozi altniñ arşun erdi* (HФ,33611). *Üç arşun dastārım birlä uzaq yol kelürmän* (XIII,55a21). Ye. Davidovichning yozishicha, XIX asrda 1,5 arshin 106, 68 sm ga teng bo'lgan¹¹⁶.

Kökürçän zoonimi dastlab "Oltun yorug'" yodgorligida "kabutar" ma'nosida uchraydi: *Üç kökürçän adayı laçınqa qawitür ärkän* – Uch kabutar bolasi lochin qo'liga tushib qoldi (ДТС,313). Eski turkiy yodnomalarda kökürçün shaklini ko'rish mumkin: *Ol mäniñ birlä oynadi kökürçünläşü...* – u men bilan kabutar tikib qimor o'ynadi (MK.II,263). XIV asr Xorazm manbalarida kögärçin// kügärçin (Г,9864), kökärçün fonetik variantlar kuzatiladi: *Bu ürññ kökärçün ağızlarındın čiqar* (ҚР,22r21). **Kökärçin** zoonimining asosida **kök** – "ko'k", "osmon" so'zi yotadi. **-ar** yasovchi affiks **-çin** qo'shimchasi esa turkiy tillarda zoologik terminlar, xususan, "qush nomi"ni ifodalash uchun qo'llanilib, otga ham, fe'lga ham bir xilda birikadi. Qiyoslang: bñdürçin—"bedana", baliqçin—"qo'ton" (ССС,III,58-55). **Kökürçün** shakli E. Sevortyaning farazicha, **-qan** harakat nomi ko'rsatkichi orqali yasalgan. Biroq, deydi u, termindagi **-ç** tushunarli emas, balki **köküriçün** dir. U holda **-qan** ot yasovchi affiks hisoblanadi. Bundan tashqari, tadqiqot obyektı qilib olingan yodnoma tilida forscha-tojikcha **kabutar** ma'nodoshi ham iste'molda bo'lgan: *Mavlā taālā iki kabutarni yibardı* (220r19). O'zlashma XIV asrda ilk bor sinonim vazifasini bajargan bo'lsa, keyinchalik **kökürçän** zoonimini iste'moldan siqib chiqargan. Mazkur ot "ko'k" ma'nosini ifodalagan *kabud* sifatining *kabut* shakliga **-tar** qiyosiy daraja qo'shimchasini qo'shish yordamida yasalgan (ЎТЭЛ,III,113).

систему (перевод с немецкого Ю.Э.Брегеля). –М.: Наука. 1970. –С. 120.

¹¹⁶ Давидович Е.А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. –М.: Наука, 1970. –С. 113.

Shu tariqa, leksik birliklarni chogʻishtirib oʻrganish asosida qadimgi turkiy til va eski turkiy tilning dastlabki obidalarida qayd etilgan koʻpgina turkiy leksemalar qissa soʻz boyligida baʼzi fonetik oʻzgarishlar bilan boʻlsa-da, maʼno oʻzgarishsiz, faol qoʻllanilganligi oydinlashdi.

Savol va topshiriqlar:

1. Qadimgi turkiy adabiy til va uning yodgorliklari haqida maʼlumot bering.
2. Eski turkiy adabiy til qaysi davr hamda manbalarni oʻz ichiga oladi?
3. “Qisasi Rabgʻuziy” asari lingvistik xususiyatlariga koʻra qaysi davr yodgorliklariga yaqin turadi?
4. Obida lugʻat tarkibida oʻzining qadimiy shaklini saqlab qolgan soʻzlar toʻgʻrisida soʻz yuriting.
5. Qissada ayrim fonetik oʻzgarishlarga uchragan qadimgi leksik birliklar haqida fikr bildiring.
6. Qaysi leksemalar XIII asr ikkinchi yarmi – XIV asr boshlariga kelib sinonimlari bilan parallel ravishda qoʻllanila boshlagan?

POLISEMIYA

Tayanch soʻzlar: *turkologiya, umumiy tilshunoslik, polisemiya, lingvistik taʼsir, semema, yelpigʻichsimon, zanjirsimon, semantik struktura, leksik maʼno, fakultativ sema, bosh maʼno, hosila maʼno, koʻchma maʼno, denotat, konnotativ maʼno, leksik qurshov, monosemantik birliklar, uygʻur huquqiy hujjatlari, Xorazm manbalari.*

Soʻzning koʻp maʼno anglatishi tilda mustaqil tizim boʻlib, bu hodisa umumiy tilshunoslikda polisemiya termini bilan nomlanadi. Soʻz dastlab bir maʼnoni atash uchun qoʻllanilib, davrlar oʻtishi va turli lingvistik taʼsirlar vositasida bir necha maʼnoni bildiradi. Polisemiya bir turkum doirasida leksik maʼnolardan tarkib topishi. ularning oʻzaro bogʻliq boʻlishi, maʼnolarning ayni soʻzning oʻziga oidligi bilan boshqa hodisalardan ajralib turadi¹¹⁷.

¹¹⁷ Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. –Т.: ФАН, 1975. –Б. 47.

Soʻz maʼnolarini oʻrganishning xilma-xil yoʻllari bor. Shulardan biri soʻzning semantik strukturasi maʼnoli qismlarga ajratib tahlil qilishdir. Koʻp maʼnoli leksemalarning har bir sememasini semalarga ajratib tadqiq etish ularning leksik maʼnosini nisbatan aniq belgilashga yordam beradi. Sememaning mazmuni faqat leksik maʼnodangina iborat boʻlmaydi, unga stilistik, nutqiy xoslanish kabi belgi-xususiyatlar kiradi, bular barchasi birgalikda semantik strukturani tashkil qiladi¹¹⁸.

Soʻzning leksik maʼnosi umumiy va farqlovchi semalarning oʻzidagina tashkil topmaydi. Leksik maʼno tarkibida ikkinchi darajali, hatto fakultativ semalar ham boʻlishi mumkin. Bunday semalar qoʻshimcha semalar deb yuritiladi¹¹⁹. Maʼlumki, tilshunoslikda leksik maʼnolar bosh va hosila maʼnolarga ajratiladi. Bosh maʼno soʻzning leksik maʼnolarini bevosita va bilvosita bogʻlab turadi. Hosila maʼno soʻzning birinchi leksik maʼnosining taraqqiyoti natijasida metafora, metonimiya, sinekdoxa kabi hodisalar yordamida yuzaga keladi. Bunda bosh maʼno leksemaning boshqa maʼnolari taraqqiyotiga asos boʻladi. Shu oʻrinda unutmash kerakki, hosila maʼnolarning hammasi ham bosh maʼnoga bogʻlanishi shart emas.

Sir emaski, nutqimizda koʻpgina soʻzlar bir necha sememalarda ishlatiladi. Muayyan leksema ifodalaydigan maʼnolar yigʻindisi mazkur soʻzning sememalar mundarijasini tashkil etadi. Semema til birligi sifatida abstrakt hodisa. Semema nutqda boshqa leksemalar (sememalar) qurshovida keladi. Mana shunday qurshov leksik qurshov deyiladi¹²⁰.

Soʻzning maʼnosini nutqdan ajratib alohida tadqiq qilib boʻlmaydi. Chunki leksik qurshov soʻz maʼnolarini ochib berishga koʻmaklashadi. Har bir soʻz oʻziga xos leksik qurshovga ega boʻlib, u bilan semantik va grammatik jihatdan bogʻlanadi. Shu bois, leksik qurshov tabiatini oʻrganmasdan turib, soʻz maʼnolarini

¹¹⁸ Раҳматуллаев Ш. Лексик маънони компонентлаб таҳлил қилиш/Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.: 1978. №4. –Б. 56.

¹¹⁹ Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. –Т.: ФАН, 1977. –Б. 34.

¹²⁰ Реформатский А. Введение в языковедение. –М.: Наука, 1967. –С.107.

aniqlash mushkul. Ko'p ma'noli leksemalar semalarini bir-biridan farqlash uchun ularning leksik qurshovi ham qiyoslanadi. Natijada sememalarning mustaqillik darajasi belgilanadi.

Polisemiyada so'zning leksik ma'nolari o'zaro yelpig'ichsimon (bunda qolgan ma'nolar bosh ma'noga to'g'ridan to'g'ri bog'lanadi) va zanjirsimon (bosh ma'noga bog'langan ma'no boshqa ma'no uchun asos bo'ladi, ya'ni bu jarayon zanjir shaklida davom etadi) ko'rinishda bog'lanadi. Bu ko'rinishlarning ikkisi ham bir polisemantik so'zda uchrab, murakkab ko'rinishdagi bog'lanishni yuzaga keltiradi. Ularning o'zaro qaysi ko'rinishda bog'lanishi boshqa leksik ma'nolarning bosh ma'noga vositali yoki bevosita bog'lanishi bilan aloqadordir¹²¹. Polisemantik leksema qancha ma'noga ega bo'lmasin, bitta so'z sanaladi. Yana shuni aytish kerakki, ko'p ma'nolilik asosan matnda yaqqol ko'zga tashlanadi. Ya'ni polisemantik leksik birliklar qanchalik ko'p bo'lsa, matn ham shunchalik rang-barang, jozibador hisoblanadi. Buni «Qisasi Rabg'uziy» asari misolida ham ko'rish mumkin.

XIV asr obidasi bo'lmish «Qisasi Rabg'uziy» asari leksikasini tarixiy jihatdan o'rganish jarayonida yodgorlikda qo'llanilgan leksik birliklarning ko'pchiligi polisemantik so'zlar hisoblanib, monosemantik birliklar ham o'z o'rniga ega ekanligining guvohi bo'ldik. Xususan, qadimgi turkiy tilda va «Qutadg'u bilig», «Devonu lug'otit turk» asarlarida¹²² a) «olmoq», b) «ega bo'lmoq», d) «keragini olmoq», e) «xotin olmoq», f) «sotib olmoq», g) «tortib olmoq», h) «tutmoq», i) «ishg'ol qilmoq» (ДТС.32) kabi ma'nolarda istifoda qilingan **al-** (Тафсири, 129b4) harakat fe'li qissada quyidagi semalarni bildirgan:

1. **al-** leksemasi «Qisasi Rabg'uziy» yodnomasida o'zining bosh (denotativ), ya'ni «biror narsani ushlab yoki tutib qo'lga kiritmoq» ma'nosida qo'llanishda davom etgan: *Yana kunda ikki kumush mandin alur...* (239r19).

2. «Xarid qilmoq, sotib olmoq»: *Mundağ sigir kimdä bar ersä keltürsün ağır bahā berip alurmen* (128v1).

¹²¹ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Т.: MUMTOZ SO'Z, 2010. –Б. 186.

¹²² Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969. –С. 32.

3. «Emmoq»: *Halima sağ emükin berdi ersä aldi* (185r3). Bu oʻrinda mazkur feʼl **em-** soʻzining sinonimi sifatida koʻzga tashlanadi: *Yettinchi bir emükin din süt emär, ammā yana bir emükündin suw içär* (170v20).

4. «Ketkazmoq, yoʻqotmoq»: *Yer üzä suwların aldi, kök yağmadi* (26v3).

5. «Asramoq, oʻgʻil qilib olmoq»: *Sen bu oğlanni menij qapuğimda qoyğil, kişilär kelip asramaqğa qolğaylar. Ançada sen asramaqğa alğil, tedi* (33v5).

6. «Koʻngil ovlamoq, taskin bermoq»: *Köñüllärni yaxşiliq birlä alğaysen* (177v8).

7. «Tutmoq»: *Oğlum teyü ilkimdän kim alğay, ulğartmişda kimni atam tegäy, tep yigladı* (183r5).

8. «Mehmon qilmoq, yedirib-ichirmoq»: *Yarliğ: mäniñ xalqimni mändin özgä kim qonuqlay alur* (138r21).

9. «Bajarmoq, uddalamoq»: *Bani İsräilda birägü ummatin bu yükni kötärä almağay* (213v3).

10. «Oyoq ostiga olmoq, bosib oʻtmoq»: *Suw keldi aşuqinğa tegdi, oğli bar erdi, anı ayaq astinğa alip tepäsinğa aşdi* (24v12).

11. «Ruxsatsiz, nooʻrin qoʻlga kiritmoq»: *Muʻäviyanin başi yastuqğa tegdi ersä Yazidgä vasiyat qildi: Husaynni ağırlağil, sänjü kelmiştä öz ornında olturğil. Mäl qolsa bergil. Bu qamuğ ularniñ haqi turur. Yolsuz alip tururman tedi* (244r12).

Ayni paytda, leksik birlik **-i(b)** affiksli ravishdoshlar hamda ravishdosh formasidagi boshqa feʼllar bilan birikib, qoʻshma feʼllar hosil qilgan va bir qator semalarni ifodalagan:

12. «Tortib olmoq»: *Seni oğlanlariñ birlä öltürürmän, qiziniñ tartip alurman* (63v4).

13. «Olib qolmoq»: *Biz Yusufğa mundağ ögrätü berdük, qarındaşiniñ bu adä birlä alip qalğil* (97v10).

14. «Olib bormoq»: *Yigirmi yetti kişi öz mavlälarindin alu bardı* (244v5).

15. «Keltirmoq, olib kelmoq»: *Bu kelmişdä yarmaqlari yoq erdi, tawar, juväl, kiyiz, arğamçi alip keldilar* (101v16).

16. «Yetkazmoq, xabardor qilmoq»: *Bu kün biziñ hasratimizgä safar qıldin ummatlariñğa alu barğil* (214r20).

Shuningdek, tadqiq etilayotgan leksemaning xarakterli tomoni shundaki, u obida tilida yetakchi fe'l sifatida ot turkumidagi so'zlar bilan birgalikda qo'shma fe'llar yasagan va quyidagi ma'nolarni anglatgan:

17. «Qo'lga kiritmoq, o'lja qilmoq, ega bo'lmoq»: *Ani köriip qamuğ musulmānlar takbir aydilar. Ğanimatlar aldilar* (222r16).

18. «Ishg'ol qilmoq, fath etmoq»: *Qirq yildin soñ yana yābāndin kelib Misrni aldilar* (117r9).

19. «Ko'tarmoq»: *Ya'qub yüzindä Yusufni Rubil egniñä aldı...* (69v2). Ushbu misolda leksema **kötär-** fe'li bilan ma'nodoshlik qatorini yuzaga keltirgan: *Yunus uluğ oğlin kötärdi, xatunı kiçik oğlin kötärdi* (152v13).

20. «Uylanmoq, xotin olmoq»: *Hābil birlä tuğğan qizni Qābilğa berür holdi ersä Qābil ünāmadi, meniñ birlä tuğğan qizni alurmen, tedi* (15v7).

21. «Ushlamoq»: *Muhammadni(s.a.v.) kördilär tewācilär tonin kiymiş, buruduqni belinā bağlamış, ilkinā tayaq almiş* (188r10).

22. «Javob qaytarmoq, javob bermoq»: *Sarsabil İdi yarliqi birlä kelip Yunusğa salām qildi, Yunus alik aldı* (154r20).

23. Asar muallifi «jang qilmoq, urushmoq» ma'nosini **uruş-**leksemasi bilan birgalikda **al-** fe'liga ham yuklagan: *Jālut ham ilgäri keldi, aydi: ne birlä uruşursen? Ellik-ellik birlä ilik alişip, atlar yarişip, arqiş tüşgän yergä keldilär* (76r2).

24. «Birovning nomini eslamoq, yo'qlamoq»: *Rasulni, andağ duşman erdikim, atin ağzınğa almas erdi* (196r19).

25. «Judo qilmoq, ayirmoq»: *Ya'ni māñä bir mu'jiza körgüzgil, yoq ersä, başiñni alurman tedi* (208r14).

26. «Asir olmoq»: *Rasul alayhis-salām sahābalar birlä ularniñ xatunlarin, oğul-qizlarin bulun alib keldilär* (230r7).

27. «Qo'yniga olmoq»: *Telim vaqtlarda kördüm Mustafā alayhis-salām Hasan va Husayni qoyniña alip, qutluğ ağzin ularniñ ağzınğa qozar erdi* (243v18).

28. «Vafot etmoq»: *Dāvud ornığa kelip sağ qolin üzä yattı. Azrāil jānin aldı* (137r3).

al- fe'li ko'makchi fe'l shaklida ham keng qo'llaniladi:

29. «Namuna, ibrat olmoq»: *Qamuğ xalāyiq Mavlā qudratin bilsünlär, öz ājizliqların āyläsunlär, ibrat alsunlar...* (138v19).

30. Qissada «sevib qolmoq, oshiq bo'lmoq» semasi **sew-** fe'li yordamida ochib berilgan: *Hadiča Muhammadni sewdi nubuvvat körmäsän burun* (189r1). Ayni paytda zikr etilgan ma'no **al-**leksemasi orqali ham ifodalangan: *Dāvud ul sačni, ul körkni körüb köñül aldurdı* (135r9).

31. «O'ch olmoq»: *İlähi banu qurayzadan öcümni almağunča jāniMni almağil* (229v16).

«Biror narsani ushlab yoki tutib qo'lga kiritmoq» o'rganilayotgan fe'lining dastlabki ma'nosi bo'lib, qolganlari hosila ma'nolar¹²⁵ hisoblanadi.

Asarda qo'llanilgan **tüş-** «tushmoq» tik harakat fe'li qadimgi turkiy til manbalari va eski turkiy adabiy tilning ilk yodgorliklarida «yuqoridan, balanddan yoki biror narsa ustidan pastga, yerga harakat qilmoq» dastlabki mustaqil ma'nosidan tashqari «biror transport vositasi yoki ulovdan tushmoq», «safarda biror joyga borib to'xtamoq», «yog'moq», «uzilib tushmoq», «biror narsa ichiga kirmoq, cho'mmoq» (ДТС, 600) singari ma'no ottenkalarini ham ifodalagan. Kezi kelganda qayd etish joizki, «O'zbek tilining izohli lug'ati»da **tüş-** fe'lining 26 ta ma'nosi berilgan (ЎТДЛ, II, 237-239). Izlanishlarimiz mazkur leksema asar muallifi tomonidan quyidagi ma'nolarda qo'llanilganligini ko'rsatdi:

1. «Yuqoridan, balanddan yoki biror narsa ustidan pastga, yerga harakat qilmoq»: *İbn Yaminnıñ yaşı aqa taxtdın tüşüp ewgä kirdi* (101v21). Shu o'rinda qayd etish joizki, mazkur ma'no so'zning boshqa semalari uchun denotat vazifasini bajargan.

2. «Pasayib biror darajaga yetmoq»: *El yük alğandın soñ narx tüşdi* (189v12).

3. «Mustahkamlangan, qotirilgan, tutib turilgan yeridan uzilib, o'z og'irligi bilan pastga ketmoq»: *Eltip salām qıldılar ersä, qufı tüşdi, qapuğ açıldı, ravzadın ün keldi* (199v11).

¹²⁵ So'zning leksik ma'nosi orqali yuzaga kelgan ikkinchi leksik ma'no hosil ma'no deb nomlanadi. Qarang: Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Т.: MUMTOZ SO'Z, 2010. -Б. 76-112.

4. «Umuman biror yerga borib qo'nmoq»: *Suvdin keçärdä altunni suwğa tüşürdi* (164r4).

5. «Biror narsa ichiga kirmoq»: *Oğlan emgäklöp barip tanurğa tüşdi* (172r16).

6. «Havolab, uchib borib o'z og'irligi bilan ma'lum joyga yetmoq»: *Aymişlar: yetmiş hijäbdin orta barmaq andäzasinça tajalliy nuri köründi, tağ altı kesäk boldi, üçüsi üçüp Makkagä tüşdi* (121v5).

7. «Safar chog'i biror yerda dam olish uchun to'xtamoq»: *Makkagä bir künlük yer qalip erdi, tüşdilär* (179v21).

8. «Ma'lum bir yo'nalishda tarqalib, muayyan nuqtaga yoyilmoq»: *Qaçan ul tüñlüklärdin kün tüssä, ul gavharlär yaruqlıq berürlär erdi* (147r7).

9. «Ilinmoq»: *Bu kün neçä baliq tutsaq sänä beräliñ tedilär, ağ saldilär, narsä tüsmädi* (144v14). Ushbu misolda tadqiq etilayotgan leksik birlik **ilin-** fe'lining ma'nodoshi sifatida ko'zga tashlanadi: ... *Közi körklükkä tüşdi, al qildi, ağğa ilindi* (77r10).

10. «Paydo bo'lmoq, bosmoq»: *Ul-oq säatda ölmädi, valekin ot andäminğa qurt tüşdi* (231v18).

11. «Biror xonadonga uzatilmoq, kelin bo'lmoq»: *Tewäläri çaliqlıq qilipburunduqlatmasalar yanı tüsgän kelinlärni keltürüp, ün tüzüp irlaturlar* (198r2).

12. «Ega bo'lmoq»: *Abdul Mutallib aydi: alhamdulil-lähhkim, mäniñ ixtiyärim saväb tüşdi* (186r13).

13. «Biror xatti -harakatga kirishmoq»: *Berk yolğa tüştilär, ağışi-inişi te- lim* (225v8).

14. «Ot-ulovdan yerga, pastga tushmoq»: *Ba'zi riväyatda kelmiş: Yusuf atdin tüşdi, atası birlä körüşdi* (106v19).

15. «Qandaydir sabab va maqsad bilan birovning oldiga bormoq»: *Aydi: qaçan malikka bir iş tüssä, ul xorular çaqırur* (141w14).

16. «Mehmon bo'lmoq»: *Rasul alayhis-salām aydi: tewämni qoyuñ, kikinñ eşiğinjä çöksä, anda tüsgäymän tedi* (220v19); *Qonaq tüşüp aş yedi* (87v19).

17. «Boqmoq, nazar solmoq»: *Kimniñ közi Musäğa tüssä, tirik barinça közi körmäs erdi* (123v15). Bu o'rinda leksema **baq-** fe'li bilan sinonimik qatorni yuzaga keltirgan: *Malik yana beklärinjä baqdi, yegirmi tört miñ er birlä atlaniv, keldilär* (64r16).

18. «Nuramoq, agʻnamoq»: *Bir tam kördilär tüşgäli turur* (130v5).

19. «Duchor boʻlmoq, sodir boʻlmoq»: *İblisgä ul häl tüşmiş berü közüimiz yaši qurimişi yoq* (209v8).

20. «Yuztuban yotmoq»: *İsmāil yığlayur turur erdi, ünin ešitsä, yetip keldi, körär İsmāil öwrülüp yüzün tüşmiş* (48v13).

21. «Uzoqlashmoq»: *Bu maqsuddin iraq tüşärmiz* (198v5).

22. «Balandlikdan pastlikka, jarlikka bexosdan tushib ketmoq»: *Mundun burun tağdin tüşüp boyni söñüki taqi qoli sinmiş erdi* (158v18).

23. «Biror mansabdan boʻshamoq, hurmat-eʻtibordan chetda qolmoq»: *Quđi tüşgänläрни yoqaru kötärgän, örä qopğanläрни yumurlağan, bergänsän, alğansän, bu abušğağa oğullar karämat qilğil* (78r21).

Tahlil etilayotgan leksema ot hamda feʻl soʻz turkumlariga oid soʻzlar bilan birikib, murakkab (qoʻshma) feʻllar ham hosil qilgan va ular quyidagi maʼnolarni anglatgan:

24. «Fitna qilmoq»: *Haqiqat yüzünä surat niqābin kemişdi qullarim fitnagä tüşmäsunläر tep* (76r14).

25. «Boshiga qaygʻu, musibat tushmoq»: *Qaçan ularğa bir müñ-qadğu tüssä, yağilari bilgürsä, ul tābutni čiqarip ilğärü qoyup, duā qilsalar ul muñ, ul yağidin qutulur erdilär* (131v20).

26. «Xabar tarqalmoq»: *Misr xalqi ara xabar tüşdikim, Mālik Zaʻr bir qul oğlan ketürmiş* (75r4).

27. «Homilasidan ayrilmoq»: *Yüklük urağutlar qamuği oğlan tüşürdilär* (136v12).

28. «Ovoza boʻlmoq»: *Nāahlardän, kāfirlardän, zändiqlardän musulmānlar ağızğa tüşdi, bilmäslikdän sözläyürlär* (145v1).

29. Asar muallifi «sevmοq, yaxshi koʻrmoq» maʼnosini **sew**-feʻli bilan birgalikda **tüş**-leksemasiga yuklagan: *Köz körgäni jamäl ul, Sewmäk anı haläl ul* (78v18); *Māhir erän mehrü tüşti, mehrini bergän telim* (249v7).

30. «Yiqilmoq, choʻkkalamoq»: *Anamnñy adaqinğa tüşüp, uzr qolup, sewük diydärin körüp qalğay erdim* (51r20).

31. «Yonmoq, yonib tushmoq, kuyub tushmoq»: *Qayu quş hawāda uęsa, qanatlari küyüb tüşär erdi*(41r8).

32. «Boshiga tushmoq»: *Mašriqdin Mağribğa tegi qayu yerdä tayaq taşlasa, kişi başınğa tüşär erdi* (23r9).

33. «Yodiga kelmoq»: *Birägü keldi, qiliç birlä urayın tedim ersä, Rasul(s.a.v.) vasiyatı könlümgä tüşti* (228r13).

34. «Qo'lga tushmoq, giriftor bo'lmoq»: *Säniñ ilkinjä tüsmäsäm qamuğın ögränür erdim* (141v7).

35. «Baloga qolmoq»: *Sulaymān bin Yasar anı bilip, balāğa tüsmägäyin tep Madinadin qaçti va Şāmğa bardı, anda ornadı* (82r14).

Ayni paytda, qissada o'rganilayotgan fe'lining **in-** ma'nodoshi ham uchraydi: *Mavlādın ilk qat kök fariştalarınğa yarlıg keldi, yergä indilär* (121r2).

«Qisasi Rabg'uziy» asaridagi **kötär//kötür-** fe'lining semalari haqida fikr yuritganda, aytish lozimki, ushbu leksema qadimgi turkiy til va eski turkiy tilning ilk manbalarida **kötür-** (Тафсири.129,11) shaklida «ko'tarmoq», «ulug'lamoq», «yo'q qilmoq», «olib tashlamoq», «ufqdan ko'tarilib chiqmoq», «o'zini erkin his qilmoq», «gunohkor bo'lmoq» (ДТС,20) kabi ma'nolarni anglatgan. Olib borgan izlanishlarimiz asnosida qissada fe'lining quyidagi ma'nolarda qo'llanilganligiga guvoh bo'ldik:

1. «Yerdan yoki yotgan joyidan uzib, ajratib olmoq»: *Qaçan Musā bu kalimanı aydı ersä, Tavrātnı yalğuz kötärđi, qavmiğa keldi* (119r1).

2. «Yerdan uzilgan, ajralgan holda tutmoq, qo'lda tutmoq»: *Yaraqni saldı, taş kötärđi, sapqan aldı, ilgärü yürüdi* (133v2).

3. «Qo'lni yuqori holatda tutmoq»: *Yusuf munājātğa qol kötärđikim, İlāhi bu tişilär makrindın meni saqlamasañ ular tapa mayl qilsam anda kedın āsiylardın bolğaymen* (87r4).

4. «Yuqori, baland holatda tutmoq, tepaga chiqarmoq»: *Eşikdin kirip, Mu- sā tayaqni yergä saldı, uluğ yılan boldı, başını kötärđi, ağızindın ot çiqar erdi* (111 r11).

5. «O'z ustida tutgan holda yurmoq»: *Bu kün qamuğ fariştalär bariñ Ādam taxtını boynujuzğa kötärrib, tamuğ tariqin kezdürün, teb yarlıg boldı* (8v9).

6. «Qarshi harakat qilmoq, qo'zg'almoq»: *Barça nārsälär baş kötürüp ĀdaMni bizdin yaratğil, tep tama' qıldılar* (6r16).

7. «Birovni urushga shaylanmoq, o'qalmoq»: *Musā acīgʻlanib tayaq kōtirdi, aydi: ey yer, tutgʻil Qārunnī* (125v14).

Polisemiyada soʻzlarning koʻchma maʼno hosil qilishi asosiy rol oʻynaydi. Bu jarayon polisemantik soʻzlarning struktural sxemasini shakllantiradi. Uning taraqqiyoti asosida polisemantik soʻz leksik maʼnolarining oʻzaro bogʻlanishi, miqdori yuzaga keladi¹²⁴. Shu bois, oʻrganilayotgan leksik birlik qayd etilgan asosiy semalaridan tashqari koʻchma maʼnolarda ham ishlatilgan:

8. «Olib tashlamoq»: *Yarligʻ keldi: aḡir yūknī alardīn kōtārdim tedi* (213r13).

9. «Soqit qilmoq»: *Zulayhā ...yazuqnī özindin kōtārdi va Yusufḡa yūklādi* (83v9).

10. «Ochmoq»: *Yusuf yazigʻa čiqti, taxt üzä olturdi va yüzündin parda kōtārdi, xalāyiq Yusufnūj jamālīn körüp aš-taāmuī umutdilar* (93r12). Bu oʻrinda leksema **ač-** feʼli bilan sinonimik qatorni yuzaga keltirgan: *Ačdi aydi: yer kōk netāk körünsä, andaḡ-oq körünür tedi* (44r7).

11. «Mavqeyini, obroʻyini, hol-qudratini yaxshilamoq»: *Quđi tüškānlārnī yoqaru kōtürgān, ...bergānsen, alḡansan bu abušḡaḡa oḡullar karāmat qilḡil* (78r21).

12. «Bardosh qilmoq, chidamoq»: *Qavmī ārin kōtūrmādīn kökkä aḡḡan İsä ul* (2r10).

13. Asar muallifi «toʻxtamoq» maʼnosini **toqta-** leksemasi bilan birgalikda **kōtār-** feʼliga ham yuklagan: *Bu yer su üzä yaratildi ersä toqta -madi, tebrānū bašladı, anī toqtatmaq üçün taḡlārnī yaratdi* (3r18); *Musā duā qildi tofān kōtārildi, yer quridi, yaš otlar ündi, čēčāklār ačildi* (114r14).

14. «Bajarmoq, uddalamoq»: *Aydi: İlāhi, ummatlārim kōtārmāḡütek yūk yūklāmāḡil* (213r16).

15. «Halok qilmoq, jonini olmoq»: *Mavlā taālā ul vaʻdagā vafā qildi, qamuḡ maliklārnī kōtārdi, Sulaymān yalḡuz qamuḡ ālamḡa malik boldi* (137v2).

16. «Uchirmoq»: *Sulaymān bir kün taxt üzä olturur erdi, yel taxtīnī kōtārdi, ...bir uluḡ qolḡa tegdilər* (139r1). Ushbu misolda

¹²⁴ Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. –Т.: ФАН, 1975. –Б. 135.

tadqiq etilayotgan leksik birlik **uč-** fe'lining ma'nodoshi sifatida ko'zga tashlanadi: *Isā baliqdin quş qildi, aġzi birlā dam qildi, havāğa uċti* (170v14).

17. «Forig' etmoq»: *Tavba qildi ersā, İdi azza va jalla šahvatni andin kōtārdi, avvalqī hāliġa yandı* (21r20).

18. «Ovoz chiqarmoq»: *Farištālār ün kōtūrdilār, tasbih, tahlil aydillar* (121r4).

19. Qissada «biror narsani ushlab yoki tutib qo'lga kiritmoq» semasi **al-** fe'li yordamida ochib berilgan: *Yana kūdā ikki kūmūs māndin alur...* (239r19). Ayni paytda zikr etilgan ma'no **kōtār-** leksemasi orqali ham ifodalangan: *On iki yillik azuq kōtārdi, qalġanlarġa aydi: mān on yilda kelmāsām sizlār öz yolihizni körün* (176v17). O'z navbatida, yodnomada **al-** fe'li tekshirilayotgan leksemaning sinonimi vazifasini o'tagan o'rinlar ham mavjud: *Ya 'qub yūzindā Yusufni Rubil eġniġā aldi...* (69v2).

20. «Paydo bo'lmoq, yuzaga kelmoq»: *Yusuf munċa qurbat birlā mundaġ mihnat nālūk turur, mundaġ duā birlā munċa teñlik anā nādīn kōtūrdi?* (78v6).

21. «Bekor qilmoq»: *Qaċan bu hujjatni qildi ersā Azāzil atini kōtārdilār, İblis at berdilār, ma'nisi «nāumid» temāk turur* (9r19).

Kōtār//kōtūr- leksemasi qadimgi turkiy tildagi «yuqoriga harakatlanmoq» ma'nosini anglatgan **kōti-** fe'liga **-r** ortirma qo'shimchasini qo'shib hosil qilingan. bunda ikkinchi bo'g'indagi **i** unlisi **ü** unlisiga, bu unli o'z navbatida **ä** unlisiga almashgan, o'zbek tilida **ö** unlisining yumshoqlik belgisi yo'qolgan: **kōti-+r- kōtir->kōtūr->kōtār-> kōtār**¹²⁵.

Kuzatishlarimiz jarayonida yana shu narsa ayon bo'ldiki, yodgorlikda tadqiqot obyekti hisoblangan leksik birlikning **aġ-** ma'nodoshi ham qo'llanilgan: *Ayturlar: Baytul-muqaddasġa kirdi payġambarlar birlā namāz ötädi, andin soñ kökkä aġdi* (217v5).

“Qadimgi turkiy til” lug'atida **bir** sonining “raqam”, “dastlabki, ilk”, “bir xil”, “yagona, doimiy mavjud”, “qandaydir, allaqanday”, “fe'l bilan birga kelib, ish-harakatning bajarilganligini ifodalagan”,

¹²⁵ Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). -Т.: Университет, 2000. —Б. 231.

“ba`zilari, ayrimlari” (ДТС, 101) singari semalari keltirilgan. «Тақсир» asarida ushbu soʻzning navbatdagi maʼnolari uchraydi: “bir raqami va shu raqam ifodalagan eng kichik son”: *A bir bolur* (1666); otlardan oldin kelib noaniqlik tushunchasini ifodalaydi: *Naluk kaltürmäslär änlär üzä bir hujjat bälgülüg* (163); “birgalikda, baravar”: *Bir yoli* (17b13); qoʻshma soʻz tarkibida kelib, “donalab sanash, taʼkidlab koʻrsatish” maʼnosini ifodalagan: *Tegmä bir* (49.6). “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da esa leksemaning oʻn xil maʼnosi qayd etilgan (I,269-270). Tekshirilayotgan obida lugʻat tarkibida ushbu soʻz bir nechta maʼno kasb etgan boʻlib, ijodkor ulardan mahorat bilan foydalanganiki, bu oʻz navbatida, voqea-hodisalarning badiiy taʼsirchanligini, asar tilining jozibadorligini taʼminlagan:

1) “bir raqami va shu raqam ifodalagan eng kichik son”¹²⁶: *Haq taʼalä barçadin burun bir gavhar yaratdi* (3r9);

2) “narsa, predmetning oʻlchami”: *Malik alarğa bir baş üzüim berdi* (118r7);

3) otlardan oldin kelib noaniqlik tushunchasini ifodalaydi: *Xabarda andağ kelür: bir kün İblis yetmiş miñ farišta birlä kökkin Ādam topraqinğa keldi* (6r21);

4) feʼldan oldin kelib, feʼldan anglashilgan ish-harakatning bir marja bajarilishini bildiradi: *Yetinç qatni yaratdi ajibä turur, İblis anda turur, tegmä sindä bir çiqar yana kirär* (4r1);

5) “birgalikda, baravar”: *Fariştalar çamuğlari bir yoli-oq sajda qildilar* (9r8);

6) “baʼzilari, ayrimlari”: *Bir ançasi mukarrar, bir ançasi mu tabar* (2v15);

7) “qisqa fursat”: *Meni agar bir zamän tavaqquf qilsalar erdi anlarni tutup sizij Täñriñiz kim turur tep sorar erdim* (11r9);

8) “oʻxshash, bir xil”: *Umlāq on yigitni kördi boylari, körklari bir tek* (63r2);

9) ayiruv bogʻlovchisi vazifasida kelib, qoʻshma gap qismlarini bogʻlashga xizmat qiladi: *Bir sinjarinda eränlär erdi, bir sinjarinda xatunlar erdi* (25r7);

¹²⁶ Qarang: Рүзимбоев С. Достонлардаги “Бир” сўзининг семантик доираси // Илм сарчашмалари. –Урганч: УрДУ босмахонаси, 2007 №3. –Б. 69-74.

10) “yagona, doimiy mavjud”: *Allāh bir turur; Jirjis anij yalawaçi turur* (162v13);

11) “kelishmoq, gapni bir joyga qo‘ymoq”: ...*Til köjül bir qilip Rasulğa oğradilar* (203r14);

12) “o‘zaro, biri ikkinchisiga”: *Misr xalqi biri-birinä ayturlar erdi* (92r7);

13) “qandaydir, allaqanday”: *Yana bir malik qiz qolğalu oğradi* (62r18);

14) “hech kim, birorta, hech qanday”: *İbrāhim aydi: bir kisi taqi musulmān yoqmu erdi?* (60r11);

15) “aka-uka”: *Yahudā aydi: biz onağu bir qarındašmiz* (63r3);

16) “inson ko‘tara oladigan yuk”: *Har künde bir arqa otunni bāzārda satip tört diramgä ikisini sadaqa qilip, ikisigä aš alip anasigä barur erdi* (128r18);

17) “aniqlik, so‘zning chegaralanganligi”: *Tekmä biri bir söz aydi* (180r10);

18) qo‘shma so‘z tarkibida kelib, “donalab sanash, ta‘kidlab ko‘rsatish” ma‘nosini ifodalagan: *Sālih tekmä birniñ ilgin tutup bir siyar tašlar erdilär* (33v12);

19) “ma‘lum bir muddat”: *Bir haftadan soj Abu Tālip birlä Ātika Muhammadni Hadičağa yibardilar* (191r3);

20) “bittadan, ketma-ket”: *Yusuf aydi: yarın gor içindä birin-birin tarilğusi turur* (108v13).

Qadimgi turkiy til va eski turkiy tilning ilk yodnomalari hamda XII - XIV asr uyg‘ur huquqiy hujjatlarida **altun** termini 1) “tilla”; 2) “tilla tanga”; 3) “tilladan qilingan, tilla bilan qoplangan” ma‘nolarini bildirgan: *Altun kümüş kergäksiz kelürti – Ortiqcha oltin, kumush keltirdi; Ol meniñ birlä bir altunda ağıšdi – narxni bir oltinga oshirish uchun u men bilan bahslashdi* (I, 194); *Altun başliğ yılan men* (JTC, 40). “Тафсири” va XIV asr Xorazm manbalarida so‘zning dastlabki ikki semasi qo‘llanishda bo‘lgan: *Biz sänkä üküš māl beräliñ altun kümüş... tedilär* (139613); *Min alltuni bar ärdi* (136610); *Taş ornığa tapğaysen altun* (XIII, 11a6); *Yana miñ altun çiqardi* (HФ, 213a14). Tekshirilayotgan obidada leksema quyidagi ma‘nolarni kasb etgan: a) “tilla”: *Taqi xazinada ne kim altun, kümüş bar erdi barçasin*

qačirlarğa yüklätip čiqartdı (109v18); b) “tilla tanga, pul”: ...*Taqi yüz miñ altun keltürgil* (46v16); d) “tilla bilan qoplangan”: *Altun birlä bezäklik özi taxt üzä olturur* (125v9). Ko‘rinadiki, *altun* so‘zining “tilla” sememasi denotativ sema sanaladi, chunki qolgan ma‘nolar undan o‘sib chiqqan. Alisher Navoiy terminga “oltin”, “tilla tanga”, pul birligi. “qimmatbaho, bebaho”(АНАТНУЛ,II,519) ma‘nolarini yuklagan. Sevortyaning fikricha, **altun-altün** qo‘shma so‘z bo‘lib, **al** “qizil”, **tun** (<**toñ, ton**) “mis” so‘zlarining birikishidan hosil bo‘lgan (ЭСС, I, 142).

Tam leksemasi Turfon matnlari va “Devonu lug‘otit turk”da “devor”, “uy” (MK, III, 151) ma‘nosida kelgan: *Ol tamqa tirändi* – u devorga suyandi (MK, I, 299; ДТС, 529). Mazkur so‘z “O‘g‘uznoma” dostonida **tağam** shaklida “binoning ustini berkitib turuvchi qismi” semasini ifodalagan: *Bu uynuy tağami altundan* (ДТС, 526). **Tam** XIV asr Xorazm yodnomalarida “devor” (Г, 6066), “uy” (НФ, 113a4) ma‘nolarini anglatgan. O‘rganilayotgan qissa tilida so‘zning quyidagi semalarini uchramiz:

1) “devor”: *Ul tam başığa čiqti ersä. körgänin aytmay özin nari saldı* (173v11);

2) “uy”: *Qarabaşı Zulayhā ilkin tutup čiqardı, yol başında bir tam tübindä olturdı* (108v6). Bu o‘rinda ot **ew** termini bilan sinonimik munosabatga kirishgan: *Bir kün Säläh ew qapuğında olturur erdi* (33v18);

3) “binoning ustini berkitib turuvchi qismi”: ...*Yel anda kirip tartip čiqaru ew tamlariña toqiyu haläk qıldı* (30v17). Tahlillardan ma‘lum bo‘ladiki, mazkur so‘zning “devor” sememasi qolganlari uchun denotat, ikkinchi va uchinchi ma‘nolar esa konnotativ sema hisoblanadi. Ayni paytda shuni ta‘kidlash joizki, so‘zning “binoning ustini berkitib turuvchi qismi” ma‘nosi qissa tiliga xos xususiyat. Chunki ushbu semema asardan oldin va u bilan bir davrda yaratilgan manbalarda uchramaydi.

Yaş so‘zi birinchi marta yenisey yodgorliklarida “yil” ma‘nosini anglatgan: *Toquz qirq yaşimta* – o‘ttiz to‘qqiz yoshimda (ДТС, 245). “Qutadg‘u bilig” pandnomasida leksemaning asl ma‘nosi saqlanib qolgan holda yangi “hayot, umr” semasi yuzaga chiqadi: *Tirik tutğil*

anča yašim qil – hali yashashimga imkon ber, umrimni uzaytirgin (ДТС.245). Leksema “Qisasi Rabg‘uziy”da ham ayni ma‘nolarda ishlatilgan: *Og‘li anda yüz yigirmi yaşda erdi* (166r3); *Luqman bin Ād aydi: ilāhi māñā uzun yaş bergil* (30r17).

Ay so‘zi Bilga xoqon bitigtoshi va qoraxoniylar davri yodnomlarida “sayyora”, “Oyning quyosh atrofida bir marta aylanib chiqish muddatiga yaqin vaqt oralig‘i” ma‘nolarida kelgan: *Qayu evkā kirsā bu ay tārک čiqar* – oy nuri qaysi uyga tushsa, u yerdan bir zumda chiqadi; *Yolliğ tegin men ay artuqī tōrt kün olurip bitidim bedizdim* – Yo‘llic‘ teginman, o‘ttiz to‘rt kun ichida yozdim va bezadim (ДТС.24-25). Shuningdek, ushbu leksema qadimgi turkiy til va XIV asr manbalari hamda XII–XIV asr uyg‘ur huquqiy hujjatlarida **ay erkligin yoriğli** (ДТС.24) – “oyning o‘zgaruvchan kuchi”; **ay ölütcü** (ДТС.24) – “mahv etuvchi oy”; **ikindi ay** (ДТС.206) – “yilning ikkinchi oyi”; **ay täğri** (ДТС.24) – “oy tangri”; **Ay toldi** (ДТС.25) – “kishi ismi”; **ay bitigi** (MK.I,76) – “askarlarning nomi va ozig‘i yozilgan daftar”; **aram** (sug‘dcha) **ay** (ДТС.50) – “uyg‘ur yil kalendarining birinchi oyi”; **čaqšapat** (sanskritcha) **ay** (ДТС.140) – “qadimgi uyg‘ur kalendarining o‘n ikkinchi oyi” kabi leksik birliklar tarkibida ko‘zga tashlanadi. Mahmud Koshg‘ariy hafta va oy nomlari xususida shunday yozadi: *Turklarda haftadagi yetti kunning ismi yo‘q, chunki hafta islomdan so‘ng shuhratlandi. Shunga o‘xshash oy ismlari ham shaharlarda arabcha yuritiladi. Ko‘chmanchi va musulmon bo‘lmagan turklar oylarni to‘rt fasl bilan ataydilar. Har uch oyni bir ism bilan yuritadilar. Yil o‘tishini shunday biladilar. Masalan, navro‘zdan keyingi avval bahorga oğlaq ay, so‘ngra uluğ oğlaq ay derlar. Chunki oy bu vaqtda katta bo‘lib qoladi. Bundan keyingisiga uluğ ay deyiladi. Chunki bu oy yozning o‘rtasida bo‘lib, bu vaqtda sut va yer ne‘matlari mo‘l-ko‘l bo‘ladi* (I,332). “Qisasi Rabg‘uziy”da terminning quyidagi ma‘nolari kuzatiladi: 1) “sayyora”: *İkinçi kečā yana tüş kördi: on bir yulduz, kün, ay birlä inip Yusufğa sajda qılurlar* (67r19); 2) “Oyning quyosh atrofida bir marta aylanib chiqish muddatiga yaqin vaqt oralig‘i”: *Yağdi yağmur esdi yellär astun üstün altı ay* (22v14); 3) “go‘zal yuz”: *Aziz, Rayyānma ay yüzliü oğlan körüp azaqinğa tüşgäli oğradi* (76v1); 4) “tug‘ish vaqti”: *Ayi küni*

yetti ersä Hina qiz tuğurdi (166v13). Keltirilgan misollardan ayonki, birinchi ma'no qolgan uchta semema uchun denotat hisoblanadi. Bundan tashqari, qissada o'rganilayotgan so'z tammuz ayi (232r17) – “avgust oyi”: qurban ayi (212v13) – “zulhijja oyi”; ramazān ayi (212v13) – “qamariya yil hisobining to'qqizinchi oyi”; rajab ayi (25r17) – “qamariya yil hisobining yettinchi oyi”; rabiul-avval ayi (198r17) – “qamariya yil hisobining uchinchi oyi”: zulhijja ayi (120v3) – “qamariya yil hisobining o'n ikkinchi oyi”; muharram ayi (245v18) – “qamariya yil hisobining birinchi oyi” shakllarida ham ishlatilgan. Alisher Navoiy *ay* ni “sayyora”, “go'zal, mahbuba” ma'nolarida qo'llagan (АНАТИЛ,II,510).

Uč oti qadimgi turkiy til hamda qoraxoniylar davri manbalarida “narsaning ingichkalashgan, o'tkir tomoni”, “uzun narsa tomonlaridan biri, bir tomon oxiri, boshi”, “yon tomon, qanot” ma'nolarini bildirgan (ДТС,603). Tadqiqot obyekti qilib olingan asarda leksemaning tubandagi ma'nolari kuzatiladi: a) “narsaning ingichkalashgan, o'tkir tomoni”: *Umar qilič uči birlä qarındašini sančti* (196v5); b) “uzun narsa tomonlaridan biri, bir tomon oxiri, boshi”: *Tayaqniñ učiñ yündilär, simāb toldurdılar* (112v4); d) “narsaning o'zi birikkan, o'rtnashgan joydan tashqari yo'nalgan tomoni, oxiri”: ...*Rasul alayhis-salām aydi: baš barmaqın üčüala barmaq uçında qoyub munča erdi* (121v2).

Tüz so'zi Kul tegin bitigi, Turfon matnlari va eski turkiy tilning ilk manbalarida “tekis yer”, “bir xil, aynan”, “ishonchli, haqiqiy” (ko'chma) kabi ma'nolarda ko'zga tashlansa (ДТС,602), “O'zbek tilining izohli lug'ati”da uning “sayhon, tekislik”, “bo'z yer” (ЎТИЛ,II,218) sememalari ko'rsatib o'tilgan. «Ташчир»da «tik, to'g'ri», «tekis yer» ma'nolarini anglatgan: *Boyi tüz yizi körklüg* (138,1); *Tamuğqa tüšärlär netäg kim tewä kabi tüzdä tayırlar* (131,10). Tadqiq etilayotgan yodgorlik tilida leksemaning uchta ma'nosi kuzatiladi:

a) “tekislik”: *Aydi: maña bir keñ tüz yazı, sağ topraqlıq yer hāsıl qiliñ* (62v4);

b) “bir xil, aynan”: *Yarlıg keldi: ey farištalär, bu qullarnıñ tilläri köñülläri birlä tüz ermäs* (154r14).

d) “to‘g‘ri”: *Anda ked̄in t̄uz kejš q̄ilip quduḡḡa kemišür bolup Yusufni tutup südr̄yü quduḡ bašiḡa keltürdilär* (70r19). O‘z navbatida, asarda forscha-tojikcha **rāst** o‘zlashmasi o‘rganilayotgan leksemaning sinonimi vazifasini o‘tagan o‘rinlar ham mavjud: *Ya‘qub yalawač sordi: ey böri, Täñri haqqi rāst ayḡil* (72v6);

Oñ leksik birligi moniy yozuvidagi yodnomalarda, Mahmud Koshg‘ariy “Devon”i hamda Turfon matnlarida “gavdaning yurak o‘rnashgan tomonga qarama-qarshi joylashgan tarafi”, “to‘g‘ri” ma‘nolarini bildirgan (ДТС,367). «Тафсири» da otning dastlabki ma‘nosi saqlangan: *Äwrämiz anlarni oñ yan sol yan* (1610). Leksema keyingi davrlarda ham zikr qilingan ma‘nolarda qo‘llanilgan. Buni “Qisasi Rabg‘uziy” asarida yaqqol ko‘rish mumkin: *Bir ančani ušmahniñ oñ qolinda turḡuzdi* (10v8); *Ey ādamiylar uđruḡi kāški ul kün oñ aymiş ersän satḡin almaḡay erdim* (77v20). Keyingi misoldan ko‘rinadiki, bu o‘rinda tekshirilayotgan so‘z **köni** leksemasi bilan sinonimik munosabatga kirishgan: *Yusuf aydi: köni sözlär köñlün bar ersä ayḡil* (75v3). Demak, *oñ* so‘zining zikr etilgan sememalaridan birinchisi denotativ, ikkinchisi konnatativ ma‘no hisoblanadi.

Ko‘p ma‘nolilik til rivojida katta o‘rin tutib, uning lug‘at tarkibini boyishiga ulkan hissa qo‘shadi. Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatdiki, polisemiya hodisasi o‘rganilayotgan asarda qayd etilgan ot, sifat, fe‘l va son (qisman) turkumlariga oid leksik birliklar doirasida sodir bo‘lgan.

Savol va topshiriqlar:

1. Tilshunoslikda polisemiya deganda qanday hodisa tushuniladi?
2. Polisemiyaning o‘ziga xos xususiyatlari nimada?
3. Bosh ma‘no deb nimaga aytiladi?
4. Hosila ma‘no qanday yuzaga keladi?
5. “Qisasi Rabg‘uziy”dagi polisemantik so‘zlarning ma‘nolararo munosabatlari to‘g‘risida to‘xtalib o‘ting.
6. Asar tilida qaysi so‘zlarning leksik ma‘nolari yelpig‘ichsimon ko‘rinishda bog‘langan?
7. Obida lug‘at tarkibida leksik ma‘nolari zanjirsimon ko‘rinish hosil qilgan terminlar haqida fikr bildiring.

MA'NO TORAYISHIGA UCHRAGAN SO'ZLAR

Tayanch tushunchalar: leksik ma'no, grammatik ma'no, til va nutq hodisalari, uslubiy ma'no, lisoniy omillar, ma'no torayishi, "Таффу", "Наҳjul farodis", "Devoni lug'otit turk", alp, urung, bo'qag'u, bus, bilig, elchi, kishan, tarig', kent, tangri, urag'ut.

So'zning leksik ma'noga egaligi uni til leksik-semantik sistemasining asosiy birligi ekanligini belgilaydi. Biroq barcha so'zlar ham leksik ma'noni ifodalamaydi. Shu bois, o'zbek tilshunosligida leksik ma'noga ega va ega bo'lmagan so'zlarni farqlash, til va nutq hodisalarining nomlarini ajratish maqsadida leksik ma'no ifodalaydigan so'zlarga nisbatan leksema termini qo'llanmoqda. Demak, til leksik-semantik sistemasining asosiy birligi leksik ma'noli so'z yoki leksemadir.¹²⁷

Leksik ma'no hamma vaqt muayyan so'zning semantik tarkibiga kiradi. So'zda grammatik ma'no ham, so'zlovchining o'z nutqiga bo'lgan munosabatini bildiruvchi ma'no ham bor. Biroq bularning o'zi leksik ma'no bo'lolmaydi. Leksik ma'noli so'z gap bo'lagi vazifasini bajaradi, shuningdek, morfologik kategoriyalar ma'nosi, emotsional-ekspressiv va uslubiy ma'no ifodasini beradi¹²⁸.

So'zning leksik ma'nosi ancha barqaror bo'lsa-da, uzoq yillar mobaynida ma'lum omillar ta'sirida o'zgarib boradi: 1) ekstralingvistik omillar – ijtimoiy-iqtisodiy hayot, ong, tafakkur rivoji va boshqalar; 2) Lingvistik (lisoniy) omillar – til birliklarining til sistemasini ichidagi munosabatlari.¹²⁹ Binobarin, so'z ma'nolarining o'zgarishi xilma-xil va murakkab jarayon hisoblanadi. Jumladan, leksema ma'nosining torayishi, kengayishi va yangi sema kasb etishi uzoq davr mahsulidir.

Ma'no torayishi – avval keng hajmdagi voqelikni ifodalovchi ma'noning keyinchalik tor doiradagi voqelikni anglatishga o'tishidir.¹³⁰

¹²⁷ Хақимова М. Семасиология. – Т., 2008. – Б. 31.

¹²⁸ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Т.: MUMTOZ SO'Z, 2010. –Б. 47.

¹²⁹ Жамолхонов Х.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-қисм. – Т.: Тошкент давлат педагогика университети, 2004. – Б. 21.

¹³⁰ Хақимова М. Семасиология. – Т., 2008. – Б. 67.

Leksik ma'noning torayishida u ifoda etgan referentning ma'lum qismlari differensiya bo'lib, boshqa bir nom bilan atalib ketadi. Natijada so'zning leksik ma'nosida torayish kechadi¹³¹.

Tadqiq etilayotgan obida lug'at tarkibidagi bir qator leksemalarda ma'no torayish hodisasi yuz bergan, ya'ni so'zlarning muayyan semalari iste'moldan chiqqan. Jumladan, **alp** so'zi Urxun-yenisey yodnomalari, Turfon matnlari, moniy yozuv yodgorliklari hamda Mahmud Koshg'ariyning "Devon"ida quyidagi ma'nolarda ishlatilgan: 1) "mohir mergan": *Atsar alp ertijiz...* – otishda mohir mergan edingiz; 2) "qahramon, bahodir": *alplar birlä uruşma* – bahodirlar bilan urushma; 3) "jasur, qo'rqmas, mard": *...Alp qağan ermish* – mard hoqon erkan; 4) "jasorat, jur'at": *Alpin erdämin el tutmiş* – davlatning qoidasi mardlik va jasorat bilan (ДТС,36). "Тафсири", Mahmud ibn Saroyining "Nahjul farodis"i hamda "Qisasi Rabg'uziy" asarlarida terminning faqatgina ikkinchi ma'nosi ko'zga tashlanadi: *Omär... är ärdi yüräklig ayyar alp ärdi* (2667); *Meni alp bahatur tesünlär* (HФ, 20368); *Alp yüräklig kücünä küwänür erdi* (61v14). Tahlillar natijasida shu narsa oydinlashdiki, keyingi davrlarga kelib, leksemaning ikkinchi ma'nosi saqlanib qolgan. Dastlabki hamda hosila ma'nolar esa iste'moldan chiqib ketgan.

Artat- fe'li qadimgi turkiy til obidalari va Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostonida: 1) "nobud qilmoq"; 2) "vayron qilmoq, yo'q qilmoq"; 3) "sarf qilmoq, xarjlamoq"; 4) "buzmoq"; 5) "buzib ko'rsatmoq, noto'g'ri talqin qilmoq" (ko'chma ma'noda); 6) "parchalamoq, yo'ldan ozdirmoq" (ДТС,127) semalarini ifodalagan. Leksema o'rganilayotgan manbada o'zining birgina, ya'ni "buzmoq" ma'nosida ishlatilgan: *Aniñ üçün kim Rasul yarliqadi: men namāz qilurda bir dev kirdi namāziMni artatğali...* (146r13). Bu o'rinda mazkur so'z **buz-** fe'li bilan ma'nodoshlik qatorini yuzaga keltirgan: *Qurtqa buzar miñ işni qayra tüzär tiläsä* (80v14). Ko'rinib turibdiki, "Qisasi Rabg'uziy" asari tilida fe'lning birgina, ya'ni to'rtinchi ma'nosi uchraydi, denotativ ma'nosi va undan o'sib chiqqan qolgan semalari ko'zga tashlanmaydi. Binobarin, XIV asrga kelib, *artat-*

¹³¹ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Т.: MUMTOZ SO'Z, 2010. -Б. 113.

fe'li avval *buz-* leksemasi bilan sinonim sifatida qo'llanilgan bo'lsa, so'ngra esa ushbu so'zga o'rnini butunlay bo'shatib bergan.

Aq sifati ilk bor Urxun-yenisey bitigtoshlarida "kulrang, bo'z"(ot tusi) ma'nosida ishlatilgan: *Aq bisi qulunlamiš* – kul rang biyasi qulunladi. Mazkur leksik birlik Turfon matnlarida ko'chma ma'noda "yaxshi ta'sir ko'rsatadigan, ko'ngildagidek, ijobiy" semasini anglatgan: *Aq qišim az* – insonga xush yoqadigan ishing kam (ДТС.48). Mahmud Koshg'ariyning lug'atida so'zning dastlabki ma'nosi saqlanib qolgan holda, uning yangi "oq" semasi rivojlanadi: *Aq bulut* (МК, I,258). "Тафсир"da so'zning "oq", "yorug'" ma'nolari kuzatiladi: *Qizil taqi aq yaqutdin* (138,17); ... *Uzlar ul kun aq bolup...* (12568). Qissa tilida esa leksema "oq": *Hur aq temak bolur* (171v5): "kulrang oqish, bo'z": *Farmānladi aq yağan keltürdilər* (148r14) ma'nolarini bildirgan. Misollardan anglashiladiki, sifatning "yaxshi ta'sir ko'rsatadigan, ko'ngildagidek, ijobiy" semasi o'sha paytdayoq, "yorug'" ma'nosi esa keyingi davrlarga kelib, iste'moldan chiqqan.

Navoiy asarlarida leksemaning "oq"(rang), "toza"(ko'chma ma'noda) (АНАТИЛ.И,544) semalari uchraydi. Radlov o'z lug'atida so'zning quyidagi ko'chma ma'nolari mavjudligini qayd etadi: "toza" (РСЛ, I.84), "vijdonli, halol" (РСЛ, I.95), "yuqori sifat" (РСЛ, I.92), "bilimli, o'qimishli" (РСЛ, I.79)¹³².

Bundan tashqari, asar tilida tahlil qilinayotgan terminning **ürüj** sinonimi ham iste'molda bo'lgan: ... *ürün yüzlük, kiyik közlük, yinçgä bellik...* (85v13). Ushbu so'z birinchi marta Tonyuquq yodgorligida ko'zga tashlanadi: *Sariğ altun ürün kümüš* – sariq – oltin, oq – kumush (ДТС,627). Demak, ma'lum bo'ladiki, qadimgi turkiy tilda "oq" semasini *ürün* leksemasi ifodalagan. **Aq** sifati esa ayni ma'noda XI asrdan boshlab ishlatila boshlangan.

Qadimgi turkiy til hamda qoraxoniylar davri yodnomalarida **bağ** leksemasi 1) "kishan, band"; 2) "bog'ich, bog'"; 3) "tugun, bog'lam, taxlam"; 4) "jild, bo'lim"; 5) "guruh" (ДТС,77) ma'nolarini ifodalashga xizmat qilgan bo'lsa, "Qisasi Rabg'uziy"da quyidagi semalarda

¹³² Qarang: Ганиходжаева М. Функционирование основных прилагательных цвета в исторических срезах языка // Историколингвистический анализ лексики старописьменных памятников. -Т.: ФАН, 1994. –С. 43-53.

istifoda etilgan: a) “kishan, band”: *Özgä küçlük boynağularni teñiz tubinda bağda, boqağuda tutdı* (146r16); *Ot İbrāhim bağlarin köyürdi* (42r17). Ayni paytda ushbu termin **kişän, boqağu** soʻzlariga sinonim tarzida qoʻllanilgan: *Adaqimğa kişän urdilär* (74r7); *Adaqlarimğa buqağu urdı* (154r5); b) “bogʻich, bogʻ”: *İç bağlarin key qılmanğ* (57v9). d) “bogʻlam, taxlam”: *Bir bağ çöplük buğdayni keltürdi* (15v12). Soʻzning dastlabki ikkita maʼnosini “Тафсири” asarida ham uchratish mumkin: “bogʻ”: *İtniñ bağini yazdilar* (9,22); “kishan”: *Ulaşturğay başı birlä ayaqlari temür bağlar birlä* (66,14). Bu ot qadimgi turkiy tilda “biriktirmoq” maʼnosini bildirgan **ba-** feʼliga -ğ affiksini qoʻshish orqali hosil qilingan (ЎТӘЛ, I, 62-63).

“Bilim” tushunchasi ilk marta Kul tegin bitigtoshida “bilim-tajriba orttirmoq” maʼnosini anglatgan **bil-** feʼlidan **-(i)g** affiksi orqali yasalgan (ЎТӘЛ, I, 50) **bilig** leksemasi yordamida ochib berilgan: *Ayiğ bilig anta öyür ermiş* – ular u yerdan oʻzlariga yomon bilimlarni oʻzlashtirib olgan (ДТС, 99). Leksema “Devonu lugʻotit turk” da oʻzining asl maʼnosini davom ettirgan: *Ula bolsa yol azmas, bilig bolsa söz yazmas* – belgi boʻlsa odam yoʻldan adashmaydi, bilim boʻlsa kishi soʻzda yanglishmaydi (MK, I, 108). Shuningdek, Mahmud Koshgʻariy ushbu soʻzning “aql, idrok”, “hikmat” (I, 367) maʼnolarini ham koʻrsatib oʻtadi: *Bilig kişi ara ülüglüg ol* – aql insonlar oʻrtasida taqsimlangan (ДТС, 100). Berlin toʻplamidagi uygʻur yozuvida bitilgan hujjatlarda leksik birlikning toʻrtinchi, yaʼni “ehtiyotkorlik” maʼnosi uchraydi: *Yiti biligin yarmış kergäk* – yarani juda ehtiyotkorlik bilan ochish lozim (ДТС, 100). Qissa tilida **bilig** leksemasi asosan “bilim – tajriba”, “hikmat” semalarini anglatish uchun xizmat qiladi: *Sulaymān aydi bu biligni kimdin ögrändiñ?* (139v8); *Aymışlar: ul ganjda bir altun taxtada bar edi bilig sözläri bitiglig, söz bu erdi* (131r3). Demak, soʻzning asarda kuzatilgan birinchi maʼnosi denotativ, ikkinchisi esa konnotativ maʼno sanaladi.

Shu oʻrinda taʼkidlash joizki, Rabgʻuziy zikr etilgan maʼnoni yoritish uchun arabcha **ʼilm** sinonimidan ham foydalangan: *Musā aydi: men seniñ birlä turayin ʼilm ögränäyin teyü keldim* (130r2). Bu soʻz asli “bildi, bilimli boʻldi” maʼnosini anglatuvchi **ʼailma** feʼlining I bob masdari hisoblanib (ЎТӘЛ, II, 161), ilk marta “Qutadgʻu bilig”

(ДТС,209) dostonida uchraydi. O‘z-o‘zidan ayon bo‘ladiki, o‘zlashma XI asrdan boshlab *bilig* so‘zi bilan sinonim sifatida qo‘llanib kelingan.

Eski turkiy adabiy tilning dastlabki obidalaridan sanalgan “Devonu lug‘otit turk” asarida **bus** leksemasining ikkita ma‘nosi keltirib o‘tilgan: a) “tuman”: *Kök bus boldi* – osmonni tuman qopladi; b) ko‘chma ma‘noda “xira”: *Er közi bus boldi* – er kishining ko‘zi xira tortdi (ДТС,127). Mazkur so‘z tadqiq etilayotgan manbada birinchi semasini saqlab qolgan: *Astın qapuğni açturdı, ne körünür? tesä yemä bus körünür tedi* (44r11). Kezi kelganda aytish lozimki, yodnomada ayni ma‘no **duman** leksemasiga ham yuklangan: *Ul duman tek köp tımän toğ turğuzup yüz miğ arab* (181v20). Bu so‘z dastavval Urxun-yenisey bitigtoshlarida **tuman** shaklida qayd etilgan: *Üzä tuman turdı asra tođ turdı* – yuqorini tuman, pastni esa chang qopladi (ДТС,585). **Tuman//duman** etimologiyasi haqida ba‘zi fikrlar ham yo‘q emas. Xususan, Sh. Rahmatullaev **tum** (“namlik”) otidan **-a** qo‘shimchasi bilan fe‘l yasalgan va undan **-n** affiksi yordamida ot hosil qilingan deb ta‘kidlaydi (ЎТЭЛ,1,359).

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostonida **yalawač** 1) “elchi”: *Bu yanlığ yalawač tiläkkä tegir* – bunday elchi o‘ylagan niyatga yetkazadi; 2) “payg‘ambar”: *Muhammad yalawač xaläyiq başı* – Muhammad payg‘ambar xalq yo‘lboshchisi (ДТС,228) ma‘nolarini bildirgan. Birinchi sema dastlab **yalabač** fonetik shaklida yenisey yodnomalarida, ikkinchisi esa ilk marta Turfon matnlarida ishlatilgan: *Tübüt qanqa yalabač bardım* – Tibet xoniga elchi bo‘lib bordim (ДТС,227); *Täyri yalawači* – Xudoning elchisi, payg‘ambari (ДТС,228). Mahmud Koshg‘ariy **yalawač** (III,54) “payg‘ambar”, **yalafar** so‘zi esa “shohlarning elchilariga beriladigan ot (uyg‘urcha)” ma‘nolarini ifodalaganligini qayd etadi: *Yaş ot küymäs, yalafar ölmäs* – yosh (ho‘l) o‘t yonmaganidek, xabari har qancha og‘ir va dahshatli bo‘lsa ham elchiga o‘lim yo‘q (III,55). Leksema tekshirilayotgan manba tilida “payg‘ambar” ma‘nosida iste‘molda bo‘lgan, ya‘ni ma‘no torayishi yuz bergan: *İbrāhim yalawač dastārın çiqarib alarğa qarşu tutdılar* (98v14).

Ushbu hodisani qissada tahlil qilinayotgan so‘zning sinonimi sifatida kelgan **sawčï** leksemasida ham kuzatish mumkin. Termin

birinchi bor Urxun-yenisey obidalarida **sabčī** shaklida “elchī”, “avliyo”, “sohibkaromat” (ДТС,478) ma’nolarida qo’llanilgan. XI asr yodgorliklarida istifoda etilgan **sawčī** varianti “payg’ambar”, “kuyov tomonidan qiz tomonning roziligini olish uchun vakil qilingan shaxs” (ayni paytda, mazkur sema “Devon” da o’g’uzcha **yaziğčī** so’zi yordamida ham ochib berilgan (III,63) ma’nolarini kasb etgan: *Yalawačlarda ödrüntüsi uluğ sawčisi* – elchilar ichida tanlab olingan (Xudoning) buyuk payg’ambari (ДТС,492). “Qisasi Rabg’uziy”da birgina “payg’ambar” semasi kuzatiladi: *İbrāhimün oğli erdi İsäq Mavlā sawčisi* (53v15). Bu so’z “xabar, so’z” ma’nosini anglatgan **saw** otidan **-čī** qo’shimchasi bilan yasalgan (ЎТЭЛ, I,293). Tadqiq qilinayotgan manbada “bir davlatning boshqa bir davlatga yuboradigan rasmiy vakili” tushunchasi esa, “davlat” ma’nosidagi **el** oti hamda **-čī** affiksidan yasalgan (ЎТЭЛ, I,463) **elčī** so’zi yordamida ochib berilgan: *Rum maliki Misr malikigä elčī yibardi* (87v15). Leksema ayni paytda “payg’ambar” semasini ham ifodalagan: *Täñri elčisi dastur tiläyür, tedi* (232v15).

Bundan tashqari, o’rganilayotgan asarda bu so’zning forscha-tojikcha **payğambar**: *Xabarda andağ kelür: tört payğambar tirik turur* (20v20); arabcha **mursal**: *Anbiyā mursal qamuğdin anih alā himmatin* (181v9); **nabiy**: *Xalq üzä yawlaq bağirsaq erdi belgülük nabiy* (158r15); **rasul**: *Bu qavlñi xatā temišlär, anih ücün kim rasul yarliqadi* (146r12) sinonimlari ham ko’zga tashlanadi.

Xan «hukmdor» ma’nosini ifodalagan: *Köp čerigni basti xanlar; işq čerigin kim basar* (77v4). Mazkur istiloh dastlab qadimgi turkiy manbalarda **qan** shaklida «hukmdor», «yo’lboshchi, boshliq» ma’nolarini anglatgan: *Täñri anča temiš erinč, qan bertim, qanniğ godup içikdiñä* – Tangri shunday dedi: men senga xon berdim, sen esa o’z xoningni tashlab, o’zgaga bo’ysunding; *Ötrü täñri qani Xormuzta täñri täñrisi Burxanqa inča tep ötüğ ötüinti* – Shundan keyin ma’budalar yo’lboshchisi tangri Xormuzta tangrilar tangrisi Burxandan iltimos qildi (ДТС,417). O’rganilayotgan termin «Qutadg’u bilig» hamda Mahmud Koshg’ariyning «Devon»ida o’zining asl ma’nosida ishlatilgan: *Bu Tavğaç Qara Buğra xanlar xani* (ДТС,636); *Xandan basut* (yordam) *tilärlär* (I.427). Demak, ma’lum bo’ladiki, **x** ning

q tovushiga o'tishi hodisasi XI asrda yuz bergan. Bu so'z Alisher Navoiy asarlarida ham ayni semada qo'llangan: *Mâil qildi burun Xitâ xanî bay' qilmaq berib bahâ anî* (III,412). Mahmud Koshg'ariy **xan** so'zini quyidagicha izohlaydi: *Afrosiyobning bolalari ham xon deb yuritiladi. Afrosiyob xoqondir. Bu nom bilan atalish voqeasi haqida uzun hikoya bor* (III,172). L. Budagov lug'atida **qan** mo'g'ulcha **qaan** so'zining qisqargan shakli sifatida qayd etiladi (CCTTH,I,527). Ayrim turkologlar termin **qağan** leksemasining qisqarishi natijasida yuzaga kelgan degan fikrni ilgari suradi¹³³. Shuningdek, mazkur leksema xitoy tilidagi ke «buyuk, ulug'» +kuan «hukmdor» terminidan olinganligi haqida ham qarash mavjud¹³⁴. Bizning fikrimizcha, **qan** termini qaysi so'zdan kelib chiqqan bo'lishidan qat'iy nazar turkiycha hisoblanadi. Bundan tashqari, qissada leksik birlikning forscha-tojikcha **pādšāh**, arabcha **sultān**, **malik** sinonimlari ham qo'llanilgan: *Qurtqa aydi: bu ish bitsā Rayān pādšāh ölgändin soñ Rumdin çerig kelgäy* (88r7); *Ul sultān ölgändin soñ özgä sultān olturdi* (164v11); *Malik sordi: bu oğlanni qaydin aldiñ?* (33r19).

Qadimgi turkiy til hamda qoraxoniylar davri yodnomalarida **yağiz** so'zi quyidagi semalarni ifodalash uchun xizmat qilgan: 1) "qo'ng'ir, qoramtir": *yağiz yer yüzi yaşardı, körklädi* – qora yer yuzi yam-yashil bo'ldi, go'zallashdi. 2) ko'chma ma'noda "yer": *Üstün kökdäki... astinyağizdaqi* – tepa, osmonda va past, yerda joylashganlar; 3) "ot nomi": *Yağizin binip* – qoramtir otni minib (ДТС, 225). Q. Sodiqov "Qutadg'u bilig" ning Hirot nusxasidagi boblar mundarijasida "*Yeti yulduz, tört yağiz, on iki ökäkniñ ögdükini ayur*" nomli sarlavhaga e'tibor qaratar ekan, shunday yozadi: undagi *yağiz* – asli rang ma'nosini bildiradi, "qo'ng'ir rang" dir. Bu sifat badiiy asarlarda,

¹³³ Бартольд В.В. Сочинения. Т. II. Ч. I. –М., 1963. –С. 604; Баскаков А.Н. Тюркизмы-социальная терминология в «Слове о полку Игореве». Turkologiya. К 70 летию акад. А.Н. Кононова. –М., 1976. –С. 226.

¹³⁴ Дадабоев Х., Хамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. –Т.: Фан, 2007. –Б. 34. Каранг: Менгес К. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». –Л., 1979. –С. 110-111; Баскаков А.Н. Тюркизмы-социальная терминология в «Слове о полку Игореве». Turkologica. К 70 летию акад. А.Н. Кононова. –М., 1976. –С. 225; Немет Ю. К вопросу об аварях. –В кн. «Turkologiya». –Л., 1976. –С. 299.

xususan, “Qutadg‘u bilig”da ham yerga nisbatan qo‘llanilgan: *yağiz yer* – qo‘ng‘ir yer. Ko‘chma ma‘noda “yer”ning o‘zini ham bildiradi, *yağiz* deganda “yer, tuproq” tushuniladi. Bob sarlavhasiga kelsak, unda *tört yağiz* deyilmoqda, bu “to‘rt yer” deb tushunilmaydi; uni “unsur, element, materiya” deya anglamoq kerak: *tört yağiz* – “to‘rt unsur” degani. Ana shunda mantga mos tushadi. Chunki ushbu bobda yetti yulduz, o‘n ikki burj va to‘rt unsur to‘g‘risida fikr yuritilgan. Shundan kelib chiqib, yuqoridagi sarlavhani “yetti yulduz, to‘rt unsur, o‘n ikki burjni madh etganini aytadi” deb o‘girish mumkin. Anglashiladiki, *yağiz* so‘zi ilkin ma‘nosida “unsur”ni bildirgan, qolgan ma‘nolari esa o‘shandan urchigan¹³⁵. Rabg‘uziy asarida bu so‘zning “qo‘ng‘ir, qoramtir” ma‘nosi saqlanib qolgan: *Yağiz yerni qadamı astında bisāt qıldılar* (181r13). Shu bilan birga, qissada terminning **qara** sinonimi ham uchraydi: *Qara bulut yağinliq bolur tep anı qoldı* (30r11).

Tariğ (HФ,188a17) leksemasi birinchi marta Urxun-yenisey manbalarida “don, urug‘” tushunchasini ifodalagan: *Tariğ bişdi yaş ot ündi yılqıqa kişikā esgü boltı* – don pishdi, yam-yashil o‘tlar undi, chorva va insonlarga yaxshi bo‘ldi (ДТС,537). Mahmud Koshg‘ariy mazkur so‘z ko‘pchilik turk qabilalarida “bug‘doy”, o‘g‘uzlarda “tariq”, ya‘ni “donini oqlab, so‘k olinadigan boshqoli o‘simlik” (I,354) ma‘nolarini bildirganligini e‘tirof etadi. “Qutadg‘u bilig” dostonida “dehqonchilik” ma‘nosida ko‘zga tashlanadi: *Tariğçi tariğda erik bolsun* – dehqon dehqonchilikda o‘z g‘ayrat-shijoatini namoyon etsin (ДТС,536). “Qisasi Rabg‘uziy”da **tariğ**, **tariq** fonetik shakllarida “don”, “tariq” semalarida ishlatilgan: *Aşliq tariqlari barčaniñ sarayında yığılmış* (216v3); *Aşliq tariğ bolmişda yegü çaqlığ tökdürür erdi* (92v10). Demak, **tariğ** otining “don, urug‘” sememasi boshqalari uchun denotat sanaladi. Keyingi davrlarga kelib, so‘zning bu ma‘nosi iste‘moldan chiqib ketgan, faqatgina “tariq” semasi saqlanib qolgan. Leksik birlik qadimgi turkiy tilda “ekin ekmoq” ma‘nosini anglatgan **tari-** fe‘li bilan **-ğ** affiksidan yasalgan (ЎТЭЛ, I,322).

Ilk bor Turfon matnlarida qayd etilgan “shahar” ma‘nosini

¹³⁵ Содиков Қ. “Кутадғу билиг” қўлёзма нусхаларининг чоғиштирма таҳлили // “Кутадғу билиг” – буюк маънавий мерос. Илмий конференция материаллари. -Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2010. –Б. 58.

anglatuvchi **känd** (ДТС,290) leksemasining obida tilida **kend**, **kent** fonetik variantlari koʻzga tashlanadi: *Yolda kelürdä Aynuş-şams atliğ bir kend bar erdi* (96r7); *Meni bu siğirğa mindürgil seniñ birlä kentgä baraym* (128v8). Mahmud Koshgʻariy tadqiq etilayotgan leksema xususida quyidagilarni bayon qiladi: *Känd – oʻgʻuzlar va ular bilan yaqin turuvchilar tilida qishloq. Koʻpehlik turklar nazdida viloyatdir. Shuning uchun Fargʻonani Özkänd – oʻz shahrimiz deytilar. Samarqandni kattaligi uchun Semizkänd – semiz shahar deytilar. Buni forsiylar Samarqand tarzida qoʻllaydilar* (I,330). *Tärkän – Shosh (Toshkent) ning ismi. Uning asli Tash kand boʻlib, toshdan qurilgan shahar demakdir* (I,414). Maʼlum boʻladiki, qoraxoniylar davrida termin “qishloq”, “viloyat”, “shahar” maʼnolarini bildirgan. “Тафсири” asarida **kend** (39,17), **kent** (61,9) shakllarida “qishloq”, “shahar” semalarida ishlatilgan. “Guliston bit turkiy”da **kent** “shahar” maʼnosida kelgan: *Bir qul kentgä bardı* (3051). Alisher Navoiy asarlarida “qishloq”, “shahar” maʼnolari koʻzga tashlanadi (АНАТИЛ,II,108).

Mazkur soʻzning qaysi tilga oidligi xususida turli fikrlar mavjud. Masalan, ayrim manbalarda uning sugʻd tiliga mansubligi qayd etiladi¹³⁶. Mahmud Koshgʻariy esa bu haqda shunday yozadi: *Butun Movarounnahr, Yankanddan Sharqqacha boʻlgan oʻlkalarni turk shaharlaridan deb hisoblashning asosi shuki, Samarqand, Semizkänd, Taşkänd – Şaş, Özkänd, Tünkänd nomlarining hammasi turkchadir. Känd turkcha shahar demakdir. Ular bu shaharni qurdilar va shunday nom qoʻydilar. Hozirgacha ham shunday kelmoqda. Bu yerlarda forslar koʻpaygach, soʻng ular Ajam shaharlari kabi boʻlgan* (III,164). Qayd etilgan maʼlumotlar Movarounnahrning sanab oʻtilgan oʻlkalari turklar tomonidan bunyod etilgani, keyinchalik bu yerlarda forsiyzabonlar nufuzining ham oshganligi, joy nomlarining esa forscha

¹³⁶ Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969. –С. 290; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. Т. II. –Б. 353; Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. –Т.: Ёзувчи, 1991. –С. ; Кораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. –Б. 36.

atab ketilganidan dalolat beradi¹³⁷.

Shu bilan birga, tadqiq qilinayotgan manbada ushbu leksemaning forsa-tajikcha **šahar**, **šahristān** sinonimlari ham uchraydi: *Učdim ul tağ ustigä ağdim, ortasında bir šahar kördüm anı uzunı on iki yığaç yer erdi* (141r19); *Aytmişlar: on üç šahristān erdi. Bilqis Mārāb atlığ šahristānda erdi* (146v16).

Tegin - fe'li "yetmoq, erishmoq" ma'nosida ilk bor Turfon matnlarida qo'llangan: *Qayu tınılığ atqa teginsār* – kim o'sha shonshuhratga erishadi (ДТС,547). Uyg'ur yozuvida bitilgan budda yodnomalarida leksemaning "boshidan kechirmoq, yo'liqmoq", "sazovor bo'lmoq, munosib ko'rilmog" semalari yuzaga chiqadi: *Azun azunta uzun ödün teginürlär* – Umr mavjud bir shakldan boshqasiga o'tish davrida uzoq vaqt qiyinchiliklarni boshdan kechiradi (ДТС,547); *İnčip burxan qañimizni köryr biz nomın esitü teginür biz* – Shunday qilib, buddani ko'ramiz va o'gitlarini eshitish sharafiga muyassar bo'lamiz (ДТС,548). Tadqiq etilayotgan asarda so'zning dastlabki semasi saqlanib qolgan: *Bu köjlüm murādğa teginmāk tilär* (76v2). Ayni paytda leksema **yet-** fe'li bilan ma'nodoshlik qatorini yuzaga keltirgan: *İbrāhim kenddin čiqdı yābānğa yetdi* (39v1). "O'zbek tilining izohli lug'ati"da **tegin-** fe'li shunday izohlanadi: *daxl qilmoq, tutinmoq; gap-so'z yoki qo'l bilan tegmoq* (IV,46). Ayon bo'ladiki, bugunga kelib, mazkur fe'lining ma'nosi o'zgarib, yangi sema kasb etgan, u ifodalagan ma'no esa **yet-** va **erish-** leksemalariga yuklangan.

Täjri termini "butun borliq, barcha jonli-jonsiz mavjudotlar yaratuvchisi" ma'nosida qo'llanilgan: *Ančada Jabrāil keldi, aydı: ey Yunus Uğan Täjri saña salām qıldı* (152r21). Qadimgi turkiy tilda täjri so'zi ikki ma'noda ishlatilgan: "ulug' tangri, xudo"; "ko'k, osmon". Bu so'zning "xudo, iloh" ma'nosi ham turli dinlarda turlicha tushunilgan. Ko'k tangri diniy tushunchasidagi Kök täjri "ko'kdagi tangri"ni bildirgan. Moniylik dinida esa quyidagi tasavvurlar amal qilgan: *Kün Täjri* – *Quyosh tangri*, *Ay Täjri* – *Oy tangri*, *Yašin Täjri* – *Yashin tangri*, *Yel Täjri* – *yel tangri*. Turk buddistlari tushunchasida

¹³⁷ Содиков К. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2006 –Б. 46.

*Tāgri tāgri*si – *Oliy tangri Budda* dir. Musulmon turklarda *Tāgri – Haq taolo (Alloh)* dir¹³⁸. Bundan tashqari, “Oltun (tusli) yorugʻ” yodgorligi va yenisey bitigtoshlarida leksemaning “hukmdor, janob”. «diniy» semalari kuzatiladi: *Bu sabiq eʼitip, men otrü olarqa inča tep tedim aya edgülärüm tāgriärüm* – Bu soʻzni eshitib, ularga shunday dedim: ey mening yaxshilarim, hukmdorlarim!; *Tāgri elikkä elçisi ertim* – Men diniy qabilalar uyushmasining elchisi erdim (ДТС.544). “Devon” da quyidagi qaydlarni oʻqiymiz:

Tün kün tapun tāgriğä boynamağil
Qorqup aچار eymänü oynamağil.

Kecha-kunduz ulugʻ tangriga ibodat qil, yoʻldan ozib adashma. Xudodan qoʻrq, undan uyal, undan qoʻrqib, oʻynashdan saqlan. Xudo halok qilgʻur kofirlar osmonni *tāgri* deydi. Shuningdek, ular koʻzlariga katta koʻringan har narsani, chunonchi, katta togʻ, haybatli yogʻochni ham *tāgri* deb ataydilar. Shuning uchun ham ular shunga oʻxshash narsalarga sajda qiladilar. Ular bilagʻon odamni *tāgriğän* deb atashlari ham shundandir. S. Mutallibovning yozishicha, Mahmud Koshgʻariyning *tāgri* haqidagi izohini ikki xil tushunish mumkin:

Birinchidan, bu izoh XI asrda yashagan xalqlar tiliga emas, balki ancha qadimiy, yaʼni yer, koʻk, quyosh, oʻtlarga topinuvchi shomonlik davridagi xalqlar eʼtiqodiga doir maʼlumot hisoblanadi. Chunki Koshgʻariy koʻk soʻzi “osmon” maʼnosini ifodalashini taʼkidlagan, biroq uning “tangri” semasini keltirib oʻtmagan.

Ikkinchidan, uni XI asrda islomni qabul qilmaganlar shunday eʼtiqod qilar edilar degan mazmunda tushunish mumkin. Bu variant yana ham yaqinroqdir, chunki Urxun yodgorliklarida ham shu tariqa eʼtiqodni koʻramiz. Ularda olamning yaratilishi, diniy eʼtiqodlarga oid maʼlumotlar kam boʻlib, tangriga qulluq qilish, oʻlim, taʼziyalar haqida soʻz boradi. Lekin unda yer, koʻk, tangri deb izohlangan. Mahmud Koshgʻariyning bu xil izohlari, bir tomondan, diniy eʼtiqod tarixi haqida tadqiqot olib boruvchilar uchun muhim hujjat boʻlsa, ikkinchidan, alloma oʻz asarida uzoq tarixiy voqealarni ham hisobga

¹³⁸ Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2006. –Б. 181.

olganini ko'rsatuvchi dalildir (III.387-388).

Qissada tadqiq etilayotgan so'zning turkiycha **uğan**, **iđi**, arabcha **Allāh**, forschatojikcha **xudā** ma'nodoshlari ham keltirilgan: ... *Uğan hukmiñä rizä berdim yarın qarındaşlarıñ birlä izayın tedi* (69r14); *İđigä šukr qıldılar, telim мәllar berdilär sadaqa* (54r11); *Aydi: tanuqmen Allāh bir turur; Yumus anıñ yalawaçi turur* (152r19); *Aydi: Xudāyā sami'un aliymesen* (152r8). Shuningdek, asarda xudoning sifatlarini bildiruvchi boshqa so'zlar ham qo'llanilgan: **iđi** (sohib, ega), **Mavlā** (homiy, rahnamo), **Mavlā taālā**, **Haq** (haqiqatan mavjud zot), **Rab** (ega, xoja), **Uğan** (qodir), **Dayyan** (hisobchi, jazolovchi), **Xālīq** (yaratuvchi), **Samad** (hojatbaror), **Jabbār** (bandalari ishini isloh etuvchi), **azza va jalla** (eng aziz va eng ulug'), **zul jalāli val ikrām** (sharaffli va karamli), **Ahad** (yagona), **Aliym** (biluvchi, dono), **Jalil** (barcha sifatleri mukammal, ulug' zot), **malikul-mulk** (mulk, saltanat sohibi), **Rahmān** (mehrison), **Rahim** (rahimli), **Sami'** (maxfiy va oshkora gaplarni, hatto dildan o'tganini ham eshituvchi), **Karim** (karamli, kechirimli), **jala jalālahu** (uning sha'ni, shavkati ulug'). Aytish joizki, *tāñri*, *iđi* so'zlari qadimgi turkiy til manbalari, *uğan* leksemasi qoraxoniylar davri yodnomalari, *Allāh*, *xudā* istilohlari XIII-XIV asrga oid asarlar tiliga xos xususiyat. Bugungi kunga kelib, *iđi*, *uğan* so'zlari iste'moldan chiqib ketgan.

Ewlig//ewlik//ewlūg (ew- "uy") leksemasi eski turkiy adabiy tilning ilk yodgorliklarida quyidagi semalarni kasb etgan: 1) "uy egasi, uyi bor inson": *Endik uma ewligni ağırlar* – Kaltafahm mehmon uy egasini hurmat qiladi; 2) "xotin": *Qali ewlig almaq tiläsä özün/talusin tilä keđ yiti qil közüñ* – Agar uylanmoqchi bo'lsang, yaxshisini tanla va juda hushyor bo'l; 3) "osmonda ma'lum joyga ega bo'lish" (o'tov tutish): *On iki ükāk ol bularda adın/qayu iki ewlūg qayu birgä in* – Bulardan boshqa o'n ikki burj bor/ulardan biri ikkita "uyga" ega, qolganlari bittadan (ДТС, 190). "Devon" da "xotin" semasida **urağut**, **kiši**, **eşilär**, **tişi**, **kis** terminlari qo'llanilgan (III.456). O'rganilayotgan yodnomada ewlūg fonetik shakli ishlatilgan bo'lib, uning dastlabki ikkita ma'nosidan foydalanilgan: *İđiyä ewlūk kăfirni yer yüzindä tirik qozmağil* (23v2); *Aziz aydi: meniñ ewlūkimgä kim yawuzliq sandı va kim elik sundi?* (83r11). Shuningdek, qissada mazkur so'zning turkiy

tiši, urağut, xatun, arabcha **avrat** sinonimlari ham ifodalangan: *...İlähi bu tişilär makrından meni saqlamasañ ular tapa mayl qılsam anda keđin äsiylardıñ bolğaymen* (87r1); *Isā waqtında bir sāliha urağut bar erdi* (172r14); *Qamuğ er, xatun ul nurni küsâyür erdilär* (182v9); *Bir awrat bani Sa'd qabilasidın Halima atlığ* (184v9). Tahlillar shuni ko'rsatadiki. **tiši** (ДТС,563), **xatun** (436) so'zlari qadimgi turkiy tilda parallel ravishda muomalada bo'lgan. **ewlük, urağut** (ДТС,614) leksemalari esa qoraxoniylar davri obidalarida ko'zga tashlanadi. **Avrat** istilohi qadimgi turkiy va eski turkiy til manbalarida kuzatilmaydi.

Urxun-yenisey bitigtoshlarida "qari, ko'p yashagan" tushunchasi **qarī** so'zi orqali anglashilgan: *Bir qari öküzüg... qumursğa yemiş* – bir qari ho'kizni qumursqa yedi (ДТС,426). Mahmud Koshg'ariyning lug'atida leksemaning ilk ma'nosi saqlanib qolgan holda, yangi "yosh" semasi rivojlanadi: *Qarğa qarısun kim bilir* – Qarg'aning yoshini kim biladi? (ДТС,426; МК,І,425). Termin "Qutadg'u bilig" asarida "chol" ma'nosini ifodalash uchun xizmat qilgan: *Edi yaqši aymış biliglig qari* – juda yaxshi gapirdi donishmand chol (ДТС,426). XIV asr Xorazm yodnomalarida so'zning birinchi va uchinchi ma'nolari keltirilgan: *Ummi-Başar aliğ qari za'ifa bar erdi* (HФ,18a8); *Yigit sordi: qarığa ne tadbir* (XIII,105a1). Leksema o'rganilayotgan obidada ham ayni semalarda uchraydi: *Bu siğir neä yaşliğ turur. Yarliğ keldi: kiçikmä ermäs, qarima ermäs, orta yaşliğ turur* (128r6); *Yigit birlä qari arasında bu çaqliğ farq bar* (106r17). Anglashiladiki, so'zning "qari, ko'p yashagan" ma'nosi qolgan semalari uchun denotat hisoblanadi.

Sh. Rahmatullaevning yozishicha, mazkur so'z qadimgi turkiy tilda "keksaymoq" ma'nosini bildirgan **qari-** fe'lidan ma'no taraqqiyoti natijasida ajralib chiqqan (ЎТЭЛ,І,526). Kezi kelganda ta'kidlash joizki, asarda zikr etilgan "chol" ma'nosi **qart, abuşqa** leksemalariga ham yuklatilgan: *Ävâz işitdim ävâzni ezârdim ersä tikän astında bir abuşqa kördüm yawlaq yiğlayur* (11v12); *Qartlar kelip öjindä olturdılar* (174r1).

Qonuqluq "ma'lum bir sathdan joy olmoq" ma'nosini bildiradi. U **qon-** fe'lidan **-(u)q** qo'shimchasi bilan yasalgan (ЎТЭЛ,І,586) otga **-luq** affiksini qo'shib hosil qilingan. Eski turkiy tilning ilk

yodnomalarida “mehmondorchilik, ziyofat”, “mehmon uchun joy, xona” ma’nolarida qo’llanilgan: *Telim türüg ol bu qonuqluq aši* – mehmondorchilik uchun xilma-xil yeguliklar (ДТC,456). XII – XIV asr uyg’ur huquqiy hujjatlarida so’zning “boshpana, panoh” semasi yuzaga chiqadi: *Erinčlig qutadmış qonuqluqta qonar* – baxtsizlarga baxt-saodat keltiradigan boshpanada yashaydi (ДТC,456). Rabg’uziy leksemaning faqatgina “mehmondorchilik” ma’nosidan foydalangan: *Mavlā taālā vahiy qıldı: qamuğ uçqan yügürgänlärğä fulan kün Sulaymān qonuqluqinğa hāzir boluñ* (138v2). Shu tariqa, XIV asrga kelib, ushbu istilohning dastlabki “mehmondorchilik, ziyofat” ma’nosi qo’llanishda bo’lgan. Hosila ma’nolari esa iste’moldan chiqib ketgan. Shuningdek, qissada **mehmändärliq** so’zi ham zikr etilgan ma’noda ishlatilgan: *Ātika bu sözni Abu Tālibğa aydi: mehmändärliq qilip uluğlarnı yığdı* (191v20).

Siñäk zoonimi dastavval uyg’ur yozuvidagi qadimgi turkiy yodnomalarda “pashsha” ma’nosida qayd etilgan: *Quş siñäk ...cömali qonuzta ulatı bu tinliğlar azunıta* – Dunyoda qush, chumoli, qo’ng’iz va shunga o’xshash jonivorlar mavjud (ДТC,500). Mahmud Koshg’ariy lug’atida leksemaning XI asrda “pashsha”. “chivin» ma’nolarida qo’llanilganini ko’rsatib o’tadi (II.21). Biz o’rganayotgan qissa tilida so’zning “pashsha” ma’nosi iste’molda bo’lgan: *Nuh uyatliq bolup siñäkni tiläyü qarluğaçni izdı* (25v15). Bu o’rinda zoonim forscha-tojikcha **pašša** so’zi bilan sinonimik qatorni yuzaga keltirgan: *Bir yılan Sulaymānniñ isin aldı keldi, kördi paššalär Sulaymānğa zahmat berürlär* (143v7). Izlanishlar shuni ko’rsatdiki, mazkur o’zlashma XIV asrdan **siñäk** zoonimiga ma’nodosh sifatida ishlatila boshlagan. Keyinchalik, uning o’rnini egallab, iste’moldan chiqib ketishiga sabab bo’lgan. Chunki hozirgi o’zbek adabiy tilida **pašša** (ЎТЭЛ,II.243) so’zi qo’llaniladi.

Saw so’zi qadimgi turkiy manbalarda “so’z”, “xabar”, “xat” ma’nolarini ifodalagan: *Aniñ sawin qabul qilip* – uning so’zin qabul qilib; *Öpkäsi kelip inča tep saw idti* - Jahli chiqib, shunday xat yubordi (ДТC,491). “Devon” da mazkur leksemaning quyidagi ma’nolarini uchramiz: “otalar so’zi”: *Sawda mundağ kelir* – otalar so’zida shundoq keladi; “qissa”; “hikoya”; “risola, xat, kichik kitobcha”; “so’z,

nutq”; “ilgarigi xabarlar, yangiliklarni yetkazuvchi” (III,168). “Qisari Rabg‘uziy” obidasida terminning “so‘z, nutq” semasi kuzatiladi: *İbrāhim alayhis-salām bir kečā tūs kördi Lutnuş bir kimersā birlā sözi sawī boldi tep* (59r16). Darhaqiqat, qissa tilida leksemaning “so‘z” denotativ ma‘nosi saqlanib qolgan bo‘lib, boshqa hosila semalari iste‘moldan chiqib ketgan. Shuningdek, asarda leksemaning turkiy **söz**, arabcha **kalām**, **qavl**, **luğat**, **ibārat**, **lafz**, **kalima** sinonimlari ham qayd etilgan: *Andağ qıldilar, söz ešittilər xuşlandilar* (120v4); *Ayğil: uluğlarin seniy birlā izsünlār kalām ešitsünlār* (120r13); *Bu qavlni xatā temislār* (146r12); *İbrāhim va Abraham va İbrahim bu qanmuğ luğatlar durust turur* (37v18); *Zulayhāniş pardasin ačmadī ibārat birlā aymadī, išārat birlā aydī... (84v2); ...Teyür jam‘lafzi üzā* (179v3). *Tört buluşda tört kalima aytıp taşni qozdī* (52v19).

Yilqi zoonimi qadimgi turkiy tilda “qoramol”, “otlar to‘dasi” ma‘nolarini anglatgan: *Yilqim sansiz erdi* – Menda behisob hayvonlar suruvi bor edi; *Ağlilyta yilqin bolsun* – qo‘ralarinda otlar bo‘lsin (ДТС.267). Termin “Qutadg‘u bilig” asarida ko‘chma ma‘noda “mol” (insonga nisbatan) semasida qayd etilgan: *Biligsiz kişi bilgü yilqi atar* – Donishmand bilimsiz kishini mol deb ataydi (ДТС.267). “Devonu lug‘otit turk”da to‘rt oyoqli mollarning hammasiga nisbatan ishlatilgan (III,41). «Тақдир»da «ot», «qoramol» semalarida kelgan: *Arab yilqini tewāni körār ürdi* (13166). O‘rganilayotgan manba lug‘at tarkibida zoonimning “otlar to‘dasi, suruvi” ma‘nosi saqlanib qolgan: *Bir kün Sulaymān atlanip barurda... yilqi kördi otlayur* (135r8). Bu ot qadimgi turkiy tildagi “bir joyga to‘plamoq” ma‘nosini ifodalagan **yil-fe’**lidan **-qi** qo‘shimchasi yordamida yasalgan (ЎТЭН.1.156).

Mahmud Koshg‘ariy o‘z lug‘atida **čarla-** fe‘lining “chinqirib yig‘lamoq, qichqirib yig‘lamoq”, “baqirmoq, jar solmoq” (filga nisbatan) ma‘nolarini qayd etadi: *Oğlan čarladi* – bola yig‘ladi; *yaşan čarladi* – fil jar soldi. Ayni paytda, muallif filning baqirishi ma‘nosida *čarladi* so‘zi bilan birga uning *čuğladi* shakli ham qo‘llanilganligini ta‘kidlab o‘tadi (JII.310). Leksema “O‘g‘uznoma” dostonida “chorlamoq, chaqirmoq” tushunchasini anglatgan: *Aqalarni inilarni čarlap keltürdi* – U aka va ukalarini chaqirdi (ДТС, 141). Rabg‘uziy asarida mazkur fe‘l monosemantlikka qarab siljiydi va

asosan “qichqirmoq, baqirmoq” semasini bildirgan: *Qaçan tuğsa bu xorus çaqirur anij ünin eşitip iki mij xorus çarlar, anda bu xalāyiq aña sajda qilurlar* (141v5). Bu oʻrinda leksema **qıçqır-** feʼli bilan maʼnodoshlik qatorini yuzaga keltirgan: *Iblis bildi kim sözün tiñlämäs, säkrädi bir qıçqırdi siğir ürkti, qaçtı* (128v11).

Uçuz sifati ilk marta qadimgi turkiy tilda “osongina”, “ozgina, arzimas, ahamiyatsiz” maʼnolarida isteʼmolda boʻlgan: *Ol oğlan ögin emgätmädin uçuz toğğay* – Bu bola onasiga qiyinchilik tugʻdirmasdan oson dunyoga keldi; *Taqı ağırlıg bolğay men taqı uçuz bolğay men* – u yana koʻp hurmatga sazovor boʻladi, men esa ahamiyatsiz, eʼtiborsiz qolaman (DTC,604). “Devonu lugʻotit turk” va Ahmad Yugnakiyning “Hibatul haqoyiq” asarida soʻzning “arzon” semasi kuzatiladi: *Uçuz näy* – arzon narsa (DTC,604). Tadqiqot obyekti qilib olingan manbada leksemaning keyingi, yaʼni uchinchi maʼnosi koʻzga tashlanadi: *Ibrāhim duāsı barakātında bu kün Makkada ašliq uçuz bolğay erdi* (49v3). Tahlillardan natija shuki, ushbu sifatning bosh va undan oʻsib chiqqan ikkinchi maʼnosi oʻsha paytdayoq isteʼmoldan chiqib ketgan. XIV asrga kelib, soʻzning hosila maʼnosi qoʻllanila boshlagan va ayni vaqtda, bu sema denotatga aylangan.

Urun- feʼli birinchi marta “Qutadgʻu bilig” dostonida “yopishmoq, surkalmoq, pinjiga kirmoq” maʼnosini ifodalagan: *Bağirsaqni bilsä baqırqa urun* – agar mehribon topsang, uning pinjiga kir (DTC.615). Mahmud Koshgʻariy lugʻatida uning a) “oʻramoq”; b) “umidsizlanmoq”; d) “qoʻzgʻalmoq, tarang boʻlmoq” semalari uchraydi: *Er suwluq urundi* – Er kishi boshiga salla oʻradi; *Ol özin urundi* – U umidsizlikka tushdi (1,209-210). Tekshirilayotgan yodnomada feʼlning “oʻramoq” semasi bilan birga, yangi “kiymoq” maʼnosini ham koʻrish mumkin. *Yaşmaq başığa urundilar* (29v12); *Rasul alayhissalām ewgä kirdi, iki yarıq kizdi, yaşıq urundi yalğiz atlandi* (225r9). Bu oʻrinda feʼl **kiy-** soʻziga sinonim tarzida ishlatilgan: *Yusuf taxt üzä olturur başınğa tāj kiyip* (89v16). Maʼlum boʻladiki, leksemaning ilk va boshqa hosila maʼnolari isteʼmoldan chiqib ketgan. Natijada XIV asrga kelib, “oʻramoq” denotativ maʼno kasb etgan.

Ezük leksemasi moniy yozuvida bitilgan yodgorliklarda “yolgʻonchi, munofiq”, “yolgʻon” tushunchalarini anglatish uchun

xizmat qilgan: *Ezük suy yazuq* – yolgʻon, xato, gunoh (ДТС,192). Oʻrganilayotgan manba lugʻat tarkibida soʻzning “yolgʻon” semasi istifoda etilgan: *İdiyā men bular ezüklärinin yalqıtım, sen bilgil* (119v7). Bu soʻz soʻnggi davr asarlarida uchramaydi. Shuningdek, qissada ayni maʼno **yalğan** sifatiga ham yuklangan: *Qamuğ sözləri Musānüy yalğan turur tegāylār* (120v7). Demak, leksema tarixiy taraqqiyot asnosida qoʻllanish doirasi cheklanib, keyinchalik oʻz oʻrnini dastlab sinonimi sifatida ishlatilgan **yalğan** soʻziga boʻshatib bergan. Bu sifat qadimgi turkiy tildagi “aldam-qaldam gaplar” semasidagi **yal** otidan **-ğa** qoʻshimchasi bilan yasalgan feʼlga **-n** affiksini qoʻshish natijasida hosil qilingan (ЎТЭЛ,1,166).

“Tomchi yoki zarra holatida havodan uzluksiz tushib turmoq” maʼnosiga ega **yağ-** feʼli dastavval Urxun-yenisey bitigtoshlarida koʻzga tashlanadi: ...*Qara bulut voridi qamiğ üzü yağdı* – Qaro bulut qopladi, hamma joyga yomgʻir yogʻdi (ДТС.223). Mahmud Koshgʻariyning lugʻatida ushbu feʼl ayni maʼnosini saqlash bilan birga, yangi “tushmoq”; “kelmoq” (III,68), “yogʻilmoq” (koʻchma) maʼnolarini ifodalash uchun xizmat qilgan (ДТС.224). Qissa leksikasida soʻzning dastlabki ikkita semasi ishlatilib, qolgan hosila maʼnolari uchramaydi: *Yağdı yağmur esdi yellār astin üstin alti ay* (22v14); *Tünlä şakar yağar on kün yegüçä terärlär* (118v8). Bu oʻrinda leksema **tüš-** feʼliga sinonim tarzida qoʻllangan: *Suwdin keçärdü altunnü suwğa tüşürdi* (164r4).

Sariğ sifati qadimgi turkiy yodnomalar, “Qutadgʻu bilig”, “Devonu lugʻotit turk” obidalarida “somon, zarchuva, tilla kabi narsalar tusidagi rang”, “xira, oqargan”; “saman” (ot tusi haqida) maʼnolarida ishlatilgan: *Sariğ altun ürün kümüš* – sariq oltin, oq kumush; *Sariğ tañ ata keldi* – xira tong otdi; *Sariğ atliğ savēi* – sariq ot mingan sovchi (ДТС,488). Tadqiq etilayotgan manba lugʻat tarkibida ushbu soʻzning tubandagi semalari uchraydi:

1) “somon, zarchuva, tilla kabi narsalar tusidagi rang”: *Ul topraqda suwi tebiz, ürün, qara, ...sariğ, yaşil, qizil, kök...* (6r1);

2) “malla rang”: *Sizlardä bir qizil yuzlük, sariğ saçliğ, çaqir közlük kim ersä bu tewäni öltürgäy...* (35r14). Sh. Rahmatullaevning farazicha, bu sifatning etimologiyasi “sariq holatga aylanmoq”

ma'nosidagi **sari-(sar-)** fe'l bilan aloqador (ЎТЭЛ, I, 276).

“Qadimgi turkiy lug‘at”da **ağir** sifatining “vazni katta bo‘lgan, tosh bosadigan”, “toliqmoq, zo‘riqmoq”, “qiyin”, “xavfli”, “qattiq”, “qattiqqo‘l, shafqatsiz” singari semalari qayd etilgan (ДТС, 18-19). «Тафсири»da leksemaning «og‘ir»: *Ol kötürgäv...ağir yük* (24,9); «mustahkam, qattiq»: *Qıldimiz yer içindä ağır bægümiş tağlarnikim yaqıtmasun anlarni* (3361); «salmoqli»: *Biz tez indürgäyimiz säniñ üzä ağır sözni* (113,2); «jiddiy»: *Ol bir är ärdi ağır qiliqli...* (44613) ma’nolari mavjud. Mazkur so‘z tadqiqot obyekti qilib olingan manbada quyidagi ma’nolarda qo‘llanishda bo‘lgan:

1) “vazni katta bo‘lgan, tosh bosadigan”: *İki yıldın burun İbrāhimni ağır kişän birlä bağlap ew içindä tutar erdilär* (40v21);

2) “qiyin”: *Ammā arqış birlä barmaq ağır iş turur* (187r15);

3) “mas‘uliyatli”: *Sordilar: yalawaçliqğa nelük unamadıñ? Aydi: ağır yük turur* (163v12);

4) “katta”: *...Yoq ersä anuq bolup tursun ağır çerig birlä keltürmen* (65r3). Ayni paytda qissada zikr qilingan ma‘no **ulig‘** leksemasi orqali ham ochib berilgan: *Ul kelgän kâfirlarda iki uluği bar erdi* (60v8);

5) “tili aylanmay qolmoq, gapiro olmay qolmoq”: *Yarlıg‘ keldi: belgüsi ul tururkim üç kün tiliğ ağır bolğay kişigä sözläy bilmägäyisen* (168r3). Leksemaning birinchi semasi denotativ ma‘no bo‘lib, qolgan to‘rttasi konnotativ ma‘no sanaladi. Bu sifat qadimgi turkiy tildagi “biror tomonga egilmoq” ma‘nosini anglatgan **a:ğ-** fe‘lidan **-(i)r** qo‘shimchasi bilan yasalgan (ЎТЭЛ, I, 266).

Qara sifati Urxun-yenisey, Turfon matnlari, “Qutadg‘u bilig‘”, “Devonu lug‘otit turk‘”, “O‘g‘uznoma” asarlarida “ko‘mir tusidagi rang”, “qorong‘u”, «tush, siyoh», “kir, chang” (ko‘chma ma‘noda), “baxtsiz” (ko‘chma ma‘noda), “yomon. ahmoq” (ko‘chma ma‘noda), “oddiy” ma‘nolarini bildirgan (ДТС, 422-423). «Тафсири»da so‘zning birinchi semasiga duch kelamiz: *...Qara ranglu tæg körünür* (27619). Zikr etilgan ma‘nolarning ba‘zilari XIV asr manbalarida o‘zgarmaydi. Bunga “Qisasi Rabg‘uziy” asari leksikasini tadqiq etish jarayonida guvoh bo‘ldik:

1) “eng to‘q rang” ma‘nosini anglatadi: *Yana aşēi aydi: tüşümdä üç tannur kördüm, biri aq, biri qara, biri qizil* (88r16);

2) “sharpa” semasida: *Yusufniñ qarasi körünmäs bolğunča botası qalmış inäntek inräyü qaldi* (69v4);

3) “avom kishilar, atrofdagilar” ma’nosini bildiradi: *Aydilar: siz, fasād ishlärni sewmäsmiz teyürsiz yana yığaçlarni kesärsiz, yawuq qaralar köñlindä munî ravā ermäs tegäylär* (228r4);

4) “dog” ma’nosini ifodalaydi: *Savāl: aq et üzä qara ayb bolmas...* (150v5);

5) “xunuk” semasida: *Bir kün bir qoldaşqa aydi: sen körklük jamälliğ ersän, bular qamuğ qara tururlar* (233v15). Bu o’rinda leksema **körksüz** sifatiga sinonim tarzida qo’llanilgan: *Zulayhāniñ yüzigä baqtı ersä közigä körksüz köründi* (83r10);

6) “arzimas, biron ijobiy natija bermaydigan” ma’nosini bildiradi: *Siziñ ilmiyiz qara turur tep narsägä yaramas tedim* (174r19). Ayni paytda ushbu leksema ko’chma ma’noda “yomon, yovuz” semasida ham ishlatilgan: *Tänridin yangan içi qaralar barçası köñül bir qilip Rasulğa oğradılar* (203r14).

Mahmud Koshg’ariy lug’atida **qari** leksemasi “qo’l uzunligidagi o’lchov”, “bo’z o’lchaydigan o’lchov, gaz” ma’nolarini anglatgan (III,242). “Тафсуп” da tekshirilayotgan so’zning dastlabki ma’nosi uchraydi: *Ul adamniñ iki yüz qari bu yüklüki ärdi* (38b13). XII–XIV asrga oid uyg’ur huquqiy hujjatlari va “Qisasi Rabg’uziy” asarida terminning “qo’l uzunligidagi o’lchov” semasi qayd etilgan: ... *yüz eki bağliğ uzun qarita böz alip* – uzunligi qari hajmidagi bir yuz ikki bog’lamli material(bo’z) olmoq (ДТС,246); *Musāniñ boyı on iki qari erdi* (28v15). Alisher Navoiy asarlarida “bir metr chamasidagi o’lchov birligi” ni ifodalagan (HAL,730). *Qari* XIX asrda Xorazmda 148,94 sm, Buxoroda 320, 04 sm, Farg’onada 164, 45 sm ni tashkil etgan. Toshkentda esa uning ikki turi mavjud bo’lib, birinchisi bozor qarisi – 177, 8 sm, ikkinchisi xon qarisi – 213, 36 sm ga teng bo’lgan¹³⁹. Mazkur so’z asli “qo’lning yelkadan tirsakkacha bo’lgan qismi” ma’nosini anglatgan **qar** otidan kichraytirish ma’nosini ifodalovchi **-i** affiksi bilan hosil qilingan. O’zbek tilida **a** unlisi **ä** unlisiga almashgan. **i** unlisining qattiqlik belgisi yo’qolgan: **qar + i = qari > qäri** (ЎТЭЛ,1.525).

¹³⁹ Давидович Е.А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. –М.: Наука, 1970. –С. 118.

Qissa lug'at tarkibida kuzatilgan ma'no torayishi hodisasi jamiyat taraqqiyotining mahsuli bo'lib, u asosan, ko'p ma'noli so'zlarning monosemantlikka qarab siljishi, ular anglatgan ma'noning o'z va o'zlashma qatlamlarga doir boshqa leksemalar tomonidan ifodalanishi natijasida yuz bergan.

Savol va topshiriqlar:

1. O'zbek tilshunosligida leksema termini qanday so'zlarga nisbatan qo'llanadi?
2. So'zlar leksik ma'nosining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar xususida so'z yuriting.
3. Leksik ma'noning o'zgarish yo'llari haqida ma'lumot bering.
4. Ma'no torayishi hodisasining mazmun-mohiyatini tushuntiring.
5. "Qisasi Rabg'uziy" asarida denotativ (bosh) ma'nosi iste'moldan chiqqan leksemalar to'g'risida fikr bildiring.
6. Obida tilidagi qaysi so'zlarning konnotativ (hosila) ma'nolari iste'moldan chiqqan?

MA'NO KENGAYISHIGA UCHRAGAN SO'ZLAR

Tayanch so'zlar: bir ma'noli so'zlar; ko'p ma'noli so'zlar; ma'no kengayishi, yangi ma'no, qo'shimcha ma'no, tutug', qatun, yo'l, kun, Kul tegin bitigtoshi, "Oltun yorug'", "Xusrav va Shirin", numerativ, ko'k, qatig', tishi, vaqt, sabab, terguchi, muzd.

Ma'lumki, har qanday so'z dastlab paydo bo'lgan paytda monosemantik bo'ladi. Biroq so'z ma'nosi doimiy taraqqiyot natijasida uning semantik strukturasi o'zgarib, polisemantik leksemaga aylanishi mumkin. Demak, dastavval tor doiradagi voqelikni anglatgan leksemaning keyinchalik keng miqyosdagi voqelikni bildirishi ma'no kengayishi hodisasi hisoblanadi.¹⁴⁰ Mazkur jarayon "Qisasi Rabg'uziy" obidasi leksikasida bir ma'noli so'zning

¹⁴⁰ Турсунов У.Т., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Хозирги ўзбек адабий тили. –Т.: Ўзбекистон, 1992. –Б. 86.

polisemantiklikka qarab siljishi, uning rang-barang yangi ma'nolar bilan boyishi, ko'p ma'noli so'zlar semantik tuzilishining kengayishi, ko'chma ma'nolarning shakllanishi hisobiga sodir bo'lgan. Albatta, bu, o'z navbatida, muallifning so'zlarni o'z o'rnida ishlatish, ularga qo'shimcha ma'no yuklash, jozibadorlik baxsh etish mahoratining yuqoriligidan dalolatdir. Endi misollar tahliliga kirishamiz.

Tutuğ leksemasi eski turkiy tilning ilk manbalarida “garov, to'lov” tushunchasini ifodalagan: *Er tutuğ yuldı* – Er kishi garov puli evaziga qaytarib oldi (ДТС,592). So'z “Тафсири”da o'zining asl ma'nosini davom ettirgan: *Tägmä bir nafs anı kim qadğandı tutuğ bolur tamuğda* (118,6). “Nahjul farodis”da “garov, to'lov”, “Xusrav va Shirin” asarida “o'tovning bir qismi” ma'nosi kuzatiladi: *Öz cädirini tutuğ qoyup taqi bir darwişni ağırlamağay erdi* (HФ,82610); *Kirip özi tutuğ ičrä oturdı* (XIII,103610). O'rganilayotgan manbada leksemaning “garov, to'lov”, “asir, tutqun” semalari ko'zga tashlanadi: *Abdurahmān aydı: men ne sendin tutuğ qolarmen, seni öldürsälär tewäkim berür? tedi* (230v19); *Ular Ka'bnıñ tutuğları arasında oturur erdilär* (227r21). Tahlil qilinayotgan so'z “tutmoq, ushlar” ma'nosini anglatgan **tut-** (ДТС.591) fe'li bilan ot yasovchi **-(u)ğ** affiksidan hosil bo'lgan.

Xatun so'zi yodnomada «xotin», «ayol kishi» semalarini ifodalagan¹⁴¹: *...İkkinçi xatā Sulcaymān xatuni butğa tapunsa kāfira bolğay erdi* (145r14); *Şām vilāyatında bir fāl açğuçi xatun bar erdi* (50r12). Ushbu termin birinchi marta Kul tegin yodgorligida **qatun** fonetik shaklida zikr etilgan bo'lib, “xonim, zodagon ayol” ma'nosini bildirgan: *Umayteg ögim qatun qutıña inim Kül tegin er at bulı* – Xatun-onam baxtiga ukam Kul tegin Umay singari qahramon nomini oldi (ДТС.436). Ayni paytda, qadimgi turkiy tilda uning **işi** sinonimi ham iste'molda bo'lgan: *Begkä işikā inanğil* (ДТС.214). Leksemani mashhur tilshunos Mahmud Koshg'ariy o'z lug'atida «Afrasiyob qizlaridan bo'lganlarning nomi», deya izohlaydi: *Xan işi bolsa, qatun işi qalur* – Hoqonning ishi bo'lsa, xotin ishi qoldirilal (I,388). «Тафсири» da «xotin» ma'nosini anglatgan: *Fir'avn xatuni*

¹⁴¹ Qarang: Далабоев Х. “Кисаси Рабғузий”даги аёл семали лексемалар хусусида//Филология фани: янги аср муаммолари. –Т.: 2003. –Б. 125-128.

Aysa (29,33). Leksema XIV asr Xorazm manbalarida “xonim”. «ayol kishi» semalarida qoʻllanilgan: *Qamuğ xatunlarni xatun temä zinhār* (XIII,108621); *Bir xatun aña aytti* (Г,79a4). Turkshunoslikda **qatun//xatun** soʻzi “qat, qavat, qatlam” maʼnosidagi **qat** leksemasi bilan -(u) n/-(i)n affiksining birikuvidan hosil boʻlgan degan fikr mavjud¹⁴². **Qatun** soʻzini “qat, qavat, qatlam” maʼnosidagi **qat** oʻzagidan yasalgan deb boʻlmaydi. Mabodo shunday faraz qilungidek boʻlsa, unga qoʻshilayotgan qoʻshimcha singarmonizm qonuniga muvofiq -un emas, -in shaklida qoʻshilmogʻi lozim edi. Shuni nazarda tutganda, *qatun* bir morfemadir. Uni *qat-un* shaklida maʼnoli qismlarga ajratish maqsadga muvofiq emas. Qadimgi *qatun* keyichalik *xatun*, hozirgi oʻzbek tilida maʼno va fonetik jihatdan oʻzgarib *xotin* ga aylangan¹⁴³. L. Budagov *qatun* shaklini qirgʻizcha, turkcha, *xatun* shaklini tatarcha, qozoqcha deb belgilab, oltoy tilida *qattin* shaklida ishlatilishini, koʻplikda *qadittar* shaklini olishini taʼkidalaydi (ЎТЭЛ, I,402).

Oʻrganilayotgan leksema «Qadimgi turkiy lugʻat» (ДИС, 36), «Oʻzbek tilining etimologik lugʻati» (ЎТЭЛ, I,402) hamda «Oʻzbek tilining izohli lugʻati» (ЎТИЛ, IV,415)da turkiy soʻz sifatida berilgan boʻlsa-da, V. Bartold uning sugʻdcha istilohlardan biri ekanligini qayd etadi¹⁴⁴. Professor H. Dadaboev mazkur mulohazaga qoʻshilgan holda J. Klosning quyidagi fikrini keltirib oʻtadi: qatun//xatun «beka, xonim» termini sugʻd tilidagi **xwatʼun** «hukmdor, zodagon zavjasi» leksemasining turkcha va arabcha fonetik shakllari hisoblanadi¹⁴⁵. Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasida quyidagi fikrlarni oʻqiyimiz: “XOTUN, qatun – xoqon xotini va hukmdor ayolga nisbatan

¹⁴² Покровская Л. Термины родства//Историческое развитие лексики тюркских языков. –М.: Наука, 1961. –С. 59; Исмоилов И. Туркий тилларда кавм-кариндошлик терминлари(ўзбек, уйғур, козок, кирғиз, коракалпок, туркман тиллари материаллари асосида). –Т.: Фан, 1966. –Б.107-108.

¹⁴³ Содиқов К. Ўзбек тилидаги акраболик отлари хақида // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. –Т.: Университет, 2002. –Б. 69.

¹⁴⁴ Бартольд В.В. Двенадцать лекции по истории турецких народов Средней Азии//Сочинения. Т.5. –М. , 1968.-С. 43.

¹⁴⁵ Дадабоев Х., Ҳамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. –Т.: Фан, 2007. –Б. 33.

qo'llanilgan turkiy unvon. Dastlab, hunlar davrida (miloddan avvalgi 3 – milodiy 3-asrlar) qayd etilgan. Turk xoqonligi davrida (6–8-asrlar) xoqondan keyin 2- darajada turuvchi unvon. Xotunlar to'ra asosida xoqon bilan birgalikda hokimiyatni boshqarishgan. Tarixda turkiy hukmdorlarning bir necha xotini bo'lganligi, faqat ulardan biri – bosh Xotun bo'lganligi ma'lum. Xoqon vafot etganda o'rmini egallaydigan o'g'li kichik yosh bo'lsa Xotun uning nomidan hokimiyatni boshqargan.

Harbiy safar chog'ida ham Xotunlar hukmdorlar yonidan joy olganlar, shuningdek, hukmdor saroyda bo'lmagan paytda saroyni boshqarib, elchilik hay'atlarini qabul qilganlar.

VII-VIII asrlarga taalluqli sug'diy yozuvli qadimgi turkiy tangalar orasida qo'shaloq tasvirli; o'ng tomonida hukmdor va malika tasvirlangan, orqa tomonida esa MR'Y (hukmdor) va a.'ttwnh (xatun) unvoni zarb qilingan tangalar uchraydi. Ushbu tangalar, asosan, mamlakatimiz hududidan topilgan bo'lib, Sug'd yoki Buxoroda hukmronlik qilgan turkiy sulolaga mansub hisoblanadi¹⁴⁶. Ma'lum bo'ladiki, mazkur so'z dastlab turkiy tillarda "unvon", keyinchalik "ayol kishi" ma'nolarida qo'llanilgan.

Shuningdek, asarda istilohning turkiycha **tiši**, **urağut**, **ewlük**, arabcha **avrat** sinonimlari ham keltirilgan: *Bir tiši imām Muhammad bin Hasan Šaybāniyğa āšiq boldi* (82v6); *Ya'ni ariğsizliq körgän urağut oğli...* (121v15); *Ul Aziz aydi: meniñ ewlügimğä kimy yawuzliq sandi va kim ilik sundi?* (83v11); *Avrat aydi: erim ewdä yoq* (143v3).

Baš so'zi qadimgi turkiy til yodnomalari va qoraxoniylar davri obidalarida "tananing bo'yindan yuqorigi, oldingi qismi", "javobgarlik, mas'uliyat" (ko'chma ma'noda), "bosh tomon", "idishning bo'g'zi", "boshoq", "uch, tepa qism", "daryoning boshi, yuqorisi", "rahbar", "boshi, boshlanishi" (ДТС,86-87) kabi semalarda qo'llanilgan. «Тәфсири»da "tananing bo'yindan yuqorigi, oldingi qismi" (38,26); "boshi, boshlanishi" (11,17); "tepa, yuqori" (129,31); "yo'lboshchi, rahbar" (143,21); «qism, guruh» (9,13), «o'zlik» (31614) ma'nolarini ifodalagan. XIV asr Xorazm yodnomalarida "bosh" (Г,3262); "boshi,

¹⁴⁶ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. 9-жилд. –Б.638.

boshlanishi” (HФ, 153б1); “tepa, yuqori” (Г,12a1); “yoʻlboshchi, rahbar” (MH,296a7); «qism. guruh» (HФ,50a5) kabi maʼnolarni anglatgan. Mazkur leksema tadqiqot obyekti qilib olingan manbada quyidagicha maʼnolar kasb etgan:

1) “tananing boʻyindan yuqorigi, oldingi qismi, kalla”: *Tört yüz qarı bodları baş üzä säkräp ädaqların tepsälär tizläriñä tegi kömülür erdi* (29r16);

2) “boshliq, rahbar”: *İşārat ul tururkim Rasul alayhis-salām biziñ nafsimizdin bolsa, ul bizgä baş bolur, biz ayaq bolurbiz* (207v20). Bu oʻrinda mazkur soʻz **başliq** leksemasi bilan maʼnodoshlik qatorini yuzaga keltirgan: *Abu Jahl başliq qurayş kāfirlari Rasulğaa kāfirlik qıla başladılar* (195r20);

3) “lavozim, mansab jihatdan katta, yuqori turuvchi”: *Neçä baş hakim āqil eränlär kirip üñür ağzi tuşunda arquri yığaçlar ornattılar* (164v17);

4) “eng oldingi, birinchi”: *Anas ibn Mālik aytur: Rasul alayhis-salām aydi: baş barmaqın čiçala barmaq içindä qoyup münçä erdi* (121v1);

5) “tik narsalarning tepa qismi, uchi, choʻqqisi”: *Biri-biriñä qatip tört uluş qilğil, tört tağ başında qodğil* (55v12);

6) “yoʻlning boshlanish joyi”: *Yol başında bir çäşma suw kördi* (129v1);

7) “baʼzi oʻsimliklarning kalla yoki chochoq shaklidagi hosili, mevasi”: *Malik alarğa baş üzüüm berdi azuq üçün* (118r7);

8) “qaytadan, boshqatdan”: *Yaʼni başdin yigitmu bolurmiz, yāxud mundağıu qarı erkän oğul tuğarmu?* (167v18);

9) “boshi, boshlanishi”: *Yaʼni kafälatniñ başi malāmat turur; ortası ökünç turur; āxiri tavān turur* (26v20);

10) «boshida, dastlab»: *Sen Firʼavn taba izganda başda-oq tediñ* (131r11).

Ushbu ot qadimgi turkiy tilda **ba:š** tarzida talaffuz qilingan. Keyinchalik, **a:** unlisining choʻziqlik belgisi yoʻqolgan. Oʻzbek tilida **a** unlisi **â** unlisiga almashgan: **ba:š** > **baš** > **bâš** (ЎТЭЛ,1,61). Shuningdek, oʻrganilayotgan leksema obida tilida **buğday** leksemasi bilan birikib, “sunbula burji” maʼnosidagi yangi soʻz hosil qilgan: *Ul*

burjlar bu turur: qozi, uy, arändänd, quçiq, kür arslan, buğdaybaşı... (66v4).

“Qadimgi turkiy lug‘at”da **yol** so‘zining quyidagi ma‘nolari qayd etilgan: “barcha narsalar qatnovi natijasida iz bosilib hosil bo‘lgan qatnov qismi”: *Ula bolsa yol azmas* – Belgi bo‘lsa yo‘ldan adashmaydi; “imkon chorasi”: *Sen üç yoli inča tez ayğil* – Sen ularga uchta imkon chorasi haqida gapirgil; “hayot yo‘li, umrguzaronlik”(ko‘chma ma‘noda): *Er yoldan yandı* – Er kishi yo‘ldan qaytdi (ДТС,270). «Тафсир»da otning dastlabki ikki semasini uchramiz: *Yol yanilap yolsizın bardilar* (29,1); *Yana izardı yol yarağini* (762). Ushbu leksema “Qisasi Rabg‘uziy” yodnomasida o‘n xil ma‘noda ishlatilgan. Bu esa, o‘z navbatida, tekshirilayotgan so‘z ma‘no ko‘lamining kengayishidan darak beradi. Obida lug‘at tarkibida zikr qilingan termin quyidagi semalarni ifodalagan:

1) “insonlar, jonivorlar va boshqa narsalar qatnovi natijasida yer sathida iz bosilib hosil bo‘lgan uzun, davomli qism”: *Yana aymişlar: Maryam juhudlärđin qačmişda bözçilärđin yol sordı* (18r13);

2) “biror joy, makonga sayohat yoki boshqa maqsadda qilinadigan yurish”: *Tekmä birinjä bir tewä yüki buğday berdi, taqı yol azuqların anuqladı* (96r19);

3) “bosib o‘tiladigan oraliq, masofa”: *Misrğa üç künlük yol qaldı* (106v2);

4) “imkon chorasi”: *Aydılar: ataların bu yolni nedin tapdılar* (88v7);

5) “marta”: *Altı yoli tirilip, yettidä yol köndürdi ul* (161r12);

6) “sabab, bois”: *Qaçırğa la‘nat qıldılar, ul yoldın uruğlamas tedilär* (40v17). Ayni paytda, leksema arabcha **sabab** o‘zlashmasiga sinonim sifatida keltirilgan: *Sabab ul erdi: dunyāda diydār körmäk üç türlükđin xāli ermäs* (123v3);

7) “(bu) safar, (bu) gal”: *Tekmä kelmişlərində Yusuf ularni qonaqlatur erdi, bu yol qonaqlatmadı* (102r6);

8) “yo‘l-yo‘riq, maslahat”: *Malik aydi: Zufalğa barın yükünün yalbarın bolğaykim sizni qutqarğay ya kendü bir yol körgüzgäy* (57r14);

9) “joy”: *Yunus aydi: qatında yana yol bolğaymu?* (155r10);

10) “tomondan, orqali”: *Yana Ali Fātima yolindin küyäv erdi* (201r12).

Mazkur ko‘p ma‘noli ot asli **yo:l** tarzida talaffuz qilingan. keyinchalik **o**: unlisining cho‘ziqlik belgisi yo‘qolgan. **Yo:n-** fe‘liga qiyoslab, **yo:l** so‘zi asli **yo:-** asosidan **-l** qo‘shimchasi bilan yasalgan deb taxmin qilinadi (ЎТЭЛ.I,190).

Kün leksemasi Urxun-yenisey bitigtoshlari va XI asr obidalarida “Quyosh”: *Kün toğdı qamuğ üzä yaruq bolti* – Quyosh chiqdi va hamma tomon yorishib ketdi; “sutkaning quyosh chiqishidan botishigacha bo‘lgan qismi”: *Tün künniñ qaršisi ol* – tun kunning ziddidir; “24 soatga teng vaqt”: *Tiriklik küniğä tükäl alqınur* – Hayot kun sayin yo‘qlik tomon ketadi (ДТС,326) ma‘nolarini anglatgan. «Тафсиҳ» asarida “yerga issiqlik va nur taratib turuvchi yulduz” (10611), “sutkaning quyosh chiqishidan botishigacha bo‘lgan qismi” (146,21), “o‘tgan va kelgusi kunlarning birida” (9,18), “qachondir, vaqti kelib” (133.11), «hayot, umr» (7065) semalarida kelgan. Qissa tilida bir qancha ma‘nolarda istifoda etilgan. Quyida ularning har biriga alohida to‘xtalib o‘tishga harakat qilamiz:

1) “yerga issiqlik va nur taratib turuvchi yulduz”: *İkinçi keçä yana tüş kördi: on bir yulduz, kün, ay birlä inip Yusufgä sajda qilurlar* (67r19);

2) “sutkaning quyosh chiqishidan botishigacha bo‘lgan qismi”: *Elçi Misrgä keldi kün keç bolur erdi* (87v17);

3) “bir kecha-kunduzga teng vaqt”: *İbrāhim yetti kün Mülk-i Hazān elindä turdi* (46v12);

4) “oy yoki haftaning muayyan kalendar sanasi”: *Muharram ayında pançšanba kün ekindük namāzi vaqtında vafāt qildi* (56r10);

5) “ma‘lum hodisaga bag‘ishlangan sana”: *Yarındasi Qurbān küni Tavrāt indi* (121v12);

6) “payt, vaqt”: *İdi maņa on oğul bersä qamuğ sâz-silâh alip toquş küni meniñ öjümdä tursalar* (50r5). Shuningdek, asarda qayd etilgan ma‘no arabcha **vaqt** leksikasi orqali ochib berilgan: *Namâz vaqtı boldi, oğlanni qoyup özi namâzğa turdi* (172r15);

7) “ob-havo sharoiti”: *Mavlâ taalâ yel izdi, kün işiği bir sâatda teniz tübigä kirdi* (115v13);

8) “oʻtgan va kelgusi kunlarning birida”: *Bir kün İsmāil avğā barmış erdi* (49r10);

9) “qachondir, vaqti kelib”: *Künlärdä bir kün İshāq Avazğā aydı...* (54r17);

10) “borgan sari”: *Kün sayu emğäki artuqraq boldi* (23v6);

11) “kun boʻyi”: *Uzun küin yörüsänj iki yiğäcädin artuq yörimässen* (53r8);

12) “oʻshanda, oʻsha paytda”: *Ul küin Abdul Mutallibniñ toquz oğli bar erdi* (50r6);

13) “birmuncha muddat”: *Qaç küin ular birlä turdi* (57v13);

14) “bugun”: *Bu küin sizlärdin bir tilägim bar berürmüsiz?* (85v1);

15) “yaqin kunlardan birida”: *Tanğlasi küin malikma qalmadi* (65r14);

Bundan tashqari, oʻrganilayotgan soʻz **bat-** hamda **tuğ-** feʼlari bilan birikib, tomonlar, yaʼni sharq va gʻarbni ifodalashga xizmat qilgan: *Kün tuğardan küin batargä kāsiki tegsä sözlärim* (249v15).

“Qadimgi turkiy lugʻat”da **arqa** leksemasining “orqa”: *İqiläc arqasin yağritma* – ulov(yuk hayvoni)ning orqasini yogʻir qilma; “suyanchiq”(koʻchma maʼnoda): *Kimniñ arqasi bolsa küctüg bolur-* kimning sunchigʻi boʻlsa, u kuchli hisoblanadi (ДТС.53), «Тафсири»da “gavdaning qoriga nisbatan ters tomoni, boʻyindan dumgʻazagacha boʻlgan qismi” (68b5), “narsa yoki kimsaning yuz, old tomoniga qarshi tomoni” (31,29), “suyanchiq, tirkak” (20,6) kabi maʼnolari ifodalangan boʻlsa, Rabgʻuziy uni quyidagi semalarda qoʻllagan:

1) “gavdaning qoriga nisbatan ters tomoni, boʻyindan dumgʻazagacha boʻlgan qismi”: *Samʼun aydi: qamuğ yiğilip arqa bir qilip taşni yiqalij* (64v5); *...Barğil ul erniñ arqasin qoluj birlä siğagil* (98r15);

2) “narsa, predmetning ters yoqdagi qismi, old tomoniga teskarisi”: *Ertäsi namāz qilip oltururda mehrābğā arqa berip zindān xalqığā ilm oğrätür erdi...* (87v11); *Andağ qildilar, qağaz arqasinda bitig belgürdi* (200r14);

3) “narsa yoki kimsaning yuz, old tomoniga qarshi tomon”: *...Qaçan saña*

oğrasam arqandın iki arslan qopa kelip manja hamla qilur (110r6);

4) “avvalgisining ketidan”: *Emdi tegmä biriñiz üçär kök yelük qilip biri sağdın, biri soldın ilgäri arqada asiñ* (125r5);

5) “ortda qolgan, o‘tilgan yo‘l, harakat yo‘nalgan tomonning aksi”: *Yusuf yiğlayu ul muakkal birlä arqasiña telmürü Mälik Za‘rgä keldilär, arqasiğa qatildilar, arqis tebrädi* (74r3);

6) “inson ko‘tara oladigan yuk”: *Har kündä bir arqa otunni bāzārda satiptört diramgä...* (128r18);

7) “suyanchiq, tirgak” (ko‘chma ma‘noda): *Yo! sizgä bolsa ularni ağırlap sizgä izğaymiz, agar yol Muhammadgä bolsa bizgä arqa bolğaysiz* (229v3).

Kök (ЎТИЛ,II,449-450) leksemasi Kul tegin bitigtoshi, Turfon matnlari hamda XI asr yodnomalarida tubandagi ma‘nolarni anglatgan: “moviy, zangori”: *Kök ton* – ko‘k kiyim; “osmon”: *Yerni kökni yaratqan* – yer va osmonni paydo qilgan (ДТС.3 i2). «Тафсир» asarida “osmon” ma‘nosi mavjud: *Kök taqi yer kiin taqi tün* (5466). Ushbu so‘z o‘rganilayotgan obida lug‘at tarkibida bir qator semalarni ifodalagan¹⁴⁷:

a) “moviy, zangori”: *Emdi tegmä biriñiz üçär kök yelük qilip biri sağdın, biri soldın ilgäri arqada asiñ* (125r4);

b) “yashil, sabza”: *Bulutlar yaş aqitsa yaş oğlan anadın tuğartek yaş yaşap ölgän qara yerdin kök yaş ötlär ünär* (68r15);

d) “osmon”: *Ädiz kök yağlar, yağiz yer külär* (68r14);

e) “yer yuzi”: *Ba‘zi payğambarlarni meniñ birlä kökkä ağdurdı, ba‘zisi dunyā kökindä* (211r8);

f) “barg”: *Ew öñindä açuq yerlärin estürdi, sağında–solında yiğaçlar tikdilär, köki kümüsdin, bodi altundin, budaqlari kümüsdin bir qandil qildi* (34r9).

Qadimgi turkiy til va qoraxoniylar davri yodnomalarida **qatiğ** so‘zining “qattiq”: *Ol qatiğ nejni yumšatti* – u qattiq narsani yumshatdi: “qattiqqo‘l, shafqatsiz”: *Azunta negü bar ölimdin qatiğ*

¹⁴⁷ Qarang: Ганиходжаева М. Исторические названия синего, голубого и зеленого цвета // Историколингвистический анализ лексики старописьменных памятников. -Т.: ФАН, 1994. –С. 53-57.

– dunyoda o‘limdan shafqatsiz yana nima bor; “kuchli”: *Adavaki yek qatig‘ unin qiqirib* – Adavaki kuchli tovush bilan qichqirdi: “mustahkam” ma’nolarini kuzatish mumkin (ДТС,433). «O‘rta Osiyo Тафсири»da sifat “odatdagi sharoitda o‘z shakli va hajmini saqlaydigan” (20,6); “kuchli” (27,17); “qiyin, mashaqqatli” (27619); “kishiga og‘ir botadigan, uni ranjitadigan” (28,24); “shafqatsiz” (4567) semalarida ishlatilgan. Rabg‘uziy o‘z asarida ushbu leksemaga qayd etilgan semalaridan tashqari yana qo‘shimcha bir qancha ma’nolarni yuklagan. Bu esa mazkur davrga kelib, o‘rganilayotgan so‘z ma’nosining kengayganligini ko‘rsatadi:

1) “odatdagi sharoitda o‘z shakli va hajmini saqlaydigan”: *Ul tupraqda qatig‘ yumsaq va arig‘ arig‘siz, tatlig‘siz qamuğ bar erdi* (6r1);

2) “mustahkam”: *Yusufni bir qatig‘ injircaqğa mündürdilär, yolğa kirdilär* (74r4);

3) “kuchli”: *Ul qatig‘ qorqunç azāblarni köräyin tedi* (20v4); *Qatig‘ zilzila qopti* (162v20);

4) “quloqqa og‘ir botadigan, baralla eshittiradigan”: *Qatig‘ ün birlä javāb aydi* (30v21);

5) “shafqatsiz”: *Hazratdin xitāb keldi: ey Azrāil, gāyat qatig‘ köñüllük ermişsen* (5v20); *Yazid çerigi birlä qatig‘ sançisti* (246r12);

6) “cheksiz, haddan ziyod”: *Tanjlayu barip topuz birlä ururda ilgin üstünrāk kötürdi g‘atig‘ urdi* (45r1);

7) “biror narsaga butun vujudi bilan berilgan”: *Butğa g‘atig‘ tapunur üçün Āzar atadilar* (38r5); Shuningdek, obida tilida tahlil qilinayotgan so‘z ko‘chma ma’noda qo‘llanilgan o‘rinlar ham mavjud.

8) “qiyin, mashaqqatli”: *Qatig‘ islar buyurgil oğrānsün, tedilär* (188v12);

9) “kishiga og‘ir botadigan, uni ranjitadigan”: *Sulaymānğa qatig‘ sözladi, barğil kişi işin işlägil* (144r5);

10) “yomon”: *Ul mardud Main aydi: meniğ üzä bu tündin qatig‘raq tün yoq* (184r14).

Ayni paytda ushbu sifat **yaman** leksemasiga sinonim tarzida qo‘llanilgan: *Munça miñ xalāyiqniñ halāklikinā yaman duā qildiñ ani negā qayğurmadiñ* (157v9).

Аѐ- fe‘li qadimgi turkiy til yodnomalari, hamda XI asr

manbalarida “ochmoq”, “tarqatmoq”, “bo’shatmoq, yechmoq”, “yo’l ochmoq”, “bosmoq, egallamoq”, “hal etmoq”, “suv sepmoq”, “ishonmoq” (ДТС,3) semalarida ishlatilgan. «Тафсири» da leksemaning «ochmoq»: *Ali qabuğ ačdi* (27,16); «bosmoq, egallamoq»: *Qayda šaharlär bar ärsä ačdi* (50.5) ma’nolariga duch kelamiz. Ushbu so’z qissa lug’at tarkibida quyidagicha ma’no kasb etgan:

1) “yo’lni to’sib turgan narsani bir tomonga surib, ko’tarib qo’yib, kirish yoki chiqishga imkon tug’dirmoq”: *Urağut ešik ačti ikägü kirdilär* (134r15);

2) “og’zini berkitib turgan tiqin, qopqoqni sug’urib olmoq”: *Aydi bir uluğ čanaq kördüm tola suw ağızi örtüglüg anı aldım ağızin ačtim* (217v13);

3) “o’rab, qoplab turgan narsadan xalos bo’lmoq”: *Hadiča aydi: andin bildimkim keldi tegäniñdä bašimni ačdim ketti tediñ, bildimkim farišna turur* (194r2);

4) “ko’tarmoq yoki olib tashlamoq”: *Yeti yer hijäbin ačdi Mavlämiz aña* (37v13);

5) “to’siqni olib tashlamoq, yurish uchun imkon bermoq”: *Yignä yürtükinečä yeldin Ādiylarğa yol ačip* (29r9);

6) “yozmoq, yoymoq, kermoq”: *Ul qağazni ačip körsälär bu kalima bitiglig bolğay* (53r15);

7) “fosh qilmoq”: *Ma’lum böldikim kimniñ aybin ačsa ul yana ul aybğa muhtalä bolur ermiş* (26r16);

8) “ro’zani ochmoq”: *Kündüz roza tuttilar ağız ačğu vaqt bolsa, jadiy atliğ kök ot keltürdilär, ağız ačtilar* (170r17);

9) “kishi bilishga qiziqqan noma’lum voqea, hodisalarni go’yo oldindan aytib berishga urinmoq, fol ochmoq”: *Muni yaxšimu qıldim, yawuzmu qıldim biläyin tep, Mushab aldi fäl ačti* (248v14);

10) “tuzalmoq, o’ziga kelmoq, kasaldan ko’zini ochmoq”: *Üč kündin soñ terisi küčländi, közin ačti* (165r5);

11) turg’un birikma tarkibida kelib, “bir lahzada, bir zumda” ma’nosini anglatadi: *Mikail qanati birlä köz yumup ačğunča on yığaçliq yergä eltib qoddı* (61r7);

12) “oshkor qilmoq”: *Mavlā ta’alā ilm-u hikmat birlä yalawačliq qamuğın Sulaymānğa ača berdi* (138r19).

Turfon matnlari, “Oltun yorugʻ” yodgorligi va XI asr obidalarida **çal-** feʻlining “urmoq”, “tashlamoq” (koʻchma maʼnoda) maʼnolari aks etganligini “Qadimgi turkiy lugʻatʼdan bilib olish mumkin (DTC,137). Qutbning “Xusrav va Shirin” dostonida “tashlamoq” (95a18), “musiqa asbobida kuy ijro etmoq” (101a21) maʼnolari qayd etilgan. Tekshirilayotgan qissada mazkur feʻlining 1) “urmoq”: *Biçaqni taşğa çaldı yığlayu āğāz qildi* (51r8); 2) “tashlamoq”: *Tājri farmāni birlā Qābilniñ adaqin tutup yeti yolı maşriqdin mağribğa tegi öwürdi yergä çaldı* (17v16); 3) “yiqitmoq”: *Qaçan atalari közindin ayrıldilar ersä Yusufni yergä çaldilar* (69v6); 4) “musiqa asbobida kuy ijro etmoq”: *Abujahl aydı: qopuñ Badr quduğığa barıp zuvni alalıñ, xamr içäliñ, nay çalalıñ...* (221r15); 5) “yoʻldan urmoq”: *Rasul aydı: telbä ermäs men, div pari çalmadı, māl qadğusi yoq* (203a10) semalari mavjud. Kezi kelganda, taʼkidlash joizki, leksema dastlabki uchta maʼnosi orqali **ur-**, **taşla-**, **yiq-** feʻllari bilan sinonimik qatorni yuzaga keltirgan: *Yusuf aydı: bizniñ törämizdä oğriniñ ilin kesmāk, bergä urmaq, māl almaq turur* (97r19); *Jabrāil tepdi ersä qıra suwğa tegi indi taş taşladı* (61r16); *Oğlanğa aydı: men siğirci men siğir minip kelürdä siğir meni yiqip qaçı* (128v7).

Yartmaq termini “Oltin yorugʻ” va uygʻur yozuvidagi budda yodgorliklarida “tanga(mis yoki kumush tanga)” maʼnosida qoʻllangan: *Bir karsapan altun miñ altı yüz yartmaq bolur* – bir kapsan oltin bir ming olti yuz tanga boʻlur (DTC,243). Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig” dostonida bu termin *yarmaq* shaklida “pul” maʼnosini anglatgan: *Kişi barça yarmaq qulı boldılar* – barcha insonlar pulning quliga aylandi (DTC,242). Mahmud Koshgʻariy “Devoni” da *yarmaq* “tanga”: *Men añar yarmaq ötiñč berdim* – men unga tanga qarz berdim (III,450); “pul”: *Ol meniñ birlā yarmaq utuşdı* – u men bilan pul yutishdi(oʻyinda) (I,190) maʼnolarida, uning uygʻurcha *yarımaq* (III,438) shakli esa “tanga” semasida kelgan. Ayni paytda, mazkur lugʻatda tekshirilayotgan soʻz **tergüçi** leksemasi bilan birgalikda “tanga-pul toʻplovchi” maʼnosida ishlatilgan: *yarmaq tergüçi* (II,56). Numerativ XII-XIV uygʻur huquqiy hujjatlarida yunoncha “ogʻirlik va pul birligi” oʻzlashmasi bilan birikib, juft soʻz holida “kumush tanga” maʼnosini bildirgan: *Beş (otuz) satir yarmaq kümüş sanap altım* –

yigirma besh kumush tanga sanab oldim (ДТС,491). *Yarmaq* “Тафсири” da “tanga” (9619), “pul” (965). Xorazmiyning “Muhabbatnoma” asarida “tanga” semalarida uchraydi: *Bukün mayxānada yarmaq saʼalij* (МН,303630). “Qisasi Rabgʻuziy” asarida soʻzning quyidagi maʼnolari koʻzga tashlanadi: 1) “tanga”: *Bāzārğa kirdi etmākčiga bir yarmaq berdi* (178v19); 2) “pul”: *Aydi: mendā yarmaq yoq, yilqi qara bar tawar berāyin* (73r11); 3) “pul birligi”: *Kanʼān yarmaqinij toquziya Yusufni satdilar* (73r15). Shuningdek, yarmaq qissada Forscha-tojikcha **muzd** “ish haqi” leksemasi bilan birgalikda juft soʻz holida “yoʻl kira, xizmat haqi” maʼnosida ham ishlatilgan: *Yana aydi: mana rahm qilib mindürgil muzd yarmaq berāyin* (128v10). Alisher Navoiy asarlarida “tanga”, “pul”, “aqcha”, “mayda aqcha” (HAJ,211) maʼnolarini bildirgan.

Shunday qilib, asarda maʼno kengayishi hodisasi bir semali hamda polisemantik soʻzlar maʼno strukturasi kengayishi, turli yangi semalarning shakllanishi, koʻchma maʼnolarni rivojlanishi oqibatida yuzaga kelgan.

Savol va topshiriqlar:

1. Maʼno kengayishi deb qanday hodisaga aytiladi?
2. Maʼno kengayishi leksik maʼno taraqqiyoti bilan qay darajada bogʻliq?
3. Qissada qoʻllanilgan soʻzlar maʼnosining kengayishi xususida umumiy maʼlumot bering.
4. Asardagi leksemalarning polisemantlikka qarab siljish yoʻllari.
5. Maʼno koʻchishi nimalarni nazarda tutadi?
6. Qissada ishlatilgan soʻzlar maʼnosining kengayishida metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik kabi hodisalar qanday rol oʻynagan?

YANGI MA'NO KASB ETGAN LEKSEMALAR

Tayanch soʻzlar: til boyligi, fan va texnika taraqqiyoti, yangi maʼno, diaxron aspekt, maʼno nozikligi, semantik bogʻlanish, aniq maʼno, umumiy maʼno, umumxalq tili, maʼno ottenkasi, lingvistik hodisalar, soʻzning semantik strukturasi, yoʻriq, chigʻay, faqir, tura, tulas, oʻgsuz, bashmaq.

Tildagi mavjud har bir soʻz hayot talabiga muvofiq tarzda turli yoʻllar bilan hosil boʻladi. Soʻz til boyligining asosiy birligidir. Til orqali fikr bildirishga kirishilar ekan, soʻz material vazifasini bajaradi. Yana ham aniqroq qilib aytadigan boʻlsak, soʻz oʻz maʼnosi bilan berilayotgan fikr uchun asos, poydevor hisoblanadi. Soʻzning yuzaga kelishida esa birlamchi oʻrinda maʼno turadi. Shuning uchun ham soʻz maʼnosini tadqiq etish qadim-qadimlarga borib taqaladi¹⁴⁸. Binobarin, leksemalarni diaxron jihatdan oʻrganish tilning rivojlanish bosqichlarini, uni yaratuvchi xalq tarixini yoritishda alohida eʼtiborga molik. Shu bois ham tarixiy jarayonlar soʻz maʼnolarining oʻzgarishiga taʼsir koʻrsatadi. Odatda, fan va texnikaning takomillashuvi natijasida paydo boʻlgan terminlarning muayyan qismi soʻzlarni yangi maʼnoda qoʻllash yordamida hosil qilingan. Kezi kelganda aytish joizki, soʻz maʼnosi isteʼmol doirasining kengayishi, maʼno ottenkasidagi oʻzgarishlar ham til taraqqiyotida oʻziga xos mavqeni egallaydi.

Soʻzlarning yangi maʼnolar bilan boyib borishi qonuniy jarayon hisoblanadi. Lingvistik hodisalar ustidagi kuzatishlarimiz soʻzlarning yangi maʼno bilan boyishi til rivojida katta mavqeni egallovchi asosiy xususiyat ekanini isbotlaydi. Chunki leksemaga soʻng yuklangan maʼno tilda yangidan paydo boʻlgan mustaqil soʻz kabi lugʻat boyligiga ulkan hissa qoʻshadi, uning rivojlanishiga xizmat qiladi. Jumladan, bir leksema maʼnosining oʻzgarishi, yangi maʼnoda qoʻllanishi, isteʼmoldan chiqishi, uning passivlanishi, faollashishi boshqa soʻzlarga taʼsir qiladi. Shu nuqtayi nazardan, soʻz maʼnosini

¹⁴⁸ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Т: MUMTOZ SOʻZ, 2010. –Б. 3. Каранг: Звегинцев В. Семасиология. –М.: Изд-во Московского университета, 1957; Покровский М. Избранные работы по языкознанию. –М.: Изд-во академия наук, 1959.

tarixiy asosda tekshirib aniqlash yangi soʻzlarning yuzaga kelish qonuniyatlarini ochib berishda ayniqsa ahamiyatlidir¹⁴⁹. Demak, soʻz maʼnosini oʻrganish tilshunoslikning muhim masalalaridan boʻlib, u, bir tomondan, leksemaning kelib chiqish mohiyatini yoritisa, ikkinchidan, diaxron aspektda tadqiq etish bilan bogʻliqdir.

Maʼlumki, soʻz jamiyat taraqqiyoti bilan bogʻliq holda rivojlanadi, yangi maʼnolar kasb etadi, maʼno qirralarini vujudga keltiradi. Paydo boʻlgan sema yoki maʼno nozikliklari keng jamoatchilik tomonidan eʼtirof etilib, umumxalq tilidan mustahkam oʻrin oladi. Shu oʻrinda soʻz semalari va maʼno nozikliklari oʻrtasidagi semantik bogʻlanish hamda chegarani farqlash, ularga toʻgʻri izoh berish muhim vazifalardan hisoblanadi. Har bir soʻz oʻrni bilan bir-biriga yaqin yoki bir-biridan uzoqroq tushunchalarni ifodalashi mumkin. Yaqin tushunchalar ifodasi soʻzning maʼno nozikligidir, uzoqroq tushunchalar esa soʻzning mustaqil maʼnosidir. Maʼno nozikliklari bilan mustaqil maʼnolar oʻrtasidagi semantik bogʻlanish yaqqol sezilib turadi, ammo mustaqil maʼnolar oʻrtasidagi bogʻlanish unchalik sezilmaydi. Soʻzning maʼnolari va maʼno nozikliklari uning oʻz (asl) maʼnosi boʻlishi ham mumkin, koʻchma maʼnosi boʻlishi ham mumkin¹⁵⁰. Maʼnolar til sistemasidan xabardor barcha kishilar uchun barqaror va umumiydir. Qoʻllanish esa soʻz maʼnolaridan birining baʼzan individual tarzda, ayrim hollarda maʼlum darajada kishilar tomonidan ishlatilishi mumkin boʻlgan holat hisoblanadi¹⁵¹.

Leksemalarning aniq maʼnodan mavhum, umumiy maʼnoga oʻtishi, yangi sema kasb etishi uning maʼno taraqqiyoti va oʻzgarishi bilan bogʻliq. Ayniqsa, biror narsa-predmet nomining boshqasiga koʻchishi hamda soʻzning yangi narsa-predmet tushunchasini ifodalashi leksema maʼnosining oʻzgarishida alohida oʻrin tutadi. “Qisasi Rabgʻuziy” obidasi qoʻllanilgan leksik birliklarni qadimgi turkiy til va eski turkiy adabiy tilning ilk manbalari lugʻat boyligi bilan

¹⁴⁹ Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. –Т.: ФАН, 1959. –Б. 167.

¹⁵⁰ Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш учун қўлланма. –Т.: ФАН, 1964. –Б. 46.

¹⁵¹ Виноградов В.В. Русский язык. –М. –Л., 1947. –С. 21.

qiyosiy oʻrganish natijasida keyingi davrda ayrim soʻzlarning semantik strukturasi oʻzgarishga uchraganligining guvohi boʻldik. Taʼkidlash joizki, tadqiq qilinayotgan asar tilida bunday leksemalar juda ozchilikni tashkil etadi. Yana shuni aytish kerakki, biz tekshirayotgan mazkur soʻzlarning dastlabki maʼnolari isteʼmoldan chiqqan boʻlib, ular yangi sema anglatishga oʻtgan. Ularning tahlilini quyida misollar yordamida koʻrib chiqamiz.

Yasımuq soʻzi ilk marta Berlin toʻplamlaridagi uygʻur yozuvida bitilgan yodnomalarda “tariq” maʼnosini anglatgan (ДТС,245). Fitonim XIV asr Xorazm yodgorliklarida **yasmuq** shaklida “dukkaklilar oilasiga mansub oʻsimlik va uning doni” semasini ifodalash uchun xizmat qilgan: ...*Ortančisi noxud andazasinčä, kičigi yasmuq andazasinčä* (KP,180v9); *Ekki taš bar yasmuqdan uluğraq* (HФ,2261). Bu ot qadimgi turkiy tildagi “sathi yoyilmoq” maʼnosini bildirgan **yas-**feʼlidan **-muq** qoʻshimchasi bilan yasalgan (ЎТЭЛ, I,145).

“Befoyda, behuda” maʼnosiga ega **yoqsuz** leksemasi dastlab uygʻur yozuvidagi budda yodnomalarida ishlatilgan: *Yoqsuz örü qodı yügürdün* – tepa va pastga behuda yugurding (ДТС,275). Mazkur soʻz “Тафсир” va “Qisasi Rabgʻuziy” asarlarida “kambagʻal, qashshoq” maʼnosida koʻzga tashlanadi: *Taqi buldı anı yoqsuz bay qıldı Hadiča mālı birlä* (137,15); *Bermädi mālın aña yoqsuz čığayğa berdi ul* (161r9). Leksema “yoʻq qilmoq, yemirmoq” maʼnosini bildirgan **yo-**feʼlidan **-q** qoʻshimchasi orqali yasalgan (ЎТЭЛ, I,195) **yoq** “mavjud emas” soʻzi bilan **-suz** affiksidan hosil qilingan.

Ayni paytda qissada leksemaning turkiy **čığay**, arabcha **faqir** sinonimlari ham kuzatiladi: *Bir avrat Bani Saʼd qabilasidin Halima atliğ, eri Hāris atliğ ...čığay erdi* (184v10); *Satiğ birlä haläl māl yiğğan, ul mālñi faqirlarğa sadaqa qilğan* (161r6). **Faqir** oʻzlashmasi “qashshoq holatga keltirdi” maʼnosini anglatgan **faqara** feʼlidan yasalgan asliy sifat sanaladi. Bu soʻzdan oʻzbek tilida **faqirlik** mavhum oti, **faqirlash-** feʼli hosil qilingan (ЎТЭЛ, II,465).

Qadimgi turkiy til manbalari hamda Mahmud Koshgʻariyning “Devon”ida **yoriq//yoruq** variantlari “turmush tarzi, yurish-turish, muomala”, “qadam tashlash”, “ish, harakat”, “aylanish” maʼnolarida istifoda etilgan (ДТС,274-275). Leksik birlikning maʼnosidagi

o'zgarish, ya'ni "ta'bir, sharh, izoh"ni anglatishga bo'lgan intilish birinchi bor "Taḥḥīr" asarida yaqqol namoyon bo'ladi: *Aydi: bu ārdi ol işlāriñ yoriği kim sān sabr qilumadiñ tep* (1162). Ushbu nominativ ma'no tadqiqot obyekti qilib olingan obida tilida **yoruq// yoruğ** shakllarida qo'llanilgan: *Anda kezin ayaqčēğa aydi: seniñ tüšün yoruqi ul turur kim...* (88v17); *Üč kün muhlat tilädilär tüš yoriğın tilāp tapmadılar* (89v9). Leksema "Nahjul farodis"da ham ayni semada kelgan: *Ol tüšläriñ yoruqi tek ačuq rāst kelür erdi* (HΦ,465). Mazkur so'z qadimgi turkiy tilda "talqin qilmoq" ma'nosini anglatgan **yor-fe'**lidan **-(i)q** affiksi orqali hosil qilingan (Y'ṬƏL.I,193). Shu o'rinda zikr etilgan ma'no o'rganilayotgan manbada arabcha **ta'bir** so'ziga ham yuklanganligini e'tirof qilish lozim: *Yusufni kördilärkim tüsgä ta'bir aytur* (88r11). Mazkur o'zlashma "tushuntirdi" ma'nosini ifodalovchi **'abara** fe'lining V bob masdari «tushuntirish» ma'nosini anglatadi (Y'ṬƏL.II,433).

"Rangi o'chgan, oqargan, bo'zargan" (yuz rangi haqida) ma'nosi Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostonida **tulas** leksemasi yordamida ochib berilgan: *Tuman yilda berü tul erdim tulas* – Ko'p yillar yuzi oqargan tul edim (DTC,585). Leksema boshqa obidalarda uchramasa-da, "Qisasi Rabg'uziy"da "ust-boshi kir-chir, yomon kiyimli" semasida qo'llanishda bo'lgan: *Yumus aydi: anča zamān bergil Mavlāniñ yalawači bolup mundağ tulas barmaq lāyiq ermäs* (154v8).

Tura leksemasi ilk bor "Qutadg'u bilig" dostonida "qo'rg'on, istehkom" tushunchasini ifodalagan: *...qayusi turada yuluğda qarir* – kimdir qal'ada garov pulini kutib qariydi, umrini o'tkazadi (DTC,587). Tekshirilayotgan yodgorlikda bu so'z yangi ma'no kasb etgan, ya'ni "to'siq, ihota" semasida ishlatilgan: *Uhud tağiña arqa berip tura qiliñ* (223r8). Termin ayni ma'noda dastavval "Taḥḥīr" asarida ko'zga tashlanadi: *...tamaf qilurlar bostannıñ turasında* (10067).

"Aqlsiz, aqldan ozgan, telba" semasiga ega **ögsüz** sifati birinchi marta moniy yozuv yodgorliklarida kuzatiladi: *Bu ögsüz etüzdä toğdilar* – ular bu aqlsiz tanada tug'iladi (DTC,381). Leksema Qoraxoniylar davri manbalari, xususan, "Qutadg'u bilig" dostonida o'zining asl ma'nosida ishlatilgan: *Bu ögsüz ağıči buzar öz işin* – Bu

telba xazinachi o'z ishini buzar (ДТС.381). Mazkur so'z "Тафсири" va "Qisasi Rabg'uziy" asarlarida **ögsüz//ögsiz** shakllarida kelib, "behush" ma'nosini anglatgan: *Yerdä başı yarılmış qanğa bulğanmiş ögsüz bolup yatur* (27613); *Ol vaqtda Musā ögsiz mänizlig ärdi...* (29616); *Yalawaç bu sözni eşitdi ersä faryäd qıldı ersä ögsüz bolup tüşdi* (72r1). Termin **ög** "aql" (ДТС,378) va sifat yasovchi **-süz** qo'shimchasidan hosil qilingan. Kezi kelganda aytish joizki, qissa tilida bu sifatning forsha-tojikcha **xuš** "aql" hamda turkiy **-suz** affiksidan yasalgan **xušsuz** ma'nodoshi ham iste'molda bo'lgan: *Ul kün üç yüz altmış yoli xušsuz boldi öññä keldi ersä yana yığladı* (72r15).

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida **emgä** leksemasi "uyning toqisi" ma'nosida qayd etilgan (I,150). Rabg'uziy mazkur so'zga "oynning o'rog'i, oynning hiloli" semasini yuklagan: *Yüzi kündin köp yaruqraq alni aynñ emgäsi* (181v6).

"Qimmat" ma'nosini bildiruvchi **qiz** (ДТС,449) sifati bilan **-liq** affiksidan yasalgan **qizliq** leksemasi ilk bor Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida "noyob, kamyob, kam uchraydigan" semasida kelgan: *Kişi qizliqi boldi qayda tilägu* – Inson kamyob bo'ldi, uni qayerdan izlash mumkin? (ДТС,450). Leksik birlik ma'nosidagi o'zgarish, ya'ni "ocharchilik, yetishmovchilik"ni ifodalashga bo'lgan intilish dastlab "Тафсири" asarida kuzatiladi: *Vaqtñ qizliq qahatliq* (52610). Mazkur nominativ ma'no XIV asr yodnomalari tilida qat'iyilashgan: *Yusuf Siddiq alayhis-salām Misrda qizliq yil toyğunça yemäk yemädi* (Г,12566); *Uçuzliq qizliq tegmä biri yetti yil bolğusi turur* (90r14). Shuningdek, tadqiq etilayotgan yodgorlikda ushbu so'zning **açliq** (**aç** "qorni och" + **-liq**) sinonimi ham mavjud: *Aydi: İdiyā Yusuf payğambar qavminñ berilgän açliq qahatliqnñ bularqa bergil, tep* (225r1).

Başaq (chigilcha) leksemasi "Devonu lug'otit turk" asarida "to'piq" ma'nosini anglatgan (I,359). Ayni paytda, Mahmud Koshg'ariy o'g'uz va qipchoqlar mim (m) orttirib, **başmaq** (I,433) shaklida qo'llashini ta'kidlaydi. Bu so'z "Qisasi Rabg'uziy" da "oyoq kiyimi" semasini bildirgan: *Yana biri aydi: almañ, başmaq ernñ izzati bolur* (204r16). Termin "O'zbek tilining izohli lug'ati" da "kigiz etik, piyma: umuman oyoq kiyimi" tarzida izohlangan (I,342). Bundan

tashqari, leksema o'rganilayotgan obida tilida **-lig** qo'shimchasi bilan birikib, yangi so'z yasashda asos vazifasini o'tagan: *Bir yigit keldi kümüš başmaqlig* (204r15).

Qadimgi turkiy til va eski turkiy tilning ilk manbalarida qo'llanilgan ba'zi leksemalarning yodnomada butunlay boshqa ma'noda qo'llanilishi yozuvchi uslubining o'ziga xosligidan darak beradi.

Savol va topshiriqlar:

1. Tilda so'zning tutgan o'rni haqida gapiring.
2. Tilshunoslikda leksemalarni diaxron aspektida o'rganishning o'ziga xos jihatlari nimada?
3. So'zlarning yangi ma'nolar bilan boyib borishi qanday jarayon?
4. So'z jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda qay tarzda rivojlanadi?
5. So'zning ma'no nozikligi va mustaqil ma'nolari to'g'risida fikr bildiring. "Qisasi Rabg'uziy"da leksik birliklarning yangi ma'no kasb etishi xususida ma'lumot bering va misollar keltiring.
6. Asarda leksemalarning butunlay boshqa ma'noda qo'llanilishi qanday omillar bilan aloqador deb o'ylaysiz?

ASAR SO'Z BOYLIGINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Tayanch so'zlar: *leksik-semantik jarayonlar, omonimiya, ifoda plani, tovush ifodasi, harfiy ifoda, omoleksemalar, omoformalar, sinonimiya, ma'nodosh so'zlar, turkiy so'zlar sinonimiyasi, arabcha so'zlar sinonimiyasi, forsha-tojikcha so'zlar sinonimiyasi, antonimiya, leksik antonimlar, affksal antonimlar, turkiy so'zlar antonimiyasi, arabcha so'zlar antonimiyasi, forsha-tojikcha so'zlar antonimiyasi.*

So'z ma'nosining rivojlanish qonunlarini tekshirish, so'zlarning omonimlik, sinonimlik va antonimlik xususiyatlarini o'rganish tilning

lugʻat boyligini aniqlashga, turli lugʻatlar tuzish ishlariga katta yordam beradi¹⁵². Tilning ifoda rejasida bir-biriga qarama-qarshi holatlarni, miqdoriy oʻlchamlardagi ziddiyatlarni koʻrish mumkin. Masalan, frazeologizmlar va sinonimiyada ifoda birliklari mazmun birliklaridan koʻp boʻlsa, polisemiya va omonimiyada buning aksini koʻramiz. Bunda shaklan bir xillikka ega boʻlgan lugʻaviy birliklar ikki va undan ortiq maʼno bilan ish koʻradi. Ikki va undan ortiq maʼno bir shaklga toʻgʻri kelishi hollarini matn bartaraf etadi¹⁵³. Shu maʼnoda, leksik-semantik jarayonlar (omonimiya, sinonimiya, antonimiya) umumadabiy tildagi kabi biz tadqiq qilayotgan “Qisasi Rabgʻuziy” obidasida qoʻllanilgan leksik birliklar tizimida ham yuz bergan.

Omonimiya munosabatlarini belgilashda til birliklarining ikki tomoni – ifoda va mazmun plani hisobga olinadi. Sinonimiya va antonimiyada til birliklarining mazmun plani asosga olinsa, omonimiyada ifoda plani yetakchi sanaladi. Ifoda plani deganda ikki jihat nazarda tutiladi: talaffuz, aytilish (tovush ifodasi) va yozilishi (harfiy ifoda)¹⁵⁴.

Omonimlarning tilda paydo boʻlish sabablari turlichadir: avvallari har xil aytilib, bir xil eshitiladigan soʻzlar talaffuzining tarixiy jarayonda tovush almashinishi yoki talaffuz oʻzgarishi natijasida bir-biriga mos kelib qolishi; boshqa tillardan oʻzlashgan leksemalarning talaffuz va yozilish jihatdan ona tilidagi soʻzlarga mos kelib qolishi; tilda mavjud boʻlgan koʻp maʼnoli soʻz semalarining bir-biridan uzoqlashishi va hokazo¹⁵⁵.

Omonimiyada ikki xil hodisa mavjud: omonimlar va omoformalar. Omonimlar shakli bir xil, maʼnolari har xil (oʻzaro bogʻlanmagan) leksemalardir. Ular omonim omoleksemalar deb ham ataladi. Omoformalar ayrim grammatik shakllardagina teng keladigan

¹⁵² Азизов О. Тилшуносликка кириш. –Т.: Ўқитувчи, 1996. –Б. 66.

¹⁵³ Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. –Т.: Ўқитувчи, 1993. –Б. 18.

¹⁵⁴ Рахматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изохли луғати. –Т.: Ўқитувчи, 1984. –Б.5.

¹⁵⁵ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-жилд. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2003. –Б. 539.

soʻzlardir. Ular omoforma omoleksemalar deb ham nomlanadi¹⁵⁶.

Ifoda jihati bir xil ikki leksik birlik omonim omoleksemalar deb baholanishi uchun ular grammatik shakllanish nuqtayi nazaridan bir xil boʻlishi lozim, buning uchun esa ular ayni bir turkumga mansub boʻlishi kerak; boshqa-boshqa turkumga mansub boʻlsa, grammatik shakllanish jihatidan bir xil boʻlishi darkor¹⁵⁷. Tadqiqot obyekti qilib olingan manba lugʻat tarkibida quyidagi omonim omoleksemalar koʻzga tashlanadi:

1) **ot+ot:** aḏaq “oyoq” (36r2) – aḏaq “qadah” (249r12); aḡrliq “vazminlik” (92r10) – aḡrliq “xastalik” (39v8); alaliq “kasallik nomi” (119v21) – alaliq “uyushmaslik, muholifat” (232v8); at “ism” (96r2) – at “ot” (32r8); aṣuq “oshiq suyagi” (24v12) – aṣuq “shoshilinch” (3v8); baṣ “bosh” (29r16) – baṣ “yara” (11v5); baṣliq “rahbar” (195r20) – baṣliq “bosh kiyimi, boʻrk” (74v6); bulun “asir” (46v7) – bulun “taraf, yon” (181r6); qil “qil, yung” (187r20) – qil “qush nomi” (68v7); qin “qiyinchilik” (22v12) – qin “qilich gʻilofi” (196r10);

2) **feʼl+feʼl:** ač- “ochmoq” (11r18) – ač- “ochiqmoq, qorni ochmoq” (69v10); aḡ- “xotirlamoq” (11v7) – aḡ- “bexush boʻlmoq” (76r9); ayil- “gapir- moq” (121v7) – ayil- “hushiga kelmoq” (21v18); bit- “oxiriga yetmoq” (204v14) – bit- “yozmoq” (92v15); em- “zahmat chekmoq” (77r19) – em- “emmoq” (170v20); sor- “soʻramoq” (11v13) – sor- “soʻrmoq” (115r5); sus- “suzmoq” (96r20) – sus- “shohlamoq” (38r1); yaq- “yoqmoq, qabul etmoq” (67r19) – yaq- “olov yoqmoq” (60v3).

3) **sifat+sifat:** yašliḡ “yoshli, qari” (28r12) – yašliḡ “koʻz yoshli” (75v15).

Ifoda jihati bir xil ikki leksik birlik omoforma omoleksemalar deb baholanishi uchun ular grammatik shakllanishi nuqtayi nazaridan farqlanishi lozim. Buning uchun ular har xil grammatik shakllarga ega boʻlishi kerak¹⁵⁸. Yodnoma tilida bir necha turkum leksemalar oʻrtasida

¹⁵⁶ Жамолхонов Х.А. Хозирги ўзбек адабий тили. 2-кисм. –Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2004. –Б. 41-42.

¹⁵⁷ Рахматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий катлами –Т.: Университет, 2001. –Б. 323.

¹⁵⁸ Рахматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий катлами –Т.:

sodir bo'lgan quyidagi omoforma omoleksemalar ifodalangan:

a) **ot+fe'l**: ač “qorni och” (93r11) – ač- “ochmoq” (194r2); ač “tuzoq” (144v14) – ač- “oshmoq” (53r7); al “hiyla” (140r1) – al- “olmoq” (15v7); ari “asalari” (3v11) – ari- “poklanmoq” (80v13); art “orqa” (83v5) – art- “artmoq” (22v10); as “suvsar” (68v4) – as- “osmoq” (31v1); aš “oziq-ovqat” (49r21) – aš- “oshmoq” (21v14); at “ot” (40v16) – at- “otmoq” (41v20); ata “ota” (17v2) – ata- “nomlamoq” (14v3); ay “30 kun” (22v14) – ay- “aytmoq” (17r11);

b) **ot+sifat**: al “hiyla” (117v18) – al “qizil” (83r15); atliğ “suvoriy” (112v5) – atliğ “isimli” (36r18); bašliğ “boshliq” (181r7) – bašliğ “yarali” (75v15); oqay “Mushtariy” (66v7) – oqay “qulay” (122w15); ögsüz “yetim” (131r2) – ögsüz “behush” (72r1); ayaqlığ “qadahlik” (162v4) – ayaqlığ “oyoqli” (140v21); yulğun “daraxt nomi” (16v7) – yulğun “yomon” (18r8);

d) **ot+son**: yığač “daraxt” (11v5) – yığač “9 km masofa” (23r10); yüz “chehra” (32r2) – yüz “100” (19r19); qari “qari. kekxa” (14r15) – qari “qarish” (14r15);

e) **ot+fe'l**: qoş “juft” (77v2) – qoş- “qo’shmoq” (210v17); yaşar “yosh” (57v19) – yaşar- “yashnamoq, ko’karmoq” (60r3);

f) **sifat+fe'l**: ačiq “ochiq” (69r20) – ačiq- “qorni ochmoq” (93r9); aq “oq” (16v7) – aq- “oqmoq” (16v6); al “qizil” (77r10) – al- “olmoq” (33v7); qara “qora” (30r9) – qara- “qaramoq” (81v15); öl “ho’l” (174v18) – öl- “o’lmoq” (14v4); tar “tor” (43r10) – tar- “sovrmoq, sochmoq” (181v20); turuq “tiniq, sof” (121r14) – turuq- “to’xtamoq” (26v6); tüz “yassi, tekis” (62v4) – tüz- “tartib etmoq” (77v8); ulaş “davomli, doim” (86r4) – ulaş- “tarqatmoq” (30r20);

g) **ravish+fe'l**: az “oz” (106r20) – az- “yo’ldan adashmoq” (190v21); bat “tez” (56v15) – bat- “botmoq” (69r5); bol “mo’l” (181v13) – bol- “bo’lmoq” (10v20); keč “kechki payt” (71v13) – keč- “kechmoq, avf etmoq” (22r19); ötä “eng” (80v16) – ötä- “ado etmoq, bajarmoq” (140v10);

h) **son+fe'l**: qač “qancha” (27v15) – qač- “qochmoq” (24v11); qirq “40” (12r10) – qirq- “qirqmoq” (179v10) va hokazo.

Sinonimiya. Sinonimlartalaffuzi, yozilishi harxil, birlashtiruvchi

ma'nosi bir xil (umumiy) bo'lgan, qo'shimcha ma'no nozikligi, emotsional bo'yog'i, qo'llanilishi kabi bir qator xususiyatlari bilan o'zaro farqlanadigan so'zlardir. Ana shunday umumiy ma'no bilan o'zaro bog'lanuvchi so'zlar guruhi sinonimik qatorlarni tashkil etadi. Sinonimik qatorlar ikki yoki undan ortiq leksemalardan iborat bo'lishi mumkin¹⁵⁹. Bir so'z bilan aytganda, sinonim so'zlar aniq semantik aloqa asosida bog'langan lug'aviy birliklarning aniq tizimidir¹⁶⁰.

Til birliklarining, jumladan, leksemalarning sinonimligi deganda, odatda, ularning bir xil yoki bir-biriga yaqin ma'noli bo'lishi nazarda tutiladi. Lekin bir xil ma'noga egalik bilan ma'noga ko'ra bir-biriga yaqinlik o'zaro farqli hodisalardir. Shu bois, ayni bir hodisaga, xususan, sinonimiyaga nisbatan "bir xil ma'noli", "bir-biriga yaqin ma'noli" birikmasini befarq qo'llab bo'lmaydi. Chunki bu hodisaning mohiyatini aniq belgilash, tasavvur qilishga xalaqit beradi. Binobarin, ulardan birini tanlash, hodisaning mohiyatini to'g'ri ifodalaydiganini belgilash va shunisini qo'llash kerak bo'ladi¹⁶¹. Sinonimlar ayni bir til vakilida ayni bir davrda qo'llanadigan bir turkum doirasidagi so'zlardan tashkil topadi. Ular chet tilidan, shevalardan adabiy tilga so'z o'zlashtirish hisobiga boyiydi¹⁶².

"Qisasi Rabg'uziy" asarida qayd etilgan sinonimlarning aksariyati turkiy so'zlar vositasida hosil qilingan bo'lib, ular qo'llanish davomida sinonimik qatorlarni vujudga keltirgan. Turli yo'llar bilan turkiy tillar lug'at tarkibiga kirib kelgan o'zlashma so'zlar esa mazkur sinonimik qatorlarning kengayishini ta'minlagan. Binobarin, ma'nodosh so'zlar hamda ikki va undan ortiq leksik birliklarni tashkil etuvchi sinonimik qatorlarni tilning boyish manbalari sifatida e'tirof etish mumkin. O'rganilayotgan manbada qo'llanishda bo'lgan

¹⁵⁹ Хожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изохли луғати. –Т.: Ўқитувчи, 1974. –Б. 3.

¹⁶⁰ Сафарова Р. Лексик-семантик муносабатнинг турлари. –Т.: Ўқитувчи, 1996. –Б. 3.

¹⁶¹ Хожиев А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. –Т.: ФАН, 2010. –Б.124.

¹⁶² Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Т.: MUMTOZ SO'Z, 2010. –Б. 214.

ma'nodosh leksemalar genetik jihatdan turkiy va o'zlashma; arabcha va forscha-tojikcha qatlamlarga bo'linadi.

1. **Turkiy so'zlar sinonimiyasi.** E'tiborga loyiq xususiyati shundaki, qissada istifoda etilgan leksemalar tarkibida bitta tushuncha ikki va undan ortiq turkiy so'z yordamida ifodalangan. Tadqiqot obyekti qilib olingan asarda sinonimiya hodisasi quyidagi so'z turkumlari doirasida kechgan:

a) **ot:** ağ (144v14) – tuzaq (77r11) “to'r, tuzoq”; anuq (118v19) – tayyar (219v19) “tayyor”; arqa (64v5) – art (83v5) «orqa»; asığ (181v11) – yarar (132v4) “foйда”; ašliq (160v16) – buğday (13v20) “bug'doy”; barmaq (208r16) – ernäk (37v10) “barmoq”; bašçi (53v16) – qulawuz (13r19) “rahbar, yo'lboshlovchi”; bergä (97r19) – qamçi (100v10) “qamchi”; bašçi (111r7) – bašliq (195r20) “boshliq”; ew (18r3) – tam (108v6) “uy”; el (48r20) – bođun (29r10) “xalq”;

b) **sifat:** abušqa (11v12) – qarī (104v3) “keksa, chol”; ađin (130v14) – tilsiz (25v21) “saqov”; aq (16v7) – ürtün (13v4) “oq”; al (83r15) – qizil (11r14) “qizil”; aruq (47r19) – küčsüz (237r16) “zaiif”; ayđin (71v9) – yaruq (38v3) “yorug'”; čığay (53v9) – yoqsuz (128r17) “kambag'al”; ädiz (19v15) – uluğ (146r2) “katta, ulug'”; eđgü (14v10) – yaxši (124r1) “yaxshi”; esiz (100v10) – yaman (41v15) “yomon”; qarağū (10v3) – közsüz (17r14) “so'qir”;

d) **ravish:** ađin (10v14) – özgä (23v6) – bašqa (122v13) “boshqa”; keđin (12v13) – sođra (54r3) «keyin»; bat (56v15) – tez (20v11) “tez”; köp (22v12) – üküš (13v9) “ko'p”;

e) **fe'l:** at- (41v20) – čal- (17v16) “otmoq”; qar- (182r1) – qoš- (210v17) “aralashtirmoq”; yan- (21r20) – qayt- (129v10) “qaytmoq”; ay- (49r1) – sözlä- (11r20) “gapirmoq”; iz- (10v10) – ibar- (90r4) “yubormoq”; in- (20v11) – tüš- (18r14) “tushmoq”; baq- (10v3) – qara- (81v15) “qaramoq”; aša- (228v21) – ye- (12r7) “ovqatlanmoq”; balqi- (180v7) – yaru- (38v11) “porlamoq”; qol- (20r19) – sora- (133r18) “so'ramoq”; berkit- (30v21) – yap- (40v20) “yashirmoq”;

2. **Turkiy va o'zlashma so'zlar sinonimiyasi.** Tadqiq etilayotgan manbada leksik birliklarning turkiy va boshqa tilga oid ma'nodoshlari birgalikda qo'llanilgan. Arabiy hamda forscha-tojikcha tildan o'zlashgan so'zlar ma'lum darajada ma'nodosh leksemalar guruhini to'ldirishga xizmat qilgan;

a) **turkiy va arabiy soʻzlar sinonimiyasi:** ata (22v17) – ābā (172v11) “ota”; taʼn (33v3) – hayrat (139v11) “hayron qolish”; kūčsūz (237r16) – ājiz (29v20) “zaif”; at (22v3) – ism (2v1) “ism”; kiši (16r2) – ādam (20r15) “inson”; törā (37v14) – ādat (29v13) “rasm-rusum”; adīm (238r20) – qadam (53r9) “qadam”; aḡuš (99r19) – nasl (192r2) “nasab, avlod”; soḡ (61r2) – āxir (65v4) “tamom”; al (117v18) – hiyla (164v19) “makr”; belgū (35v20) – alāmat (35v20) “belgi, iz”; iṣ (30r7) – amal (229r8) “ish”;

b) **turkiy va forscha-tojikcha soʻzlar sinonimiyasi:** kün (22v9) – āfiāb (188v15) “quyosh”; aḡāč (120r20) – daraxt (148v15) “daraxt”; belgū (35v20) – nišān (35v21) “belgi, iz”; alp (61v14) – bahādir (101v4) “pahlavon”; arīḡ (14r21) – pāk (41v5) “toza”; arqīš (48v18) – karvān (74r12) “karvon”; ačūq (147r20) – āškār (93v11) “ochiq-oydin”; ün (20v17) – āvāz (11v12) “tovush”; yazuq (21v12) – gunāh (98v21) “gunoh”; az (106r20) – kam (152v9) “oz”;

d) **arabcha soʻzlar sinonimiyasi:** ajab (210r17) – hayrat (139v11) “hayron qolish”; āfāt (203r5) – balā (10v19) “kulfat”; āxirat (53r4) – qiyāmat (123r1) – uqbā (10v18) “oxir zamon”; aqd (109v1) – nikāh (18r1) “oila qurish”; arābiy (79r12) – badaviy (236v3) “sahroda yashovchi arab”; zaif (44v9) – ājiz (29v20) “kuchsiz”; atā (194v9) – hadiyya (161r20) – ehsān (119v5) “sovgʻa”; avrat (51r1) – ayal (184v10) “xotin”; azamat (46r17) – azim (146r2) “buyuk, katta”;

e) **arabcha va forscha-tojikcha leksemalar sinonimiyasi:** abdāl (201r7) – darviš (124r7) “darvish”; adl (102v8) – dād (240r13) “adolat”; āqīl (10r18) – dānā (186r8) “aqli”; alāmat (35v20) – nišān (35v21) “belgi, iz”; ārām (224v9) – rāhat (84r16) “farogʻat”; ayb (21r13) – gunāh (98v21) : narx (189v12) – bahā (10r12) “narx”; badan (171v5) – andām (231v18) “tana”; jannat (2r6) – bihišt (3v4) “uchmoq”; amr (22v13) – farmān (18r6) “buyruq”; kabira (45r11) – buzurg (112v17) “katta, ulugʻ”; duniyā (42r19) – jahān (37r6) “olam”;

f) **forscha-tojikcha soʻzlar sinonimiyasi:** dost (123r2) – yār (197r17) “oʻrtoq”; durust (37v18) – rāst (141v18) “toʻgʻri”; šāh (77v4) – pādšāh (86v1) “amir”; gabr (122v19) – muḡ (231v2) “otashparast”; āvāz (11v12) – sadā (103v18) “ovoz”; xurram (71r3) – šād (54r11) “xursand”; pāk (41v5) – tāza (71v21) “toza”;

g) turkiy, arabcha va forschacha-tojikcha soʻzlar sinonimiyasi: belgü (35v20) – alāmat (183v15) – nišan (35v21) “belgi, iz”; yazuq (21v22) – ayb (21r19) – gunāh (98v21) “gunoh”; es (148r4) – aql (31r16) – huš (138v16) “aql”; buyruq (12v8) – amr (22v13) – farmān (18r6) «buyruq»; biyik (167r3) – kabira (45r11) – buzurg (112v17) “katta”; toquš (50r5) – ġazāt (200r1) – jaḡ (57v20) “urush”; ortaḡ (46r18) – muhib (218v4) – dost (123r2) “doʻst”; yaḡi (32r20) – ġanim (221v2) – dušman (18r16) “dushman”.

Antonimiya. Antonimlik soʻzlardagi maʼno zidligini aks ettiradigan tushuncha boʻlgani uchun u bir soʻz orqali yoki koʻp soʻz yordamida beriladimi bundan qatʼi nazar, baribir, antonim deb qaralishi kerak¹⁶³. Shu bilan birga, antonim ekanligini aniqlashda mantiqiy markaz prinsipidan – faraz qilingan nuqta yoki ikki antonim soʻz bildirgan tushunchalar oʻrtasidagi oraliq tushunchalardan foydalanish lozim¹⁶⁴. Antonimlar bir soʻz turkumiga mansub boʻladi. Antonimiya – oʻzaro zid maʼnoli soʻzlarning semantik munosabati. Demak, antonimiya hodisasi ham leksik paradigma va sinonim leksemalar guruhida, yaʼni sinonimiya hodisasida boʻlgani kabi leksemalarning maʼno munosabati orqali yuz beradi. Shu xususiyati bilan oʻzaro zid maʼnoli leksemalardan tuzilgan juftliklar ham leksik sistemani tashkil etadi. Ikkita asosiy belgisi bilan boshqa tipdagi leksik-semantik guruhlardan farqlanadi: 1) ikki komponentdan tuziladi; 2) komponentlari oʻzaro zidlik munosabatida boʻladi¹⁶⁵. Antonimlar, bir tomondan, soʻzlarning asl maʼnosini ochib bersa, ikkinchidan, ularning koʻp maʼnoda ishlatilishini aniqlashga koʻmaklashadi. Zid maʼnoli leksemalar nutqda predmet, hodisa va ularning belgilarini solishtirib koʻrishda, bir-biriga qarama-qarshi qilib koʻrsatishda hamda fikrlarimizni, his-tuygʻularimizni taʼsirli, aniq-ravshan ifodalashda vordam beradi¹⁶⁶.

¹⁶³ Усмонов С. Антонимлар//Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. -Т.: 1958. №2. –Б. 35.

¹⁶⁴ Раҳматуллаев Ш., Маматов Н., Шукуров Р. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати. –Т.: Ўқитувчи, 1980. -Б. 9.

¹⁶⁵ Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. –Т.: ФАН, 2010. -Б.131.

¹⁶⁶ Азизов А. Тилшуносликка кириш. -Т.: 1996. –Б. 74.

«Qisasi Rabg'uziy» asarida qayd etilgan antonimlarning aksariyati asosan turkiy bo'lib, zid ma'noli so'zlar qatorini vujudga keltirgan. O'zlashma so'zlar esa mazkur qatorlarning kengayishini ta'minlagan. Olib borgan tadqiqotimiz asosida shu narsa oydinlashdiki, yodgorlikda istifoda qilingan leksik birliklar tizimida zid ma'nolar bir hamda ikki o'zakli so'zlar yordamida ifodalangan bo'lib, turkiy va o'zlashma: arabcha, forscha-tojikcha qatlamlardan tashkil topgan. Quyida keltirilayotgan antonimik juftliklar buning yorqin dalilidir.

1. Turkiy so'zlar antonimiyasi:

a) leksik antonimlar. Leksema(semema)larning o'zaro zid munosabatdagi ma'nolarni anglatishi asosida guruhlanishi leksik antonimiya deyiladi¹⁶⁷. Qissada qo'llanilgan leksik antonimlar asosan ot, sifat, ravish va fe'l turkumlariga oid so'zlardan iborat:

1) narsa-predmet nomini anglatuvchi so'zlar antonimiyasi: bek (185r18) «bek» – qul (36v9) «qul»; yaġi (32r20) «dushman» – eš (46r17) «o'rtoq»; bay (75r10) «boy» – čigay (53v9) «kambag'al»; kün (15v18) «kunduz» – tün (11v11) «qorong'i»; ewlük (35r11) – tiši (11r21) «ayol» – er(17r2) – erkäk (24v1) «erkak»; ata (17v2) «ota» – ana (37v11) «ona»; aydın (71v9) «yorug'lik» – qaraŋgu (22r18) «qorong'ulik»; ayġir (116r2) «erkak ot» – qisraq (116r1) «baytal»; boġra (190r9) «erkak tuya» – inän (31r15) «urg'ochi tuya» (31r15);

2) belgi-xususiyatni ifodalovchi so'zlar antonimiyasi: qari (104v3) “keksa, chol” – yaš (21r7) “yosh”; ač (93r11) «och» – toq (6916r) «to'q»; astin (42r3) “past” – ustun (21v14) “tepa”; yaqin (69v16) «yaqin» – uzaq (77r11) «uzoq»; sawuq (198v18) «sovuq» – issiġ (155r15) «issiq»; qisqa (65v20) «qisqa» – uzun (28r9) «uzun»; biyik (167r3) «ulug', katta» – kičik (18r21) «kichik»; üruŋ (13v4) «oq» – qara (30r9) «qora»; aġir (80v6) «qimmatbaho» – učuz (49v6) «arzon»; aġir (40v21) «og'ir» – yünül (14r18) «engil»;

3) holatni bildiruvchi so'zlar antonimiyasi: bar (11v9) «bor» – yoq (13v12) «yo'q»; öksük (215r 16) «oz» – üküš (19v12) «ko'p»; ičkärü (11v7) «ichkari» – tašqaru (25v10) «tashqari»; aqiru (237r17) «sekin» – tez (20v11) «tez»; erta (77r19) «erta» – keč (61v8) «kech»;

¹⁶⁷ Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Т.: Ўзбекистон, 1992. –Б. 121.

4) harakat va faoliyat bilan bog'liq tushunchalarni anglatuvchi leksemalar antonimiyasi: bar- (50v13) «bormoq» – kel- (50v13) «kelmoq»; uruŝ- (133v3) «urushmoq» – yaraŝ- (77r6) «yarashmoq»; art- (20r18) «ortmoq» – tūŝūr- (74v19) «tushurmoq»; azrīl- (73v21) «ayrilmoq» – qoŝul- (110r19) «qo'shilmoq»; qur- (76v8) «qurmoq» – buz- (80v14) «buzmoq»; kiy- (91v14) «kiymoq» – čeŝ- (80v21) «yechmoq»; kir- (111r3) «kirmoq» – čīq-(22r21) «chiqmoq»; al- (63v4) «olmoq» – ber- (54r8) «bermoq»;

b) affiksial antonimlar. Yodnomada asos jihatidan bir xil, ammo yasovchi affikslar yordamida hosil qilingan antonim leksemalarni ham uchratish mumkin. Bunday zid ma'noli so'zlar sifat so'z turkumiga xos bo'lib, **-liq/-lik//liq/-lig;** **-sīz/-siz//suz/-sūz** qo'shimchalari orqali yasalgan. O'zbek tilshunosligida ot turkumidagi so'zlardan *-li* va *-siz* affiksi vositasida yasalgan sifatlarning antonim yoki antonim emasligi masalasida turli qarashlar mavjud. B. Isabekov va G. Musaboevlar mazkur qo'shimchalar vositasida hosil qilingan sifatlarning antonim bo'la olmasligini qayd etishgan. "O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati" ni kirish qismida esa ular bir o'zakdan antonimlar yasaydi deb ko'rsatilgan¹⁶⁸. Professor M. Mirtojievning yozishicha, o'zbek tilida bir o'zakdan antonimik affikslar yordamida antonimlar yasaladi. Qolaversa, T. Mullaevning *aqli* va *aqlsiz* so'z juftligini differensial-semantik metod asosida tahlil qilib, ular o'zaro antonim ekanligini isbotlaganligi ma'lum. Chunki *aqli* so'zi sememasi "fikir faoliyati o'tkir", *aqlsiz* so'zi sememasi "fikrlash faoliyati zaif" semalarini o'z ichiga oladi. Ular sememasining birinchi va ikkinchi semasi umumiy, uchinchi semasi qarama-qarshi. Semalar ifodasidagi bu qarama-qarshilik antonimlikni ko'rsatsa, sememalar o'rtasidagi umumiylik antonimlar semantik maydoni bir ekanligini bildiradi¹⁶⁹. Ushbu mulohazalarga tayangan holda olib borgan tadqiqotimiz asosida qissa tilida quyidagi affiksial antonimlar ishlatilganligi aniqlandi: arīqlīq (156v16) «toza» – arīqsīz (22r14) «iflos»; bilīqlīg (90r2) «bilimli» – bilīqsīz (116v21) «bilimsiz, nodon»: erklīk (34v1) «kuchli» – erksīz

¹⁶⁸ Миртожнев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Т.: MUMTOZ SO'Z, 2010. –Б. 220.

¹⁶⁹ O'sha asar. –Б. 223-224.

(88r1) «zaif»; analiğ (172v16) «onali, onasi bo'limoq» – anasiz (66r12) «onasiz, yetim»; körklük (13r5) «chiroyli» – körksüz (15 v5) «badbashara»; közlük (35r14) «ko'zli, ko'radigan» – közsüz (17r14) «ko'r. so'qir»; tillik (43v10) «tilli» – tilsiz (25v21) «tilsiz, soqov»; küçlük (29r17) «kuchli» – kücsüz (237r16) «kuchsiz»; sanliğ (148r18) «sanoqli» – sansiz (132v7) «sanoqsiz, behisob»; tatliğ (25v9) «mazali» – tatliğsiz (6r2) «mazasiz, bemaza».

2. Turkiycha va arabcha so'zlar antonimiyasi:

leksik antonimlar: boğra (181v3) «erkak tuya» – jammāza (105v5) «urg'ochi tuya»; toquş (50r5) «jang» – sulh (226v1) «tinchlik bitimi»; asīğ (161v11) «foйда» – zarar (25r1) «ziyon»; kiçik (18r21) «kichik» – kabira (145r11) «katta»; yaşurun (96r21) «yashirin» – zāhir (120v11) «ayon».

3. Turkiycha va forsha-tojikcha so'zlar antonimiyasi:

leksik antonimlar: köp (22v12) «ko'p» – kam (152v9) «oz»; bulun (46v7) «asir» – āzād (166v5) «ozod»; qarabaş (36v7) «joriya» – banda (102v20) «qul»; yañi (66v21) «yangi» – janda (178r13) «eski»; yağī (32r20) «dushman» – dost (52r17) «do'st»; az (108r18) «kam» – bisyār (219v9) «ko'p»; telim (11v14) «ko'p» – kam (152v9) «oz»; tün (31r3) «tun» – roz (167v16) «kunduz».

4. Arabcha so'zlar antonimiyasi:

a) leksik antonimlar: ājiz (48v9) «kuchsiz» – qaviy (61v13) «kuchli»; ālim (19v18) «olim, bilimli kishi» – jāhil (145r10) «nodon, bilimsiz»; bāqiy (39v20) «mangu» – fāniy (52r14) «vaqtincha»; bātin (206v1) «yashirin» – zāhir (120v11) «ayon»; halāl (70r14) «halol» – harām (51r15) «harom»; musulmān (24r21) «musulmon» – kāfir (10r18) «kofir»; avval (16v10) «ilk» – āxir (65v4) «oxir. so'ng»; fāyida (15r8) «foйда» – ziyān (161v11) «ziyon»;

b) turkiy qo'shimchalar yordamida yuzaga kelgan affiksial antonimlar: imānliğ (37r7) «imonli» – imānsiz (24v13) «imonsiz»; e'tiqādliğ (244v13) «e'tiqodli» – e'tiqādsiz (114r19) «e'tiqodsiz»; islāmliğ (239r13) «musulmon» – islāmsiz (142v11) «kofir»; mālliğ (29v18) «moll, boy» – mālsiz (186r7) «molsiz, kambag'al».

5. Arabcha va forsha-tojikcha so'zlar antonimiyasi:

leksik antonimlar: habib (122v19) «do'st» – duşman (67v9)

“yov”; asir (133v15) “tutqun” – āzād (79r5) “hur”; jāhil (145r10) “nodon” – dānā (186r8) “oqil”; uchmoh (2r16) “jannat” – dozax (3v4) “jahannam”; sulh (226v1) “yarashuv” – jang (57v10) “urush”; batīn (206v1) “yashirin” – āškār (93v11) “ochiq-oydin”.

6. Forscha-tojikcha soʻzlar antonimiyasi:

leksik antonimlar: bihišt (3v4) «jannat» – dozax (3v4) «doʻzax»: kam (152v9) «oz» – bisyār (219v9) «koʻp»; dost (52r17) «doʻst» – dušman «dushman» (67v9): šāgird «shogird» (126r1) – ustād (162v18) «ustoz»; xāja (163v9) «xoʻjayin» – banda (102v20) «qul»;

Izlanishlar asosida qissada omonim omoleksemalar (ot+ot, feʼl+feʼl, sifat+sifat), omoforma omoleksemalar (ot+feʼl, ot+sifat, ot+son, ot+feʼl, sifat+feʼl, ravish+feʼl, son+feʼl) faol ishlatilganligi ayon boʻldi. Asarda asosan ikki va uch soʻzdan iborat sinonimik qatorlar qoʻllanilgan. Turkiy va oʻzlashma leksemalarni sinonimik munosabat nuqtayi nazaridan tahlil qilish jarayonida kelib chiqishiga koʻra, boshqa tilga oid, yaʼni arabcha va forscha-tojikcha soʻzlarning obida tilida oʻziga xos mavqega ega ekanligiga, shuningdek, sinonimik qatorlardan unumli foydalanilganligiga amin boʻldik.

Organilayotgan manbada ot, sifat, ravish va feʼl soʻz turkumlariga oid antonimik qatorlar muhim oʻrin tutgan. Shuningdek, yodgorlikda leksik antonimlar bilan birga, kelib chiqishiga koʻra boshqa oʻzaklardan tuzilgan hamda bir oʻzakdan sifat yasovchi **-liq/-lik//liq/-lig; -siz/-siz//suz/-süz** qoʻshimchalari orqali hosil qilingan affiksali antonimlar ham uchraydi.

Savol va topshiriqlar:

1. Tilda omonimlarning paydo boʻlishiga qanday omillar taʼsir koʻrsatadi?
2. Omonimlarning sinonim va antonimlardan farqli jihatlari nimada?
3. “Qisasi Rabgʻuziy”da qayd etilgan omonimlar xususida soʻz yuriting va misollar keltiring.
4. Sinonimik munosabatning mazmun-mohiyatini tushuntiring.
5. Asardagi maʼnodosh leksemalar haqida maʼlumot bering.
6. Sinonimik qatorlarning kengayishida oʻzlashmalar qanday rol oʻynagan?

7. Antonimlarning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida to'xtalib o'ting.

8. Qissada qo'llanilgan leksik antonimlar haqida fikr bildiring.

9. Obida tilida affiksial antonimlar qanday o'rin tutgan?

XULOSA

Til kishilar o'rtasida o'zaro fikr almashishning muhim vositasi hisoblanib, uzoq yillar davomida, turmush talablariga mos ravishda asta-sekin rivojlanib boradi. Shu bois ham til tarixini o'rganish til faktlarining taraqqiy etish usullarini aniqlash uchungina emas, ayni paytda, uni yaratgan xalq tarixini tadqiq qilish uchun ham alohida ahamiyatga ega. Demak, har bir tilning tarixi shu tilga mansub xalqning o'tmishi bilan bog'liq. Xalq hayotida qanday o'zgarishlar sodir bo'lsa, u tilga ma'lum darajada o'z ta'sirini o'tkazadi. Bu dastlab tilning so'z boyligida ko'zga tashlanadi. Binobarin, «Qisasi Rabg'uziy» asarining leksik xususiyatlari to'g'risida gap ketganda, shuni ta'kidlash joizki, obida lug'at tarkibini diaxron aspektida o'rganish orqali o'zbek adabiy tilining o'sha davrdagi o'ziga xos xususiyatlari va qonuniyatlari, qolaversa, xalqning turmush tarzi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, madaniy-ma'naviy taraqqiyotidan boxabar bo'lish mumkin. Ma'lum bo'ladiki, o'zbek adabiy tili bugungi takomillashgan darajaga erishish uchun turli fonetik, leksik va sintaktik o'zgarish, rivojlanish jarayonlarini boshdan kechirganligini, uning qadimgi ahvolini, o'tgan vaqt mobaynida tilda qanday yangiliklar yuz berganligini aniqlashda yozma yodgorliklar leksikasini tadqiq qilish katta o'rin tutadi.

XIV asr obidasi sanalgan «Qisasi Rabg'uziy» asarida qo'llanilgan leksemalarni ilmiy asosda tadqiq etish quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi:

1. Qissa lug'at tarkibi yuzasidan olib borilgan ilmiy izlanishlar adibning diniy ilmlar bilan bir qatorda, adabiyotshunoslik, tilshunoslik bilimlaridan xabardor ekanligidan darak beradi. Chunki muallif arabiy, forsha-tojikcha adabiyotlarga tayanib asar yaratar ekan, ulardagi o'zlashmalarning turkiy muqobillarini topib qo'llashga harakat qilgan. Jumladan, azāb—emgāk “qiyinchilik”; kabira—biyik “katta”;

ba`daz–keōin “keyin”; āftāb–kūn “quyosh”; daraxt–aġaċ “daraxt”; niōān–belġū “belgi, iz”. Aytish mumkinki, qissa o‘zbek adabiy tilining XIII asr oxiri va XIV asr birinchi yarmidagi taraqqiyot darajasini belgilashda ulkan manba sanaladi.

2. Obida so‘z boyligini statistik nuqtayi nazardan o‘rganish yodgorlik tilidagi leksik birliklarning soni yuzasidan aniq ma‘lumotga ega bo‘lish, turkiy va o‘zlashgan qatlamlarning miqdori bo‘yicha nisbati to‘g‘risida fikr-mulohaza yuritish, muallifning so‘z qo‘llash mahorati hamda o‘ziga xos jihatlari haqida tasavvur hosil qilishga yordamlashadi.

Qissada jami 5511 ta leksema ishlatilgan bo‘lib, shundan 2950 tasini turkiy, 2151 tasini arabcha, 329 tasini forscha-tojikcha, 55 tasini qadimiy yahudiycha, 14 tasini yunoncha, 3 tasini xitoycha, 4 tasini sanskritcha, 5 tasini sug‘dcha so‘zlar tashkil qiladi. Bundan ko‘rinadiki, asar lug‘at tarkibining boyishida turkiy so‘zlar bilan birgalikda, o‘zlashmalar ham alohida ahamiyat kasb etgan.

3. Tadqiqot obyekti qilib olingan manbada jami 3067 ta ot (2517 tasi turdosh ot, 550 tasi atoqli ot hisoblanadi, 2517 ta turdosh otdan 2252 tasi tub so‘z, 265 tasi yasama, 550 ta onomastik termindan 402 tasi antroponim, 83 tasi toponim, 33 tasi astroponim, 19 tasi zoonim (hayvonlarga qo‘yilgan maxsus ism), 13 tasi but-sanam nomlari), 521 ta sifat (258 tasi tub, 253 tasi esa yasama), 169 ta son (143 tasi yasama, 26 tasi tub sonlar), 65 ta olmosh, 991 fe‘l (976 tasi sof turkiy, 4 tasi arabcha, 11 tasi esa forscha-tojikcha o‘zlashmalardan yasalgan fe‘l-leksemlar), 52 ta ravish (33 tasi turkiy, 11 tasi forscha-tojikcha, 8 tasi arabcha leksik birlik) so‘z turkumiga oid leksema, 38 ta ko‘makchi (14 tasi sof ko‘makchi, 12 tasi ot-ko‘makchi, 8 tasi ravish-ko‘makchi, 4 tasi sifat-ko‘makchi), 27 ta bog‘lovchi (18 tasi teng bog‘lovchi, 8 tasi ergashtiruvchi bog‘lovchi), 5 ta yuklama, 9 ta modal so‘z, 6 ta undov so‘z va 29 ta izofali birikma qo‘llanilgan.

4. Asar leksikasini mavzuiy guruhlariga ajratib tadqiq qilish yodnomada qayd etilgan so‘zlarning tarixiy taraqqiyoti va jamiyatning qaysi sohalariga oid leksik birliklar ishlatilganligini, ayni paytda, tilning tarixiy va zamonaviy holatini aniqlashda samarali usullardan biri ekanligini yana bir bor isbotlaydi. Zero, mavzuiy guruhlar xalqning

ma'naviyati, madaniyati, qo'shni va qardosh xalqlar bilan bo'lgan o'zaro munosabatlarini o'zida mujassam etadi. Kuzatishlarimiz asosida o'rganilayotgan manba tilida jami 114 ta mavzuiy guruhga oid so'zlar uchraganligi ma'lum bo'ldi. Shu bilan birga, mazkur guruhlarning shakllanishida boshqa tillardan kirgan leksemalar ham muhim o'rin tutgan.

Obida tilida asosan "Harakat va faoliyat, uning xususiyatini anglatuvchi so'zlar", "Xususiyat va belgini bildiruvchi leksemalar", "Teonimlar", "Kishilarning qo'li bilan yaratilgan narsa-predmet nomlari", "Ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni ifodalovchi so'zlar", "Raqamlar, miqdor va o'lchovni bildiruvchi leksemalar", "Antroponimlar", "Zoonimlar", "Toponimlar" singari mavzuiy guruhlarga kiruvchi terminlar faol qo'llanilgan.

5. Qissada qo'llanilgan leksik birliklarni mavzuiy guruhlarga taqsimlab o'rganish terminlarning qaysi sohaga tegishli ekanligini, kelib chiqishini, o'z qatlamga doir so'zlarning o'zlashmalar bilan o'zaro munosabatini hamda ularning qo'llanish doirasini aniqlashga, tilning tarixiy va zamonaviy holatini baholashga, qolaversa, xalq tarixini atroflicha yoritishga ko'maklashadi.

6. Qissada keltirilgan so'zlarni genetik nuqtayi nazardan tadqiq qilish natijasida uning asosini turkiy qatlam tashkil etganligi, u o'z navbatida, qadimgi turkiy til va eski turkiy tilning ilk obidalarida iste'molda bo'lgan hamda XIV asrda qo'llanishda davom etgan tub so'zlar, ular yordamida yasalgan leksemalar hamda o'zlashmalardan turkiy affikslar orqali hosil qilingan terminlardan iborat ekanligi (jami 2950 ta turkiy leksema qo'llanilgan bo'lib, shundan 2795 tasini sof turkcha, 108 tasini arabcha, 47 tasini forscha-tojikcha o'zlashmalardan turkiy affikslar qo'shish orqali yasalgan so'zlar tashkil etadi), shuningdek, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ilmiy va madaniy aloqalar orqali hamda jamiyat hayotining turli sohalarida yuz bergan o'zgarishlar natijasida yuzaga kelgan yangi tushunchalarni ifodalash uchun o'zlashgan sanskritcha, sug'dcha, xitoycha, yunoncha, arabcha, qadimiy yahudiycha, forscha-tojikcha so'zlar ham borligi ma'lum bo'ldi.

7. Yodgorlikda qo'llanilgan arxaizmlar tilning ichki taraqqiyoti

davomida xilma-xil koʻrinishlarda namoyon boʻlib, eski turkiy adabiy til bilan qadimgi turkiy til munosabatlarini belgilashda alohida eʼtiborga molik. Qissada ularning koʻpchiligi asl maʼnosini saqlab qolgan, ayrimlarida maʼno torayishi hamda maʼno kengayishi hodisalari yuz bergan, baʼzilari yangi leksemalar hosil qilishda ishtirok etgan.

Asar leksikasining boyishida ichki imkoniyatlar, yaʼni qadimgi turkiy til va eski turkiy tilda faol isteʼmolda boʻlgan qoʻshimchalar vositasida soʻz yasash usuli muhim oʻrin tutib, bunda **-čī/-či** feʼl, ismlardan ot, **-liġ/-lig//liq/-lik//luġ/-lüg//luq/-lük** asosan, ism, sifat, feʼllardan ot hamda ismlardan sifat, **-k//uq/ük//uġ/üg//aq/-aġ//iġ//ig//iq/-ik** feʼllardan ot, **-siz/-siz//suz/-süz** otlardan sifat, **-la/-lä** ot bilan sifatlardan feʼl yasashda faol qatnashadi va sermahsul affikslardan sanaladi.

8. Yodnoma lugʻat tarkibida qoʻllanilgan oʻzlashmalar yangi soʻzlar hosil qilishda ham ishtirok etgan. Xususan, arabcha va forscha-tojikcha oʻzlashmalarning muayyan qismi **-liġ/-lig//liq/-lik//luġ/-lüg//luq/-lük**, **-čī/-či**, **-siz/-siz//suz/-süz**, **-la/-lä**, **-lan/-län** singari qoʻshimchalar bilan birikib, jami 155 ta yangi soʻz hosil qilgan va ular turkiy leksemalar bilan baravar qoʻllanilgan. Bundan tashqari, forscha-tojik tilidan kirgan **-ba**, **-nā**, **-gāh**, **-zāda** kabi affikslar ham arabcha va forscha-tojikcha soʻzlardan yangi leksemalar yasagan. Biroq bunday oʻzlashmalar juda kamchilikni, yaʼni 9 tani tashkil etadi.

9. Oʻzlashma qatlamga oid 2561 ta soʻz leksik fondning shakllanish va rivojlanish jarayonini kuzatishda hamda oʻzga tillarning turkiy tillar, jumladan, oʻzbek adabiy tili rivojidadagi rolini aniqlashda muhimdir. Oʻzlashma qatlamga oid leksik birliklar bilan qadimgi turkiy til va qoraxoniylar davri manbalarida qoʻllanilgan soʻzlar qiyosiy tahlil qilinganda shu narsa maʼlum boʻldiki, aksariyat istilohlar oʻzining tub maʼnosida uchraydi, baʼzilarida esa maʼno kengayishi hodisasi (masalan, sugʻdcha *rang*, arabcha *avval*, *vaqt*, *malik*, *xat*, forscha-tojikcha *čādir*, *pāra*) hodisasi kuzatiladi.

10. Asardagi soʻzlarni semalarga ajratib oʻrganish leksik maʼnolarning oʻzaro bogʻlanish nuqtalarini, ularning farqli belgi-xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Bu esa, oʻz navbatida, leksik va hosila maʼnolarning paydo boʻlishiga xizmat qiladigan

semalarni belgilashga, ma'nolarning ko'chish yo'llarini tadqiq qilishga ko'maklashadi. Bundan tashqari, izlanishlarimiz polisemiya hodisasi qissada qo'llanishda bo'lgan ot, sifat, fe'l, son (qisman) turkumlariga oid leksik birliklar doirasida ro'y berganligini ko'rsatdi. Ko'pma'nolilik tilning semantik taraqqiyoti, boyish manbalari haqida yetarlicha tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

11. Obidatilida qo'llanilgan turkiy qatlamga doir leksik birliklarni qadimgi turkiy til va XI – XIII asr yozma manbalarida qo'llanilgan so'zlar bilan qiyosiy o'rganish asosida ko'pchilik leksemalar (ba'zi fonetik o'zgarish bilan bo'lsa-da) ma'no o'zgarishlarsiz yetib kelganiga amin bo'ldik. Masalan: shaxs tushunchasi (kim, kişi, ortaq), inson tana a'zolari (eş, ilig, ernäk), qavm-qarindoshlik (ağa, ini, ana), yosh tushunchasi (yigit, abuşqa, qart), narsa-predmetlar (bičaq, čaruq, işirğa), oziq-ovqat (et, etmäk, aş), kasb-hunar (awčī, aşčī, baliqčī), mavhum tushunchalar (yazuq, es, tüş), mansab-martaba (inağ, bek, čığay), zoonimlar (arslan, böri, qoy), fitonimlar (alma, sağan, čečäk)ni ifodalovchi leksik birliklar va hokazo.

12. Leksik ma'noning o'zgarishi uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, "Qisasi Rabg'uziy" asari so'z boyligida ma'no o'zgarishining uch turi kuzatiladi: a) semantik strukturasi torayish yuz bergan so'zlar; b) ma'no kengayishiga uchragan leksemalar; d) yangi sema kasb etgan leksemalar.

Qissa lug'at tarkibida kuzatilgan ma'no torayishi hodisasi jamiyat taraqqiyotining mahsuli bo'lib, u asosan, ko'p ma'noli so'zlarning monosemantikka qarab siljishi, ular anglatgan ma'noning o'z va o'zlashma qatlamlarga doir boshqa leksemalar tomonidan ifodalanishi natijasida ro'y bergan bo'lsa, ma'no kengayishi hodisasi bir semali hamda polisemantik so'zlar ma'no strukturasi kengayishi, turli yangi semalarning shakllanishi, ko'chma ma'nolarnig rivojlanishi oqibatida yuzaga kelgan. Bundan tashqari, qadimgi turkiy va eski turkiy tilning ilk manbalarida qayd etilgan ba'zi leksemalarning yodnoma lug'at tarkibida butunlay boshqa ma'noda qo'llanilishi yozuvchi uslubining yoziga xosligidan darak beradi.

13. Tekshirilayotgan yodgorlik lug'at tarkibida qayd etilgan shakldosh, ma'nodosh va zid ma'noli so'zlar salmoqli bo'lib, ular eski

turkiy adabiy til leksikasini o'rganishda, xususan, undagi omonimik, sinonimik hamda antonimik qatorlarni belgilashda ulkan ahamiyat kasb etadi. Zero muallif voqea-hodisalarni bayon qilishda, ularning ta'sirchanligi, badiiyligini kuchaytirishda, payg'ambarlar hayoti va faoliyatini, ularning ruhiy kechinmalarini teranroq tasvirlashda mazkur shakldosh, ma'nodosh va zid ma'noli leksemalardan unumli foydalangan.

14. Omonimiya hodisasi bitta so'z turkumi (ot+ot, fe'l+fe'l, sifat+sifat) va bir necha so'z turkumlari (ot+fe'l, ot+sifat, ot+son, ot+fe'l, sifat+fe'l, ravish+fe'l, son+fe'l) doirasida kechgan hamda leksik birliklarni til qonuniyatlariga muvofiq yangi ma'no-mazmun bilan boyitishga xizmat qilgan.

15. O'rganilayotgan manbada qo'llanilgan sinonimlar asosan ikki va uch so'zdan tashkil topgan bo'lib, ular ot, fe'l, sifat, ravish so'z turkumlariga oid tub va yasama leksemalardan iborat. O'z navbatida, ushbu jarayonda turkiy so'zlar bilan birga, o'zga tillardan kirib kelgan istilohlar ham faol ishtirok etgan. Ma'nodosh so'zlar qahramonlar xarakteri, turli manzarlarni tasvirlashda muhim vosita vazifasini o'tagan, leksemalarning o'rinsiz qaytarilishining oldini olgan.

16. Zidlash hodisasi turkiy, arabcha va forschatojikcha leksemalar doirasida kechgan bo'lib, ular so'zlarning asl ma'nosini yoritishga, asar tilining badiiyligi hamda ta'sirchanligini oshirishga ko'maklashgan. Shuningdek, yodgorlikda leksik antonimlar bilan birga, kelib chiqishiga ko'ra boshqa o'zaklardan tuzilgan hamda bir o'zakdan sifat yasovchi **-liq/-lik//lig/-lig; -siz/-siz//-suz/-süz** qo'shimchalari orqali hosil qilingan affiksial antonimlar ham uchraydi. Shu tariqa, yodnoma so'z boyligida leksik-semantik jarayonlar leksika taraqqiyotining umumiy qonuniyatlari asosida amalga oshgan.

17. Nosiruddin Burhonuddin o'g'li ayrim so'zlarning kelib chiqishi, qaysi tilga oidligi xususida ham o'z fikr-mulohazalarini bildirib o'tadi. Masalan, *Şis suryāniy tilinċä hibatullāh temāk bolur, ya'ni Täñri atāsi* (17v18); *Sordī: ne sinā'at bilürsen? Aydi: Hābikmen, arab tilinċä bözci bolur* (18v18). Bu, albatta, ba'zi leksemalar etimologiyasiga oydinlik kiritishga, ularning o'z yoki o'zlashma qatlamga mansubligini aniqlashga yordam beradi.

18. Rabgʻuziy asardagi voqea-hodisalarni yoritishda, qahramonlarning hayoti va ruhiy kechinmalarini ochishda xalq ogʻzaki ijodi namunalaridan mohirona foydalangan. Bu esa, oʻz navbatida, obida tilining ravonligi va jozibadorligini taʼminlashga, adabiy til bilan jonli soʻzlashuv tilini bir-biriga yaqinlashtirishga, yodnomaning xalq orasida keng tarqalishiga, kitobxonlar tomonidan iliq kutib olinishiga xizmat qilgan.

Umuman olganda, ilk nasriy asarlardan sanalgan «Qisasi Rabgʻuziy» obidasi til xususiyatlarini atroflicha oʻrganish koʻp asrli tarixga ega boʻlgan qardosh turkiy tillar leksikasining, ayniqsa, oʻzbek adabiy tilining rivojlanishi borasidagi nazariy qarashlarga oydinlik kiritadi, oʻzbek tili tarixiy leksikologiyasi uchun boy material beradi.

Manbalar:

- АНАТИЛ** – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати.
Т. I–IV. Э.Фозилов таҳрири остида. –Т.: Фан, 1983–85.
Т. I. 1983. –655 б.
Т. II. 1983. –642 б.
Т. III. 1984. –622 б.
Т. IV. 1985. –633 б.
- Г** – Сайфи Сарайи. Гулистан бит –турки // Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. I–II. – Т.: Фан, 1966, 1971.
Т. I. 1966. –649 с.
Т. II. 1971. –777 с.
- ДТС** – Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
- ИРТЛЯ** – Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. –467 с.
- МК** – Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. I–III. – Т.: Фан, 1960–1963.
Т. I. 1960. –499 б.
Т. II. 1961. –427 б.
Т. III. 1963. –461 б.
- Мн** – Хоразми. Мухаббат-наме // Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. I–II. – Т.: Фан, 1966, 1971.
Т. I. 1966. –649 с.
Т. II. 1971. –777 с.
- НАЛ** – Иброҳимов С., Шамсиев П. Навоий асарлари лугати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1972.
- НФ** – Наҳдҷул – фарадис // Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. I–II. –Т.: Фан, 1966, 1971.
Т. I. 1966. –649 с.
Т. II. 1971. –777 с.
- РСЛ** – Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I–IV. – СПб, 1893–1911.
Т. I. 1893. –1980 с.
Т. II. 1895. –1871 с.
Т. III. 1898. –2302 с.
Т. IV. 1911. –2337 с.

ССТН – Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-тагарских наречий. Т. I–II. – С-Пб. 1869–1872.

Т. I. 1869. –819 с.

Т. II. 1872. –415 с.

Тафсир – Боровков А. К. Лексика среднеазиатского тефсира XII– XIII. вв. – М.: Изд-во восточной лит-ры. 1963.

XIII – Кутб. Хосрав и Ширин // Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. I–II. – Т.: Фан, 1966, 1971.

Т. I. 1966. –649 с.

Т. II. 1971. –777 с.

ЭСС – 1) Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. – М.:Наука, 1974. –767 с.

2) Севортян Э. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б». – М.: Наука, 1978. –349 с.

3) Севортян Э. Общетюркские и межтюркские основы на букву «В», «Г», «Д». – М.: Наука, 1980. –388 с.

4) Севортян Э., Левитская Л. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Ж», «Й». – М.: Наука, 1989. – 365 с.

ЎАТЛТ – Дадабоев Х., Хамидов З., Холмонова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. – Т.: Фан, 2008.

ЎИ – Бегматов Э. Ўзбек исмлари. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.

ЎТИЛ – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I–II. – М.: Русский язык, 1981;

Т. I. 1981. –631 б.

Т. II. 1981. –715 б.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I–V. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2006–2008.

Т. I. 2006. –680 б.

Т. II. 2006. –672 б.

Т. III. 2007. –688 б.

Т. IV. 2008. –608 б.

Т. V. 2008. –592 б.

ЎТЭЛ – 1) Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик

луғати (туркий сўзлар). – Т.: Университет, 2000. –599 б.

2) Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). – Т.: Университет, 2001. – 599 б.

3) Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. III (форсча, тожикча бирликлар ва улар билан ҳосилалар). – Т.: Университет, 2009. –284 б.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

I. Manbalar

1.1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. –176 б.

1.2. Каримов И. А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 440 б.

1. 3. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. Т. I–III. – Т: Фан, 1960–1963. Т. I. 1960. –499 б. Т. II. 1961. 427 б. Т. III. 1963. –466 б.

1.4. Маҳмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг «Хибатул-ҳақойиқ» асари ҳақида: кириш, фонетика, морфология, матн. транскрипция, шарҳ, луғат. – Т.: Фан, 1972.

1.5. Nasirud-din bin Burhanud-din Rabguzi. Kisasul-enbiya. I том. Анкара, 1997. –616 б; II том. – Анкара, 1997. –820 б.

1.6. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов). – Т: Фан, 1971.

II. Kitoblar

2.1. Абдурахмонов Ф. Ўзбек халқи ва тилининг шаклланиши ҳақида. – Т., 1999. –88 б.

2.2. Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1973. –320 б.

2.3. Абражеев А. Сложные предложения и проза «Кисасул-анбия» Рабгузи – писателя XIV века. – Самарканд, 1957.

2.4. Азизов О. Тилшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1996. –176 б.

2.5. Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Т.: Ўзбекистон, 1994. –118 б.

2.6. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т. I–IV. Э.

Фозилов тахрири остида. – Т.: Фан, 1983–85. Т. I. 1983. –782 б. Т. II. 1983. –642 б. Т. III. 1984. –622 б. Т. IV. 1985. – 636 б.

2.7. Базарова Д., Шарипова К. Развитие лексики тюркских языков Средней Азии и Казахстана. – Т.: Фан, 1990.

2.8. Батманов Й. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. – Фрунзе: АН Киргизистан, 1959. –218 с.

2.9. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Т.: Фан, 1983. –157 б.

2.10. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Т.: Фан, 1985. –200 б.

2.11. Боровков А. Лексика Среднеазиатского тefsира XII–XIII вв. – М.: Изд-во восточной лит-ры. 1963. 367 с.

2.12. Брагина А.А. Лексика языка и культуры страны. – М., 1981.

–

2.13. Гафурова Л. Бытовая лексика современного узбекского языка. –Т.: ФАН, 1991.

2.14. Гулямов А. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. – М.: Наука, 1968. –172 с.

2.15. Гулямов Х. Узбекско-таджикские языковые связи. – Т.: Фан, 1983. –304 с.

2.16. Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. – Т.: Фан, 1990. –213 с.

2.17. Дадабаев Х.А. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI–XIV вв. – Т.: Ёзувчи, 1991. –186 с.

2.18. Дадабоев Ҳ., Ҳамидов З., Холмонова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. – Т.: Фан, 2007. – 156 б.

2.19. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.

2.20. Жамолхонов Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-қисм. – Т.: Тошкент давлат педагогика университети, 2004. – 146 б.

2.21. Звегинцев В. Семасиология. – М.: Изд-во Московского университета, 1957.

2.22. Иброҳимов А. Бобур «Девон»и тилидаги ўзлашма лексика. – Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2006. –108 б.

2.23. Иванов С.Н. Арабизмы в турецком языке. – Л., 1973.

2.24. Исмоилов И. Туркий тилларда қавм-қариндошлик

терминлари (ўзбек, уйғур, козоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман тиллари материаллари асосида) . – Т.: Фан, 1966. –150 б.

2.25. Исмоилов И. ва бошқалар. Ўрта Осиё ва Қозоғистон туркий тиллар лексикасидан (полиэкинлари, мевали дарахт номлари ва уй-рўзгор буюмлари лексикаси материаллари асосида). – Т.: Фан, 1990. – 258 б.

2.26. Исследование по лексике и грамматике тюркских языков. – Т.: Фан, 1980. –148 с.

2.27. Исоқов М., Содиқов Қ., Омонов Қ. Мангу битиклар. – Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2009. –115 б.

2.28. Йўлдошев И. Ўзбек китобатчилиқ терминологияси. – Т.: Фан, –212 б.

2.29. Комилова Х. Ўзбек тилида сон ва олмош. – Т.: Фан. 1953. 28 б.

2.30. Малов С. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.-Л., 1951. –452 с.

2.31. Мамажонов Г. Ўзбек тили лексикаси тараққиётининг баъзи масалалари. – Т.: Фан, 1978. –87 б.

2.32. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Т.: Фан, 1975. –140 б.

2.33. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Т.: MUMTOZ SO'Z, 2010. –288 б.

2.34. Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. – Т.: Фан, 1959. 239 б.

2.35. Мусаев К. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (Западно-кыпчакская группа). – М., 1975. –359 с.

2.36. Мусаев К. Лексикология тюркских языков. – М.: Наука.–1984. –228 с.

2.37. Мухторов А., Санакулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1995. –160 б.

2.38. Наджип Э. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века: на материале «Хосрау и Ширин» Кутба. – М.: Наука, 1979. 479 с.

2.39. Наджип Э. Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейфи Сарай и его язык. Ч. II. – Алма-Ата: Наука, 1975. Ч. I. 210 с. Ч. II. 300 с.

- 2.40. Насипов В. Язык орхоно-енисейских памятников. – М., 1960.
- 2.41. Низомиддинова С. Ҳозирги замон ўзбек тилида сон. – Т.: Фан, 1963. –96 б.
- 2.41. Носириддин Бурхониддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. –Т.: Ёзувчи, 1990. –240 б.; Иккинчи китоб. – Т.: Ёзувчи, 1991. –272 б.
- 2.42. Олимов М. «Бобурнома»да қўлланган синонимлар луғати. – Т.: Фан, 2004. –110 б.
- 2.43. Раҳматуллаев Ш., Маматов Н., Шукуров Р. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1980. –281 б.
- 2.44. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами. – Т.: Университет, 2001. –350 б.
- 2.45. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1984. –214 б.
- 2.46. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). – Т.: Университет, 2003. –599 б.
- 2.47. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). – Т.: Университет, 2000. –599 б.
- 2.48. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (форсча-тожикча, тожикча бирликлар ва улар билан ҳосилалар). – Т.: Университет, 2009. –284 б.
- 2.49. Реформатский А. Введение в языковедение. – М.: Наука, 1967. –С.107.
- 2.50. Ризаев С. А. Ўзбек тилшунослигида лингвостатистика муаммолари. –Т.: Фан, 1983. –296 б.
- 2.51. Рустамов А. Навойнинг бадиий маҳорати. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. –214 б.
- 2.52. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Т.: EXTREMUM PRESS, 2010. –135 б.
- 2.53. Рустамов Т. Соф қўмакчилар. – Т.: Фан, 1991. –124 б.
- 2.54. Сафарова Р. Лексик-семантик муносабатнинг турлари. –Т.: Ўқитувчи, 1996. –48 б.
- 2.55. Севортян Э. Аффиксы словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. – М.: Наука, 1966. – С.437
- 2.56. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков.

Общетюркские и межтюркские основы на гласные. – М.:Наука, 1974. – С.767

2.57. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б».– М.: Наука, 1978. – С.349

2.58. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «В», «Г», «Д». – М.: Наука, 1980. – С.395

2.59. Севортян Э., Левитская Л. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Ж», «Й». – М.: Наука, 1989. –С.292.

2.60. Содиков Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2006. –207 б.

2.61. Содикова М. Ҳозирги ўзбек тилида сифатлар. –Т. : Фан, 1974.

2.62. Стеблева И. Семантика газелей Бабура . –М: Наука, 1982. – С.220

2.63. Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. –Т.: Ўқитувчи, 1995. –264 б.

2.64. Турсунова Т. Ўзбек тили амалий санъат лексикаси. – Т.: Фан, 1978. –140 б.

2.65. Тўйчибоев Б. Ўзбек тилининг тараккиёт босқичлари. – Т.: Ўқитувчи, 1996. –176 б.

2.66. Усмонов С. Ўзбек терминологиясининг баъзи масалалари. – Т.: Ўқитувчи, 1968. – 44 б.

2.67. Усмонов С. Ўзбек тилида ундовлар. – Т.: Фан, 1953.

2.68. Фазылов Э. Староузбекский язык: Хорезмийские памятники XIV века. Т. I–II. – Т.: Фан, 1966–1971. Т. I. 1966. –652 с. Т. II. 1971. – С.779

2.69. Фазылов Э. И. Turkologica. II. – Т.: Фан, 2008. – С.383

2.70. Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. – Т.: Фан, 1965. –171 б.

2.71. Фузайлов С. Ўзбек тилида равишлар. – Т.: Фан, 1953.

2.72. Хинц В. Мусульманские меры веса с переводом в метрическую систему (перевод с немецкого Ю.Э.Брегеля). – М.:

Наука, 1970. – С.74

2.73. Холмонова З. «Бобурнома» лексикаси. – Т.: Фан, 2007. –176

2.74. XIII – XIV асрлар туркий адабий ёдгорликлар тили. – Т.: Фан, 1986. –286 б.

2.75. Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. – Алмата: Наука, 1976. – С.444

2.76. Шукуров Р. Ўзбек тилида антонимлар. – Т.: Фан, 1977.

2.77. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. – М. -Л.: Изд. Акад.наук, 1962. – С.274

2.78. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). – Л., 1977. – С.182

2.79. Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадкиқи. – Т.: Фан, 2008. –120 б.

2.80. Ўзбек адабий тилининг таракқиёти. 3-жилд. Лексика. – Т.: Фан, 1991.

2.81. Ўзбек тили лексикологияси. – Т.: Фан, 1981. –312 б.

2.82. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т. II. – М.: Русский язык, 1981. Т. I. –632 б. Т. II. –715 б.

2.83. Қодиров П. Тил ва эл. – Т.: Фафур Фулом, 2007. –248 б.

2.84. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. –240 б.

2.85. Қўчқортюев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Т.: Фан, 1977.

2.86. Ҳакимова М. Семасиология. – Т.: Тошкент давлат педагогика университети, 2008. –100 б.

2.87. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2002. – 168 б.

2.88. Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1974. –307 б.

2.89. Ҳожиев А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясашишининг назарий масалалари. – Т.: ФАН, 2010. –256 б.

2.90. Ҳожиев А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. – Т.: Фан, 1966.

2.91. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Ilmi ziyo, 2004.

2.92. Ҳусанов Н. XV аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. 1-китоб. –Т.: Ёзувчи, 1996. –125 б.; 2-китоб. –Т.: Ёзувчи, 1997. –134 б.

III. Gazeta va jurnallardagi maqolalar

3.1. Баскаков Н. К проблеме китайских заимствований в тюрских языках // Советская тюркология. –1987.– № 5. –С. 69–75.

3.2. Дадабоев Ҳ. Эски ўзбек обидаларидаги мўғулча сўзлар // Адабиёт кўзгуси, 1998. –№6. –Б. 13–18.

3.3. Дадабоев Ҳ. Эски ўзбек тилида ҳарбий терминларнинг қўлланилиши (VII–XIII) // Ўзбек тили ва адабиёти. 1981. –№6. –Б. 31–35.

3.4. Дадабоев Ҳ. Қадимги туркий ёдгорликлардаги терминлар ҳақида // Адабий мерос.–1998. –№2. –Б. 12–16.

3.5. Зоҳидов П. Кун туғардин кун ботарга сўзи етган зот // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2002 йил. 22 февраль –Б. 2.

3.6. Махмудов К. Лексико-семантический особенности языка «Хибатул хакаик» // Историко-лингвистический анализ лексиски старописьменных памятников. Т.: Фан, 1993. –С.83–90.

3.7. Мирзакаримова Ў. “Қисаси Рабғузий” тилининг морфологик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1969. №1. –Б. 67–70.

3.8. Раҳматуллаев Ш., Юнусов Р. Семемаларнинг семалар состави ва семантик боғланиш масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. –1973. –№1. –Б. 51–53.

3.9. Раҳматуллаев Ш. Лексик маънони компонентлаб таҳлил қилиш тажрибасидан // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.: 1978. –№3. –Б. 5–60.

3.10. Фрумкина Р. Применение статистических методов в языкознании // Вопросы языкознания. – М.: Наука, 1960. –№3. – С. 129–133.

3.11. Фрумкина Р. Статистическая структура лексики Пушкина // Вопросы языкознания. – М.: Наука. 1960. – №3. – С. 78–81;

3. 12. Юсупов Б. Эски ўзбек тилида кўрсатиш оломчлари (XV–XVI асрлар) // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.: 1986. –№3. –Б. 20–23.

IV. Ilmiy to'plamdagi maqolalar

4.1. Баскаков А.Н. Тюркимы-социальная терминология в «Слове о полку Игореве» // Turkologica. К 70 летию акад. А.Н. Кононова. – М., 1976.

4.2. Ганиходжаева М. Функционирование основных прилагательных цвета в исторических срезах языка // Историко-

лингвистический анализ лексики старописьменных памятников. –Т.: ФАН, 1994. –С. 43–43.

4.3. Гольдин В.Е. Об одном аспекте изучения тематических групп слов. В сб.: Язык и общество. Вып. 2. –М.: 1970.

4.4. Дадабаев Х. Астрономические наименования в старотюркских письменных памятниках XI–XIV вв. // Историко-лингвистический анализ лексики старописьменных памятников. – Т.: Фан, 1994. –С. 32–43.

4.5. Дадабоев Х. Ўзбек адабий тили лексик таркибининг ўзлашмалар ҳисобига бойиши // Тошкент вилояти давлат педагогика институти педагог-ҳодимларининг анъанавий илмий-назарий ва амалий-услубий анжумани маърузалари. –Ангрен, 2007. –Б. 337–342.

4.6. Дадабоев Х. “Қисаси Рабғузий”даги аёл семантика лексемалар хусусида // Филология фани: янги аср муаммолари. –Т., 2003. –Б. 124–128.

4.7. Дадабоев Х. “Қисаси Рабғузий”нинг лексик хусусиятлари ҳақида // Марказий Осиё олимларининг ўрта аср илмларига қўшган ҳиссаси. –Т., 1999. –Б. 17–23.

4.8. Дадабоев Х. “Қисаси Рабғузий” тилидаги туркий лексемалар семантикаси // Второй международный тюркологический конгресс. Современная тюркология: теория, практика и перспективы. I бўлим. – Туркестан, 2006. – Б. 90–93.

4.9. Дадабоев Х. “Қисаси Рабғузий”да қўлланган сал- феълининг семантикаси хусусида // Ўзбек тилшунослиги масалалари. – Т.: 2006. –Б. 22–24.

4.10. Исламов З. Тюркские глаголы «Мукаддамот ал-адаб» Махмуда Замахшари // Историко-лингвистический анализ старописьменных памятников. – Т.: ФАН, 1994. –С. 107–114.

4.11. Исхаков М. Элементы согдийского языка в современном узбекском языке // Историко-культурные контакты народов алтайской общности: XXIX сессия РІАС. –Т.: 1986. II. Лингвистика. – М.: Наука, 1986. –С. 61–62

4.12. Исхаков Ф. Наблюдения по лексике в области прилагательных в тюркских языках. – В сб.: Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: 1961.

4.13. Малов С. Мусульманские сказания о пророках по Рабгузи // Записки коллегии востоковедов. Т.1. V. – Л., 1930. – С. 421–430.

4.14. Наджип Э.Н. Архаизмы в лексике тюркоязычного памятника XIV в. «Гулистан» Сайфи Сараи // Краткие сообщения института народов Азии АН СССР. 83. – М., 1964.

4.15. Насыров И. Лексика «Маджалис ан-нафис» Алишера Навои // Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. – Т.: Фан, 1990. –С. 87–140.

4.15. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: 1961. –С. 4–34.

4.16. Садыков К. Глаголь в языке «Кутадгу билиг» // Историко-лингвистический анализ старописьменных памятников. – Т.: ФАН, 1994. –С. 90–106.

4.17. Севортян Э. Из истории прилагательных в тюркских языках // Тюркологическое исследование. – М.; Л., 1963. –С. 48–68

4.18. Содиқов Қ. Ўзбек тилидаги айрим ақраблиқ отлари ҳақида // Тилшунослиқнинг долзарб масалалари. – Т.: Университет, 2002. –Б. 67–70.

4.19. Содиқов Қ. “Кутадғу билиг” кўлѐзма нусхаларининг чоғиштирма таҳлили // “Кутадғу билиг” – буюк маънавий мерос. Илмий конференция материаллари. – Т.: Тошкент давлат шарқшунослиқ институти, 2010. –Б. 49–60.

4.20. Тенишев Э. Глаголы движения в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М., 1961. –С. 232–293.

4.21. Тенишев Э. Новый список Рабгузий // Историко-лингвистический анализ старописьменных памятников. – Казань, 1983. – С. 24–31.

4.22. Усманов Х. Новаторство Кул Гали и Рабгузи // Тюркских стих в средние века. – Казань: КГУ, 1987. – С. 60–68.

4. 23. Усмонов С. Ўзбек тилининг лугат составида форс-тожикча ва арабча сўзлар // Навоийга армуғон (тўплам) –Т.: Фан, 1968. – Б. 110–128.

4.24. Филин Ф. О лексико-семантических группах слов. // Эзиковедски исследования в честь на академ. СТ. Младенова. –

София. 1947. – С. 424–431.

4.25. Хамидов З. Статистическая и тематическая характеристика поэмы «Лисан ат-тайр» Алишера Навои // Историко-лингвистический анализ лексики старописьменных памятников. – Т.: Фан, 1994. – С. 114–128.

4.26. Щербак А. К истории узбекского литературного языка древнего периода // Академику В.А.Гордлевскому к его 74-летию. – М.: 1943. –С. 317–323.

4.27. Щербак А. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: Акад. наук. СССР, 1961. – С. 82–140

4.28. Юнусов А. Древнейший список «Кисас-и Рабгузи» // Историко-лингвистический анализ лексики старописьменных памятников. – Т.: Фан, 1994. – С. 24–32.

V. Xorijiy manbalar

5.1. Blochet E. Catalogie des manuscrits turs. Bd. II. Paris, 1933. –S. 138.

5.2. Boeschoten H. Aliisque Rebus, Utrecht Turcological series. – №3. Utrecht, 1992.

5.3. Boeschoten H. Iskandar-Dhylkarnain un den Qisas-i Rabguzi // De Turcicis

5.4. Boeshoten H.E. The Leningrad Manuscripts of Rabghuz is Aisas // Turk Dillari Arastirmalari Ankara, 1991. –S. 47–49.

5.5. Boeschoten H. , Damme M. The Differents Copyists in the London Ms of the Qisas-Rabghuzi. Utrecht Papers on Central Asia, 1985.

5.5. Boeschoten H. , Damme M. The Poetry in Rabghuzis Qusas. Paper Presented at the 3rd European cemihap Central Asian Studies. – Paris, 1989.

5.7. Wokalquantiat in rabguzis Poesie. CAI, W.34. –№3–4. Wiesbaden, 1990.

5.8. Grohbech K. Rabguzi Narrationes de Prophetis. Cod. Mys. Brit. Add. Kopenhagen, 1948.

5.9. Zarring G. Studien zu einer ostturkische Lautehre. Lund, 1933.

5.10. Schinkewitsch Y. Rabguzis Syntax. MSOS II. 1925. –S. 130–172.

TEST TOPSHIRIQLARI

1. Nosiruddin Burhonuddin o'g'li tug'ilib o'sgan maskan nomi to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping.

- A) Ayozqal'a
- B) Tuproqqal'a
- C) To'qqal'a
- D) Teshikqal'a
- E) Qizilqal'a

2. "Qisasi Rabg'uziy" asari qachon yozib tugallangan?

- A) 1308 -yil
- B) 1309 -yil
- C) 1311 -yil
- D) 1310 -yil
- E) 1312 -yil

3. "Qisasi Rabg'uziy" obidasi kimning iltimosiga ko'ra yaratilgan?

- A) Bug'roxon
- B) To'qbug'abek
- C) Tinibek
- D) O'zbekxon
- E) Berdibek

4. Qissaning qadimgi qo'lyozma nusxasi nechanchi asrga tegishli?

- A) XVI asr
- B) XVII asr
- C) XIV asr
- D) XIII asr
- E) XV asr

5. Obidaning dastlabki qo'lyozmasi hozirda qaysi shaharda saqlanadi?

- A) Qozon
- B) Boku
- C) Parij
- D) London
- E) Toshkent

6. Til birliklariga statistik qarashga qaysi omillar sabab bo'ladi?

- A) Til bayonining ommaviy xarakterdaligi
- B) Bayon qilish jarayonida til birliklarining takrorlanish xususiyatiga ega ekanligi
- C) Til birliklarining qo'llanilishi (takrorlanishi) yoki tushib qolishining tasodifiy yo'nalishda bo'lishi
- D) A, B
- E) Barcha javoblar to'g'ri

7. «Qisasi Rabg'uziy» asari tilida qancha leksema qo'llanilgan?

- A) 6000 ta
- B) 5511 ta
- C) 3338 ta
- D) 5004 ta
- E) 5500 ta

8. «Qisasi Rabg'uziy» asari tiliga xos xususiyatlarni aniqlang.

- A) Qissa janri asosida yozilgan, so'zlashuv tili elementlari ko'plab uchraydi.
- B) Xalq tiliga xos unsurlar diniy syujet asosida yozilgan
- C) Qissalar «Qur'on» va boshqa diniy kitoblardagi syujetlar asosida yozilgan
- D) Islom dinini targ'ib qilish maqsadida xalq so'zlashuv tiliga murojaat qilingan
- E) Barcha javoblar to'g'ri

9. Qadimgi turkiy adabiy til va eski turkiy adabiy til o'rtasidagi farqli va o'xshash tomonlarni aniqlang.

- A) Qadimgi turkiy tilda qo'llangan sifatdoshning *-gly/-g'lu -dachy/ dæchi, duq/duk* affiksleri adabiy me'yor sifatida qo'llangan.
- B) Bu davr adabiy til qadimgi turkiy tildan farqli o'laroq tilda xalq shevalari va arab, fors tilini o'zlashganini hisobiga boyigan.
- C) Bu davr adabiy tilida fonetik jihatidan d' tovushi o'rniga y, z tovushi almashinishi kuchaydi.
- D) A, B.
- E) A, B, C.

10. XI-XIV asr yodgorliklari tilidagi asosiy xususiyat nimadan iborat?

- A) O'zbek tilining shakllanishi jarayoni boshlanishi va rivojlanishi (ilk o'zbek adabiy tiliga xos shakllarning paydo bo'lishi)
- B) Sharqdagi uyg'ur yodnomalari ta'sirida qadimgi turkiy til shakllarining davom ettirilishi
- C) Forsiy adabiy til ta'siri
- D) Arab adabiy tili ta'siri
- E) Barchasi to'g'ri

11. X-XIV asrga kelib ilmiy terminshunoslik terminlari asosan qaysi tillarga oid edi?

- A) Arab
- B) Turkiy
- C) Fors
- D) A, B
- E) To'g'ri javob yo'q

12. "Qisasi Rabg'uziy" da qaysi so'z turkumlariga doir leksemalar asosiy o'rinin egallaydi?

- A) Ot, fe'l
- B) Ot, sifat
- C) Fe'l, olmosh
- D) Son, fe'l
- E) Ravish, ot

13. So'zlarni mavzuiy guruhlariga ajratib tahlil qilishning afzal jihatlari nimada?

- A) asar yaratilgan davr xalqlarining ma'naviyati, qo'shni xalqlar bilan hamkorlik munosabatlari haqidagi tasavvurni shakllantiradi.
- B) Tilshunoslik uchungina emas, boshqa fanlar uchun ham qimmatli ma'lumot beradi.
- C) Muayyan xalq tilida qaysi sohalarga oid leksikaning boy yoki kambag'alligini belgilashda katta o'rin tutadi.
- D) To'g'ri javob yo'q
- E) A, B, C

14. Tilshunoslikda leksikaning ichki imkoniyatlar yordamida rivojlanishida qaysi hodisalar asosiy omil hisoblanadi?

- A) Ichki manbalar orqali so'z yasash yo'li bilan leksikaning boyishi
- B) Eskirgan, tarixiy va umuman eski obidalarda bo'lgan lug'aviy

birliklar asosida leksikaning boyishi

- C) Adabiy til leksikasining dialektik soʻzlar hisobiga boyishi
- D) A,C
- E) Barcha javoblar toʻgʻri

15. Qisasi Rabgʻuziy»da qoʻllanilgan oʻz qatlamga doir soʻzlar guruhi qaysi qatorda toʻgʻri koʻrsatilgan?

- A) Tub turkiy soʻzlar
- B) Tub turkiy soʻzlardan yasalgan yangi leksemalar
- C) Oʻzlashmalardan turkiy qoʻshimchalar qoʻshish yoʻli bilan yuzaga kelgan soʻzlar
- D) A, B
- E) A,B, C

16. Asar lugʻat tarkibida oʻz qatlamga oid nechta soʻz ishlatilgan?

- A) 2950 ta
- B) 2945 ta
- C) 2855 ta
- D) 2900 ta
- E) 2890 ta

17. Qissada qayd etilgan arxaizmlar berilgan qatorni toping.

- A) Azaq, al, esh, oʻrtoq
- B) Afgʻon, qazgʻu, qamugʻ, oʻgʻur
- C) Ashnu, avuch, bulbul, chizan
- D) Ugʻan, uz, arzon, ujuz
- E) Qoʻch, qarshu, yagʻan, qaz

18. Yodnoma tilida qaysi qoʻshimchalar otdan ot yasagan?

- A) -chi, -liq, -dash, -duq
- B) -laq, -gʻu, -ach, -maq
- C) -lan, -mur, -ma, -gʻaq
- D) -uq, -chi, -ch, -saq
- E) A, B, C

19. -ligʻ/-ligʻ/-liq/-likʻ/-lugʻ/-lugʻ/-luqʻ/-luk affiksi qaysi soʻz turkumlariga oid leksemalardan otlar hosil qilgan?

- A) Ot
- B) Sifat
- C) Feʻl

- D) A, C
- E) A, B, C

20. Asarda -la qo‘shimchasi asosan qaysi so‘z turkumlaridan fe‘l yasagan?

- A) Ot, ravish
- B) Fe‘l, ot
- C) Olmosh, son
- D) Ot, sifat
- E) Sifat, fe‘l

21. Qissada qaysi tillarga tegishli o‘zlashmalar turkiy affikslar bilan birikib yangi so‘zlar yasashda ishtirok etgan?

- A) Arab, xitoy
- B) Fors-tojik, yunon
- C) Sug‘d, arab
- D) Yunon, sug‘d
- E) Fors-tojik, arab

22. O‘zlashgan leksemalardan so‘z yasash jarayonida qaysi affikslar faol qatnashgan?

- A) -liq/ -lik, -la, -siz
- B) -chi, -la, -laq
- C) -lan, -liq, -li
- D) -lig‘/-lig, -chiliq/ -chilik, suz
- E) Barcha javoblar noto‘g‘ri

23. Yodgorlik so‘z boyligida nechta o‘zlashma leksema qo‘llanilgan?

- A) 2568 ta
- B) 2561 ta
- C) 2562 ta
- D) 2560 ta
- E) 2558 ta

24. Sanskritcha so‘zlar berilgan qatorni aniqlang.

- A) Zanduvaj, cherig, rang
- B) Fil, kent, sart
- C) Sart, fil, kofur
- D) A, B
- E) A, B, C

25. Qaysi qatorda sugʻdcha oʻzlashmalar toʻgʻri qayd etilgan?

- A) Bagʻ, rang, behisht
- B) Achun, qatun, yinju
- C) Bayduxt, behisht, jahon
- D) Rang, nohid, kent
- E) Uchmah, bagʻ, ajun

26. Xitoycha soʻzlar berilgan qatorni toping.

- A) Tangri, chin, cherig
- B) Yinju, chuz, kung
- C) Chuz, yinju, chang
- D) A, C
- E) Toʻgʻri javob yoʻq

27. Yunoncha oʻzlashmalar qatorini aniqlang.

- A) Zumurrud, marmar, diram
- B) Zabarjad, daftar, iqlim
- C) Piyola, qandil, fitna
- D) Kub, dunyo, manna,
- E) Rum, Iskandar, banda

28. Arabcha istilohlar berilgan qatorni aniqlang.

- A) Balo, avval, meva
- B) Barakat, bashorat, ziyrak
- C) Kalima, xodim, muhr
- D) Nisor, xat, dunyo
- E) Lugʻat, anbor, malik

29. Asarda ishlatilgan forscha-tojikcha oʻzlashmalarni toping.

- A) Zanjir, lafz, zangi
- B) Ziyrak, diydor, sulton
- C) Roz, qavl, chodir
- D) Zanjir, ziyrak, zindon
- E) Taxta, karvon, balo

30. Obida lugʻat tarkibida oʻzining qadimiy shaklini saqlab qolgan soʻzlarni aniqlang.

- A) Charuq, abushqa, ach
- B) Bagʻdash, tiying, sanduvach
- C) Ach, azuq, koʻzgu
- D) Sanduvach, abushqa, cherig,

E) Ag'in, bag'irsaq, charuq

31. Qissada ayrim fonetik o'zgarishlarga uchragan qadimgi leksik birliklar qatorini toping.

- A) Anuq, bo'qag'u, taraq
- B) Abushqa, ko'zgu, tiying
- C) Qarag'u, bal, avuch
- D) A, B
- E) A, B, C

32. Ko'p ma'noli so'zlar qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A) Ay, bir, ko'tar-
- B) Uch, tuz, al
- C) Tam, baqir, tush-
- D) Qin, altun, o'ng
- E) Mengiz, bir, tuz

33. Asarda ma'no torayishiga uchragan leksemalarni aniqlang.

- A) Bus, xan,esh
- B) Uchuz, telim, yilqi
- C) Tangri, tarig', tegru
- D) Ko'l, yalavach, sarig'
- E) Artat-, qari, uz

34. Ma'no kengayishiga uchragan so'zlar qatorini toping.

- A) Arqa, tangri, ach-
- B) Tutug', kun, ko'k
- C) Yattmaq, ag'u, kent
- D) Xatun, aq, yag'iz
- E) Bash, arqa, qazg'u

35. Obida tilida butunlay yangi ma'no kasb etgan leksik birliklarni aniqlang.

- A) Quzruq, qamug', yo'ruq
- B) Qizliq, yo'qsuz, tapug'
- C) Tura, yarg'u, emga
- D) Bashmaq, yasmuq, tulas
- E) O'gsuz, asig', ashnu

36. Tilda omonimlarning paydo bo'lish sabablari nimada?

A) Avvallari har xil aytilib, bir xil eshitiladigan so'zlar talaffuzining tovush almashinishi yoki talaffuz o'zgarishi natijasida bir-biriga mos

kelib qolishi

B) Boshqa tillardan o'zlashgan leksemalarning talaffuz va yozilish jihatdan ona tilidagi so'zlarga mos kelib qolishi

C) Tilda mavjud bo'lgan ko'p ma'noli so'z semalarining bir-biridan uzoqlashishi

D) A, B

E) Barcha javoblar to'g'ri

37. Asarda qo'llanilgan sinonimik qatorlarni toping.

A) Buqag'u – kishan, chaq – o'g'ur, al - bot

B) Tutug' – bulun, azin – o'zga, bulaq - yul

C) To'qush – sanchish, qushluq – qarabash, buyruq - yarlig'

D) Ay – ya'chiq, qo'ldash – esh, ev - uy

E) Yo'lchi – qulavuz, qo'rg'an – tura, duduq – mengiz

38. O'zlashma leksemalardan iborat sinonimik qatorlarni aniqlang.

A) Nafas – dam, yo'l – baxt, habib - do'st

B) Gabr – mug', yazuq – ayb, nabiy - payg'ambar

C) Xabar – mujda, mamuq – paxta, g'anim - dushman

D) Sanam – but, shajara –daraxt, xazina - ganj

E) A, B, D

39. Qaysi qatorda qissada ishlatilgan antonimlar to'g'ri berilgan?

A) Ag'ir – uchuz, achiq – o'rtuglu, mangim - adim

B) Ko'n – teri, qamug' – yalg'uz, qish - yay

C) Evluk – er, bo'g'ra – ingan, yo'g'un - yuvqa

D) A, C

E) To'g'ri javob yo'q

40. Yodnomadagi affiksial antonimlar qaysi so'z turkumiga tegishli?

A) Sifat

B) Ot

C) Fe'l

D) Olmosh

E) Ravish

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
«QISASI RABGʻUZIY» leksikasining statistik tahlili.....	8
Asar lugʻat tarkibining mavzuiy guruhlar.....	28
Oʻz qatlam.....	46
Oʻzlashma qatlam.....	62
Asar leksikasining qadimgi turkiy manbalar va qoraxoniylar davri yodnomalari tiliga munosabati.....	88
Polisemiya.....	99
Maʼno torayishiga uchragan soʻzlar.....	115
Maʼno kengayishiga uchragan soʻzlar.....	134
Yangi maʼno kasb etgan leksemalar.....	147
Asar soʻz boyligining leksik-semantik xususiyatlari.....	153
Xulosa.....	164
Foydalanilgan adabiyotlar.....	171
Test topshiriqlari.....	183

Abdushukurov Baxtiyor Bo‘ronovich

ESKI TURKIY ADABIY TIL LEKSIKASI

«Tafakkur Bo‘stoni»
Toshkent – 2015

Muharrir *Z. Mirzahakimova*
Musahhah *A.Xo‘jabekov*
Sahifalovchi *U. Foxidov*
Dizayner *D. O‘rinova*

Ushbu o‘quv qo‘llanma “Ilm Ziyo nashriyot uyi” MChJ buyurtmasiga asosan chop etildi.

Litsenziya AI № 190, 10.05.2011y
Bosishga 2015 yil 5 oktabrda ruxsat etildi. Bichimi 60x84^{1/16}. Ofset qog‘ozi.
Times New Roman garniturasida. Shartli bosma tabog‘i. 12,0. Nashr tabog‘i 12,2.
Shartnoma № 31/1. Adadi 500 nusxa. Buyurtma № 35/1.

«Tafakkur Bo‘stoni» nashriyoti. Toshkent sh., Yunusobod, 9-mavze, 13-uy
Telefon: (+99893) 589-05-78. E-mail: tafakkur0880@mail.ru

«Tafakkur Bo‘stoni» nashriyoti bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent sh., Chilonzor ko‘chasi, 1 uy.